

॥ श्री ॥

॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

॥ उपोद्घातः ॥

—०:०:—

श्रीमत्पूज्यपादेभ्यः श्रीदत्तात्रेयास्त्रिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

॥ खलु पण्डितकुलतिलककान्यकुब्जदेशीयश्रीमिश्र-
मिश्रमहाशयेनाचारव्यवहारप्रायश्चित्तेषु विध्वपि काण्डे-
षु प्रणीतो वीरमित्रोदय एषु दिवसेषु काश्यामन्यत्र च विद्या-
भवनेषु व्यवहारकाण्डस्यैवोपलभमानः परममाननीयः पर-
स्परविरुद्धवदाभासमानबहुविधसमृतिवचनयन्त्रकारवचसां च-
तदाभासनिरसनपुरःसरं व्यवस्थावस्थापनचर्या यदाप्यस्ति व्यव-
हारविषये समस्त एव परमोपकारको धर्मशास्त्रनिबन्धना-
मध्यहृति प्रसिद्धतरमेवास्ति विहिन्मण्डलीषु । एष च मिश्र-
मिश्रो श्रीसिंहन्तेतर्धमाधिकरणेधित्तयः पण्डितवरो वीर-
मित्र इत्युभयनाम्नाकरोदिमं ग्रन्थं तदुद्योजितः । सुद्वि-
ष्टायमस्ति द्विवारं कलिकतापत्तनेऽथापि व्यवस्थितपुस्तकसम्प-
तिविंदुषां भवति व्युत्पत्तिमौकर्यायत्यन्तमेवोपयुक्तं दायभाग-
प्रकरणं निष्कृष्य तावन्मात्रमेवात्यन्तपवित्रतापुरस्सरमुद्रणीय-
मिति कृतोत्साहेन बाबूचविनाश्रीलालेन प्रोत्साहितस्तच्छोध-
नेऽवल्यश्रीदत्तगुरुवरदत्तास्त्रिचरणानामेकमपरं च पाठश्रीली-

स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतात्पर्यैकत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं
व्यर्थत्वापरपर्यायं चापद्यते । अथ-

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्वैव पिता प्रभुः ।

स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

तथा, पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राद्याभरणानि च ।

स्यावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥

इति वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्यावरप्रसाददानप्र-
तिषेधपरं वाच्यं, मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरस्सरं त-
त्प्रतिषेधाभिधानात् । अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्याप-
त्तिः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तद-
नुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् । स्यावरे तु तदनुम-
त्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमा-
यातीति । सैवम् । तस्य पितामहोपात्तस्यावरविषयत्वात् । अ-
तीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदी-
यद्रव्यस्वत्वेऽपि स्यावरएव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु-
नेति तदथात् । यत्तु, गौतमवचनमुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं ल-
भते इत्याचार्या, इति जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताक्षराकृता
प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं तदायभागतत्त्वकृता व्याख्यातमेव । पि-
तृस्वत्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्य-
सम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तदनं पुत्रो लभते
नान्यः सम्बन्धीत्याचार्या मन्यन्तइति । न तु पितृस्वत्वे विद्य-
मानेऽपि तत्र पुत्रस्वत्वमिति तदर्थः नारददेवत्ववचनविरोधा-
त् । पितर्युध्मगते पुत्रा विभज्युर्धनम्यतुरिति नारदः पितु-
र्धनमित्याह । अन्यथा धनस्विभज्युरित्येवावच्यत् ॥

पितर्युध्मपरते पुत्रा विभज्युर्धनम्यतुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेपां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इतिदेवनोऽपि पितुर्धनमित्युक्तोत्तरार्द्धेनास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव तेषामस्वत्वन्तव हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादिस्वत्वापगमदोषरहिते । मनु रपि ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजिन् पैतृकं रिक्त्यमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

इति जीवतोऽस्मांतापिबोस्तदने पुत्राणामस्वाम्यं व्यक्तमेवाह ।

यत्तु शङ्कलिखितावाहतुः ॥ न जीवति पितरि पुत्रा रिक्त्य-

भजिन्त्यद्यपि स्वास्यमप्यादधिगतन्तैरनर्हं ॥ एव पुत्रा अ-

धर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति ॥ स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् ।

यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वा-

स्यमधिगतं प्राप्तन्तथापि जीवति पितरि तदनं तदिच्छास्विना

न विभजिन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्याद्विभागकरणेऽ-

नर्हं पुत्रा इति । तेनानेन जन्मना पुत्रादीनां पित्वादिस्वा-

मिकधने स्वत्वमिति । तदपि न । मन्वादिवचनानां बहुनाम-

स्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधेनास्यान्यथा वर्णनीयत्वात् । वर्णि-

तश्च कल्पतरौ । यद्यपि पश्चादधिगतं पितृधनं श्यापारनिरपेक्षैः

पुत्रैर्विद्यादिभिरुपाप्ते धने स्वास्यन्तथापि तत्राप्यस्वाम्यञ्जीव-

ति पितरि किमुत पितृधने पर्यधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्य-

स्वातन्त्र्यादिति । किञ्च स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रि-

क्त्यक्रयादिवज्जन्मनः स्वरवहेतुरवेनानुक्तेऽज्जन्मना स्वत्वमप्र-

माणकमेव । अत एव यथा भाष्यादिवचनम्

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

० वृषतुरिति—पा० २ पुस्तके ।

०० गतमेतै—पा० १ पुस्तके ।

यत्ते समधिगच्छति यस्य ते? तस्य तद्वनमिति ॥

पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्य-
पास्तम् । भय्यादिष्वध्यग्यादिवचनैः कर्तृनादिना चार्जकत्वे-
न स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरमन्यथा पूर्तादिषु
धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुद्धेत ।
अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्द्वयमेवान्यथा-
नेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्व'त्य' लौकिकं स्यात्तर्हि त-
दुपायानामपि लौकिकत्वात् स्वामी रिक्थक्रयसम्बिभागपरि-
ग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं नि-
र्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्र-
त्वान्न हि पाकादौदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवा-
दमात्रमुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्थं दायः क्रयः
प्रमिदः । सम्बिभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जको विभा-
गः । परिग्रहः पूर्वमपरेणास्त्रीकृतस्यारण्यादिसाधारणप्रदेशस-
म्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमोऽज्ञातस्वामि-
कस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति ।
जातेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिक-
मसाधारणं रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्त-
रत्र सर्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादि-
प्राप्तमसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं कृषिगोरक्षणादि भृतिल-
ब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूपादिभृतिलब्धम् । निःपूर्वस्य विशिष्ट-
तिवाचकत्वम् । निर्वेशा भृतिभोगयोरिति त्रिकाण्डाभिधाना-
त् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्वेषामप्यनुलोमजप्रतिनीमजा-
तानां सूतानामश्वसारथ्यमित्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्ति-
जातं निर्विष्टशब्देन संगृह्यते । सर्वस्य भृतिरूपत्वात् । किञ्च—
योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

लविधानार्थं विभागविधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थत्वाद्भि-
 भागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधिर्विभागस्य ।
 “एवं सङ्गवसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकार्थये”ति मनुना विकल्पाभि-
 धानात् । कालविधौ च पितृपरमानन्तरकालएव विभागी
 नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यबाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जात-
 प्राणवियोगापत्तिसरूपविशेषविरोधस्यात्राभावात् । अतो जो-
 वतोः पित्रोस्तदने स्वाभ्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति* त-
 त्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं, विभागस्तु स्वातन्त्र्याश-
 त्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । तथा चैतद्भवनविरोधादपि न
 जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्यतितत्वादिकमपि पि-
 त्वादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाशएव
 तदने पुत्रादीनां स्वाभ्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वाभ्या-
 दिसङ्गावस्य सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिगन्ध एव
 दाय इति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि पित्रादि-
 स्वत्वापगमएव पुत्रादीनां तदने स्वत्वं तर्हि निर्देयि पित्रादौ
 जीवति तेषां धनमाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे जातपु-
 त्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रुतिविरोधस्तुल्यः स्वकपोल-
 कल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्मृत्यर्थानुरोधेन श्रुतिमहोचोऽयु-
 क्तः । आहिताग्नाविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादौ-
 न् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् । सकलयाज्ञिकश्रुष्टानां तदनुष्ठा-
 नदर्शनाच्च । जातपुत्रकृष्णकेशपटाम्बां वयोर्षानतिक्रमस्यैव
 विवक्षा न तु तयोरव्यवस्थितयोः स्वव्येष्टेति विरोधाधिक-
 रणे भाष्यवार्त्तिकेऽदौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुगत्या
 पितुर्भवन्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पि-
 त्वाद्यनुमत्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितु स्वत्वस्य ध-

यत्ते समधिगच्छति यस्य तेऽ तस्य तद्वनमिति ॥

पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्य-
पास्तम् । भव्यादिष्वध्यग्यादिवचनैः कर्तृनादिना चार्जकत्वे-
न स्वामित्वे सिद्धे युक्तिमस्वातन्त्र्यमात्रपरमन्यथा पूर्तादिषु
धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुद्धेति ।
अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्द्वयमेवान्यथा-
नेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि त-
दुपायानामपि लौकिकत्वात् स्वामी रिक्यक्तयसम्बिभागपरि-
ग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं नि-
र्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्र-
त्वात् हि पाकादौदनो भवतौत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवा-
गेनादौदनस्यैव तस्यैव तस्मात्तेपुरा

वस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियच्चाद्यनुष्ठानाधि-
कारस्यानुरोधत् । वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जात-
मात्राणामेव पुत्रादौना पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽन्येपा-
मपीति साधयिष्यामः । यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादि-
साधारणस्वत्वे कृयमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्त-
दनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न तदनुम-
त्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव । तद्विधिवत्ता-
देवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्यः । अतस्त्वो-
त्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य यज्ज्मीमूतवाहनरघुन-
न्दनाभ्याम्भारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वं न व्याख्यानं कृतान्त-
पि व्यर्थमेव । यत्तु शङ्खवचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यै-
व साधीयसी । कल्पतस्तुत्याख्यायान्तु विद्यादुपात्ताध्याहारे-
ऽनुपस्थितभूयःपदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु
पुत्रत्वाद्यान्नेपोपस्थितैरल्पाध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्य-

लविधानार्थं विभागविधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थत्वाद्भि-
भागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधिर्विभागस्य ।
“एवं सङ्गवसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाभ्यये”ति मनुना विकल्पाभि-
धानात् । कालविधौ च पित्रुपरमानन्तरकालएव विभागो
नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यबाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जात-
प्राणवियोगापत्तिसङ्गपविशेषविरोधस्याभावात् । अतो जो-
वतो. पित्रोस्तवने स्वाम्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति॥ त-
त्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्त-
त्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि न
जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्यतितत्वादिकमपि पि-
त्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाशएव
महत्त्व ॥ १० ॥ जातमपि पुत्रे नान्न तत्त्वापि न दद्यामात्त व-
चनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते ऋणिमुक्ताप्रवाला-
दीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत्स्मरणात्तथास्मन्-
मतेऽपि पुत्रादीनान्तव जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितुर्दा-
नाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रा-
दीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मक-
त्वेषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्धिमोक्षादिषु
च स्यावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे सुतान्व्यमिति ध्येयम् ।
स्यावरादौ तु स्वार्जिते पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपा-
रतन्त्र्यं तुल्यमेव

स्यावर द्विपदस्येव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दान न च विक्रयः॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

हसिष्व तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दान न च विक्रयः ॥

द्रव्यादि वचनात् । अस्याप्यपवादो वक्ष्यते । यच्च स्वत्वस्य

यत्ते समधिगच्छति यस्य ते? तस्य तदनमिति ॥

पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्य-
पान्तम् । भय्यादिष्वध्यग्यादिवचनैः कर्त्तृनादिना चार्जकत्वे-
न स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरमन्तथा पूर्तादिषु
धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुद्धं ।
अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्द्वयमेवान्यथा-
नेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्वत्व' लौकिकं स्यात्तर्हि त-
दुपायानामपि लौकिकत्वात् स्वामी रिक्षकत्रयसम्बिभागपरि-
ग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं नि-
र्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्र-
त्वाद् न हि पाकादोदनी भवतीत्यादि शास्त्रे निष्पृथगेकमनुवा-
गेनादभेदोक्तत्वेनैव स्मृतिपुरा-

यस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियच्चाद्यनुष्ठानाधि-
कारस्यानुरोधात् । वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जात-
मात्राणामेव पुत्रादौना पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽन्येषा-
मपीति साधयिष्यामः । यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादि-
साधारणस्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तान्त-
दनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न तदनुम-
त्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव । तद्विधिवत्ता-
देवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्यः । अतथो-
क्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य यच्छ्रीमूतवाहनरघुन-
न्दनाभ्याम्पारम्परिकीत्यत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतनाद-
पि व्यर्थमेव । यत्तु शङ्क्यचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यै-
व साधीयसी । कल्पतर्कतव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारे-
ऽनुपस्थितभूयःपदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु
पुत्रत्वाद्याधोपोपस्थितेरल्पाध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्य-

लविधानार्थं विभागविधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थत्वाद्द्वि-
भागस्योभयस्याप्यनुपपत्तिः । नापि नियमविधिर्विभागस्य ।
“एवं सहवसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाभ्यर्थे”ति मनुना विकल्पाभि-
धानात् । कालविधौ च पित्रुपरमानन्तरकालएव विभागो
नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यवाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जात-
प्राणवियोगापत्तिसरूपविशेषविरोधस्याप्राभावात् । अतो जौ-
वतोः पित्रोस्तदने स्वास्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति त-
त्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं, विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्-
त्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि न
जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्यतितत्त्वादिकमपि पि-
त्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाशएव
महत्स्यं । अजतमपि पुत्रो नान्न तत्त्वापि न दद्यात्तत्त्व-
चनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवाला-
दीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत्स्मरणात्तथास्मन्-
मतेऽपि पुत्रादीनान्तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितुर्दा-
नाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रा-
दीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुराश्रयकेषु धर्मक-
त्वेषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापह्निमोक्षादिषु
च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे सूताभ्यमिति ध्येयम् ।
स्थावरादौ तु स्वार्जिते पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपा-
रतन्त्र्यं तुल्यमेव

स्थावर द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानं न च पित्रादौ ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे ॥ लोकमिहो

तिष्ठन्तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च पित्रादौ ॥ नियतोप

र्गादि वचनात् । अस्याप्यपवादोऽस्ति संमतम् । लि-

यत्ते समधिगच्छति यस्य ते? तस्य तद्वनमिति ॥

पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्य-
पास्तम् । भर्त्यादिष्वध्यग्न्यादिवचनैः कर्त्तृनादिना चार्जकत्वे-
न स्वामित्वे सिद्धे युक्तिमस्वातन्त्र्यमात्रपरमन्यथा पूर्तादिषु
धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुद्धं ।
अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्द्वयर्थमेवान्यथा-
नेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि त-
दुपायानामपि लौकिकत्वात् स्वामी रिक्थक्रयसम्बिभागपरि-
ग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं नि-
र्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्र-
त्वान्न हि पाकादोदनो भवतोत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवा-
गभावात्पदस्यैतदर्थस्यैव प्रयोजनस्युक्तमस्तीति पुनः -
इत्यनिर्दिष्टे जीवत्यपि पितृादौ पुत्रादियच्चाद्यनुष्ठानाधि-
कारस्यानुरोधात् । वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जात-
मात्राणामेव पुत्रादौना पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽन्येपा-
यविवेकविषयः । यच्च पित्रादौनामनुमत्ययोग्यपुत्रादि-
तयापि तल्लोकप्रमाणकत्वात् पुत्रादेनाभरणानिर्वाहकत्वात्
रूपेणेति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादि-
साधनत्वमपि तु स्वत्वमेवेति सुवर्णत्वादिनाभरणार्थक्रिया-
साधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्वत्वमपि सर्वानुगतं लौकि-
कमेव न ह्यस्त्रेण क्रयादिक्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं
स्वामी रिक्थेत्यादिस्मृतीनां लोकमिदार्थानुवादकर्त्तृनान-
र्थक्यापत्तिरिति वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृ-
तादिभिरनुवादकत्वतदभावरूपमाधुत्वमाधुत्यविवेकस्येव त-
स्योपपत्तिः । साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्सह्योर्णव्य-
पुत्रत्वादिषां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण

लविधानार्थं विभागविधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थत्वादि-
भागस्योभयस्याप्यनुपपत्तिः । नापि नियमविधिर्विभागस्य ।
“एवं सङ्गवसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकार्भये”ति मनुना विकल्पाभि-
धानात् । कालविधौ च पितृपरमानन्तरकालएव विभागो
नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यबाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जात-
प्राणवियोगापत्तिसरूपविशेषविरोधस्याभावात् । अतो जौ-
वतोः पितृस्तदने स्वान्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति* त-
त्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं, विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्-
त्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूयते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि न
जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्पतितत्वादिकमपि पि-
त्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात् पितृादिस्वत्वनाशपूर्व-
महस्य १२ ॥ अतमपि पुत्रे नान्न स्वत्वापि न दधीर्भाति व-
चनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवाला-
दीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत्स्मरणात्तथास्मन्-
मतेऽपि पुत्रादीनान्तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितृदा-
नाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतृके पैतृक स्वत्वस्य विभागेन
क्रियते । मुख्यामुखादितुल्यग्रहणे स्वामिपदे वैरूप्यापत्तेः ।
अत एवाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्यः । विभागशब्द-
स्यानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदौघविषयो न प्रहो-
यविषय इति । लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतर-
मिति । यदपि पत्रौ दुहितरद्येत्यादिवचनं तदपि स्वामिस-
म्यन्वनिबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्या-
मोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकमिहायां-
नुवादकत्वमिति सकलनिबन्धुभिरभिधानात् । नियतोपाय-
कं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि संमतम् । लि-

स्नानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्व-
 खत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भ-
 वमाशङ्क्य द्रव्यार्जनं प्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनं लोकसिद्धम्
 एवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे
 स्वमेव न भयतीति याग एव न संवर्त्तते । प्रलपितमिदं के-
 नापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति गम्ये-
 न । अस्यार्थदोषाकृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जननिय-
 मानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न
 बोधयति । क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रति-
 ग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्वेन च स्वत्यागा-
 त्मकयागासम्भवात् कस्याङ्गं द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पू-
 र्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रलपितमित्याद्युत्तरं तस्यार्थः ।
 अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य त-
 चाव्यापारान्नियमानां क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत इति न यागा-
 सम्भवो नियमानर्थक्यञ्चेति मिहान्तोऽपि तेन स्वत्वस्य लौकि-
 त्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो नियमातिक्रमः
 पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्याप्यर्थ एव विवृतः । यदा द्रव्यार्ज-
 ननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमार्जितेनैव क्रतुर्न नियमाति-
 क्रमार्जितेन द्रव्येण न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे ।
 सिद्धान्तं स्वर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वादति-
 क्रमार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा । पुरुषस्यैव तु नि-
 यमातिक्रमदोषः इति । अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि
 स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुमिहाभिधानविरोधात् । तत्रैवाधि-
 करणे कुमारिणस्वामिनोऽप्यत्र भवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवा-
 भिमतामिति तद्वत्त्ववार्त्तिकतन्त्राद्याभियोगभाजां सुगममेव ।

अत एवाह शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिः । रागप्राप्तं तावद-
 र्जननं शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तिः प्रत्यक्षेणैवा-
 र्जितं द्रव्यं पुरुषस्योपायत्पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमानेन क्र-
 त्वेकशेषतया शक्यं विज्ञातुम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि
 पुरुषकार्याणामन्यतम इति कार्यान्तरवत्क्रतोवप्युपयुज्यतइ-
 त्येतावान् विशेषः । न तु तस्यैवाङ्गन्तथा सति जीवनलोपात्क्र-
 तुरेव न सम्बर्त्तेति प्रघट्टकेन । अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वन्निर-
 स्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् ।
 अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरुषार्थेन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थं
 भवति । नियमस्तु दृष्टार्थाभावात्काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टम-
 पि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् नियमस्य पुरुषगतमेव कल्प्यते ।
 तेनासावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवेतीति गम्यतइति । ततश्च
 स्वामी रिक्थेत्यादिवचसा लौकिकमेव रिक्थादीनां स्वत्वोपा-
 यत्वमनूय तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यन्नियमविधयेति ना-
 नर्थक्यशङ्कापि तृप्तिमाधनभोजनाश्रितदिङ्मयमवत् । द्रव्यो-
 र्जनमेव क्रतुर्पुरुषार्थत्वविचारोदाहरणत्रियमस्तु पूर्वपक्षयु-
 क्तितयोपन्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः ।
 स्वत्वस्यलौकिकत्वं तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तद्वृषणभूष-
 णादि तु तन्नाभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह
 नीच्यते । एतेन चौथ्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्व स्यादिति यत्सम-
 कारधारेण्वराभ्या स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तद-
 पि परास्तम् । चौथ्यादियु स्वत्वोपायत्वस्य लोकएवाप्रसिद्धे-
 न्यस्य स्वमिदन्नासीत्येव व्यवहारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव
 स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य वास्य वेत्याकारको नानुपपन्नः । मम

स्वप्नेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत्
 स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतन्नालूनविशेष-
 म् । यच्चोक्तं संयहकृतो । शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनिय-
 न्तगाद्यद्येष्टविनियोज्यत्वरूपस्य त्यागमन्वयः दृष्ट्या कापि विनि-
 योगमन्वादादिति । तदप्यापाततः । नहि ययमैच्छिकविनि-
 योगोपहितं स्वत्वं ब्रूमोऽपि तु तदर्थत्वमात्रम् । अन्यथा राजादि-
 भयादिष्ठाप्रतीघातेऽपि तत्र स्याद्विनिर्योगेष्ठा निष्ठादंगयोश्च
 स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ययाताम् । राजादिनियन्तणादि-
 व शास्त्रनियन्तणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्थत्वस्या-
 नपायात् । अत एव दुर्वृत्तेनाशास्वीयविनियोगेऽप्यस्वव्यवहा-
 रो नास्ति । प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्तामात् । तदर्थता च
 तदर्जितत्वप्रयुक्ताऽस्त्येव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् । तच्च
 तस्य तदर्थं यद्येनार्जितमिति । तदर्थं यद्येष्टविनियोगार्हमि-
 त्यर्थः । प्रतिषन्नाद्दुर्गमजनयतोऽपि कुसूलम्यबीजस्य बीजत्व-
 प्रयुक्तमद्वुरोत्पादनाहंत्वमिव । वस्तुतस्तु बीजत्वाद्वुराहंत्वयो-
 रिव स्वत्वयद्येष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यथाहं-
 तावच्छेदकापरिचयेऽर्हताया दुर्गिरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमि-
 व स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यपदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाश-
 शानि । ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः ।
 इदञ्चाक्षरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मिताक्षरायां स्वत्व-
 लौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तं शास्त्रैकमभिगम्ये
 स्वत्वे

यद्वर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च ॥

इत्यादिस्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनोपायत्वेन

निपिष्टं तदर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौघ्याद्यर्जितवत्तत्पुत्राणा-
मपि तद्विभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु स्वस्य तदर्जितेऽपि प्रितुः
स्वत्यात्तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव
प्रतिपेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायारप्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीना-
न्तु दायरूपधर्मोपायतस्तत् स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि ॥

सप्तविंशतिगमा धर्म्यां दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनुस्मरणात् । प्रयोगो वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोग कर्मयोग आ-
र्त्विज्यादिकरणम् । तत्र दाय्यादीनां वयाणां वर्णचतुष्टयसाधा-
रण्येन जयस्य क्षत्रिय प्रति योगस्य स्वयंकृतस्य वैश्यं शूद्र च
प्रति धर्म्यत्थम् । अस्वयंकृतस्यापदि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान्
प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति । अथ मदनर-
त्नकारो दूषणमाह । स्वत्यस्य शास्त्रैकसमधिगम्यरवेऽप्यसरप्र-
तिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकतां तेषां वदति । किन्तु
प्रत्यवायमावहेतुताम् । इतरथा

आपन्नतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्यन्ते न सा विप्रो ज्वननार्कसमो हिंस ॥

कुसीद कृपिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम् ।

आपत्कालि स्वयं कुप्यान्नैनसा युज्यते द्विजः ॥

इति वचनैरेनसा न युज्यत इत्यभिधानेनापदि प्रत्यवायाभा-
वावगमेऽनापदि प्रत्यवायस्यैवावगमात् । प्रतिपेधातिप्रसवयोः
समानविषयत्वौचित्यात् । अत एवानापदि तद्द्रव्यपरित्या-
गपूर्वकं जपतपोरूप प्रायश्चित्तमेव विदधाति न चौघ्यादि-
वद्राजदगडमाप किञ्चिद्वचनमसरप्रतिग्रहादौ । तेनासत्प्रति-
ग्रहादेः पूर्वपक्षमिदं नयोर्दयोरपि तेषां स्वत्वोत्पादकत्वाविशि-

पातद्वर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदामः । शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्ध्यादिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकारवदण्डप्रयोजकत्वप्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकरवपरता तथाऽसत्प्रतिगृहादिनिषेधस्याप्यस्तु । यथा चापदुपाधिना

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पठनश्रुता ।

अश्रुतनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

आख्यातव्यं च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

इत्यादिप्रतिप्रसववक्ताचौर्ध्वं तत्तत्तयाभावस्तथाऽसत्प्रतिगृहादेरप्यस्तु । अन्ययोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः शास्त्रोक्तत्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्ध्वोपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् । न । अधिगमात्तन्मात्रेण कथञ्चित्प्रसक्तोत्पत्तेर्नावश्यकव्यत्वात् । अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिर्यादौचितो न कुर्वीतौत्वादिवद्वाप्यकारमतेन पर्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेषनिषेधसामान्यविध्योर्वाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्तरेणेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या । प्रतिगृहादेस्तु प्रसक्तिर्वाङ्मणादेरस्त्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रतिषेधावप्युपपन्नतरौ । तर्ह्यसत्प्रतिगृहस्वर्यं कृतवाणिज्यादावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न । इष्टपत्तेः । नहि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः । स च क्वचित् सामान्यरूपेणोक्त एव गृह्यते क्वचिद्विशेषाम्नात इत्यन्यदेतत् । अत एवालौकिकस्वत्ववादिन इदमप्यपरं दूषणम् । चौर्ध्यादिनिषेधस्य त्रितयप्रयोजकतागौरवं पर्युदासत्वादिसौकारगौरवं च । लौकिकस्वत्ववादिनस्तु दण्ड-

प्रत्यवायमात्रपरत्वम् । तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकासिद्धत्वा-
दिति रागप्राप्तनिषेधे पर्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेति
लाघवमिति । तस्याच्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत् प्रतिय-
हादेस्तदनुपायत्वात्तदर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेत्यापाद्य
चौय्याद्यर्जितपितृधनाविभागवत्सत्प्रतियहाद्यर्जितस्याप्यवि-
भाज्यत्वं लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदुपायत्व
सिद्धं तद्विभाज्यमिति मितः क्षरोक्तं साध्यैव प्रयोजनम् । इद-
क्षोपलक्षणम् । पृथ्वी चौय्याद्यर्जितपितृधनस्वीकारे यथा-
पुत्रादीनामपि दण्डः प्रायश्चित्तं च भवत्येव तथाऽमरप्रतियहा-
द्यर्जिततदुपायत्वेऽप्यप्यपि प्रयोजनमवसेयमर्जयितुरेव प्रायश्चि-
त्तमित्यभिधानेन सूचितत्वात् । इदन्विह विचार्यम् । स्वत्वस्य
लौकिकत्वे चौर्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे पङ्कभक्तानगना-
द्यापि यच्चौर्यमनुमतन्तेन चोरिते स्वत्वमुत्पद्यते न वा ।
नाद्यः । लोकेऽनुपायत्वेनावधारितात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तुमशक्य-
त्वात् । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि जलादेर्दधिजन-
कत्वादि * बोध्यते । न द्वितीयः । अस्तेन पञ्चमहायज्ञादि-
प्रधानानिष्पत्तेः । न च क्षुत्प्रतिघातमात्रमेव तेन क्रियतां
नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् । शिष्टाचारविरोधात् न हि
शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्यकृत्वा तदुपयुज्यते । यदन्नं पुरुषो लो-
के तदन्नास्य देवता इति स्मरणाच्च । अत एव विश्वामित्र-
श्वजाह्वनीं श्वपचष्टहादाहृत्येन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा भो-
क्ष्यामीति मनसिकृत्य यदा यथादेवत तज्जागांस्त्यक्तुं प्रवृ-
त्तस्तदातुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिं सृष्टा । सस्यञ्च तत्क्षणमेव प्रभू-
तममूढित्याख्यायिको पुराणेषु स्मर्यते । शास्त्रैकसमधिगम्ये
तु स्वत्वे यथाशास्त्रचौर्यादिरपि स्वत्वोत्पादकत्वतदभावौ न

विरुद्धौ । लौकिकस्वत्वतदुपायवादिनस्तूभयतः प्राशा रज्जु-
रियमिति । अत्र प्रतिविद्धः । यद्यपि चौर्यस्य स्वत्वोत्पाद-
कत्वन्न लोकासिद्धं तथाप्यनेनैव समभक्ताशनकाले पद्भक्तान-
शिनोऽप्यविधानाद् गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वं वि-
रुद्धमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुपपत्तेः । अ-
तश्चौर्यनिषेधो दण्डपापमात्रबोधक एव । चौर्यस्य स्वत्वोत्पा-
दकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मण्यस्य सर्वत्र प्रत्यक्ष-
त्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्रीयत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य
शास्त्रैकगम्यत्वात् । यथाहुराचार्याः । एतावन्मात्रन्विद्वागमि-
कं प्रत्येतव्यम् । न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लोकप्रमाणगम्य
इति । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यमभि-
व्यज्यतइति व्यञ्ज्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीयव्यञ्जके ज्ञान-
वतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव व्यक्तिप्रत्यक्षप्रमुखजाति-
प्रत्यक्षसामर्थ्यसम्भारादित्यपि वदन्ति । इह तु चौर्यमात्रस्यैव
स्वत्वानुत्पादकत्वगहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकतैव शास्त्रेण
बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरोधः । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसङ्के-
णापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् । न ह्यनुत्पादकत्वमपि
लोकात् तादृशेन व्यवहाराभावादन्यव्यतिरेकगम्यास्वत्वस्य
चौर्योपायकता नावगम्यतइत्येतावत् तथा च पुत्रेष्टादीनां लो-
कानवगतपुत्रादिजनकता यथाशास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपा-
यात्तरजन्यतायामपि तथेष्टाप्यस्तु स्वर्गादिवनीयादीनामलौकिक-
कमात्ररूपाणां दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्ध-
कप्रतिबन्धदाहादिजनकता यथोक्तेजकमन्त्राणामयवांदिशा-
स्त्रगम्यालोकप्रमाणगम्यत्वाद् उक्तेजकतायाश्च प्रतिबन्धकप्र-
तिबन्धकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शक्तिनाशत-

दुःखक्षिप्तलपनायामिति गौरवात् । * यत्तु जन्मना स्वत्वन्निराकु-
र्वता जीमूतवाहनेन क्व चिज्जन्मनैवेति जन्मनिबन्धनत्वात्पि-
तापुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया व-
र्णनमिति प्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पि-
तृगतव्यापारेण पुत्रे स्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्कोक्तमन्यव्यापारे-
णाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्ट्य लोकेऽ-
पि दाने हि चेतनोद्देश्यकल्याणादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदा-
नस्य द्रव्यं स्वाभिरवम् । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव
दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं
सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि
यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य होमाभिधाननिमित्त-
भूतम्पुत्रेण कुर्वन्नृत्विगेव होतृत्युच्यते तद्वदवापि स्यात् । कि-
ञ्च मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दान-
पदं दृष्टम् । ननु यद्वचं स्वीकारः अभूततद्भावे 'द्विप्रयोगाद-
स्त्वं स्वं' कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्व-
त्वम् । उच्यते । उत्पन्नगपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेद-
मिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं ** कियते इति स्वीकारशब्दा-
र्थः । याजनाध्यापनमाहचर्याञ्च प्रतियहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्य-
र्जनरूपता न विरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वा-
त् । पितृनिधनकालीनस्त्रीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनमभिव्यति ।
किञ्च भ्रातादिधने सम्भरणान्तम्भरणकालीनजोयनाद्वा भा-
वन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यतद्वद्विहायस्त्विति । *
*प्रतिबन्धकोत्ति जकविचरिप्रपञ्चस्तु मत्कृततर्कपादधार्तिका-
लोके सहजगतिप्रस्तावे द्रष्टव्यः । इत्यधिकः—पा० १ पुस्तके
** ज्ञानेन व्यवहारार्हं—पा० १ । २ । पुस्तकयो-

दुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । * यत्तु जन्मना स्वस्वन्निराकु-
र्वता जीमूतवाहनेन क्व चिज्जन्मनैवेति जन्मनियम्बनत्वात्पि-
तापुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया व-
र्णनमिति प्राचीननिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पि-
तृगतव्यापारेण पुत्रं स्वत्तोत्पत्तिरित्याशङ्कोक्तमन्यव्यापारे-
णाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टश्च लोकेऽ-
पि दाने हि चेतनोद्देश्यकत्वागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदा-
नस्य द्रव्यं स्वाभिरथम् । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव
दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं
सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि
यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य होमाभिधाननिमित्त-
भूतम्पक्षेप कुर्वन्नृत्विगेव होतृत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । कि-
ञ्च मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दान-
पदं दृष्टम् । ननु यद्वर्णं स्वीकारः अभूततद्भावे 'क्षिप्रयोगाद-
स्वं स्वं' कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्व-
त्वम् । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेद-
मिति ज्ञानेन यद्येष्टव्यवहारार्हं ** क्रियते इति स्वीकारशब्दा-
र्थः । याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतियदस्य स्वत्वमजनयतोऽप्य-
र्जनरूपता न विरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वा-
त् । पितृनिधनकालीनस्त्रीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनमभिव्यधति ।
किञ्च भ्रात्रादिधने तन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रा-
त्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यन्तद्वद्विहायस्त्विति । तदेत-

*प्रतियन्धकीर्त्तौ लकविसरिप्रपञ्चस्तु भूतकृततर्कपाटवार्त्तिका-
लोके सहजशक्तिप्रस्तावे द्रष्टव्यः । इत्यधिक-—पा० १ पुस्तके
** ज्ञानेन व्यवहारार्हं—पा० १ । २ । पुस्तकयो-

हस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवार्जनत्वमिति । तदप्यवो-
धात् । तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतौनाम्नागास्तेपातैर्धानेभ्यो
भृतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारो-
प्यत एव स्वामिकर्मपरिक्रयइति जैमिनिसूत्रादौ विस्तरेण नि-
र्णीत एव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । कर्मकरानतिजनिका भृ-
तिरेव हि परिक्रयः । एवमध्यापनेपि शिष्योऽध्यापकायाध्या-
पनभृतिमेव तत्सन्तोषजननोन्मथ्यनान्तेऽर्पयति । नियतभृ-
तिकरणे तु भृतकाध्यापनमुपपातकम् । अत एव याजनाध्या-
पनयोः प्रतिग्रहाद् भृतिशब्दाच्चनिर्वेशाच्च पृथगभिधानमुभय-
मिश्रितत्वात् । तेन तयोरपि मुख्यमेवार्जनत्वम् । दक्षिणात्व-
व्यवहारोऽप्यत एव ऋत्विगध्यापकदेये । यदपि भ्रात्रादिधने
भ्रातृनरादिस्वत्वोत्पादकत्वन्निधनस्य तत्कालौनभ्रातृनरा-
दिजौवनस्य वा क्लृप्तमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तका-
लौनज्जीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु न त्वक्लृप्तपुत्रादिजन्मनै-
वेत्युक्तम् । तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोप-
पादनादेव परिहृतम् । यच्चोक्तमूर्ध्वन्मितुषेत्यादि मनुवचन-
मपि जन्मनः स्वत्वापादकत्वेन घटते । प्राग्विभागनिषिधार्थ-
त्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधानकाल-
विधानयोरसम्भवात् । विभागस्य पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वे सह-
वासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मात्पितरि सति मातरि च सत्या-
न्तदनस्वाम्याभावः उपरतयोरेव तयोः पुत्रादेस्तदनस्वाम्यमिति
प्रतिपादनार्थमेव तद्व्याच्यमिति । तदप्युक्तानाभिधानम् । अ-
स्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात् । प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिप-
रत्वे बाधकाभावात् । दृष्टाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहारशा-
स्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जातेष्टिवर्क्येपिविरोधादिनिमि-

ज्ञाननिर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरक्षण एव विभागः प्रस-
ज्यतेत्यपास्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य निमित्तत्वा-
योधनाच्च । अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वा-
त्पितृरूर्ध्वं विभागकरणे प्रत्यावायोऽपि प्रसज्येत । पतितत्वपा-
रित्राज्ययोः पितृस्त्वनाशोऽप्यधिकः जन्मना स्वत्वं तुल्यमे-
व । पातित्वे तु प्रायश्चित्तानाचरणे एव स्वत्वनाशो विभा-
गानर्हता च । अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पितृः स्व-
द्रव्येण न स्यात् । अत एव मातुर्निवृत्ते रजसीत्याद्यपि काल-
विधिपरमेव न तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः । स तु लो-
कत एव विभागनिषेधाच्च भावादाविवेत्यादि वक्ष्यते । कि-
ञ्च तदेवं पितृस्त्वत्वापगम एकः कालः अपरस्थानपगत एव
पितृस्त्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयमित्युक्ता मध्ये मिताचरोक्तं
विभागकालत्रयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः
पितृस्त्वत्वापगम एकः कालः अपरस्य सति स्वरत्वे तदिच्छात
इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता जीमूतवाङ्मेनैव पि-
तृस्त्वानपगमेऽपि पुत्राणां विभागो हीनकृतमात्रं पुत्राणा-
म्यद्वधने स्वत्वोत्पादः कथं कथञ्च जीवतोः पितृरस्त्वा-
म्यप्रतिपादकवचनैः सह न विरोधः अस्वस्य विभागासम्भ-
वात्कथन्तरां विभागः पितृस्त्वत्वापगमएवोर्ध्वं पितृस्त्वनेन
विधितोऽत एव सृतपदस्यरित्यर्थोर्ध्वमित्युक्तम् । पितृस्त्व-
त्वापगमोर्ध्वमित्यर्थः । पितृस्त्वत्वापगमश्च तन्निधनादिवक्ष्यस्य
पतितस्त्वनिस्पृहत्वाभ्यासपीत्यदि स्वयमेव पूर्वापरविरोधश्च न
कथम् । अत्राप्युपरमनिस्पृहत्वादिना पुत्राणां स्वरवम्यद्वधने
भवतीति ज्ञापनादयमेक काल इति च यदुक्तं तत्राप्युपर-
तस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्त्वत्वापगम एव यदि विधितस्तर्था-

मः । प्रत्येकवृत्तीनि सम्बधाविशेषात् स्वास्थानि च सन्त्ये
व । परस्परविभागगते परस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्ये तानि न-
श्यन्ति परस्परणपारित्रज्यादिनेवेति, न काप्यनुपपत्तिः । व्य-
वस्थापनमपौदमेव अन्यथैकदेशउत्पादनमित्येव वदेत् । अ-
त एव विनाशमात्रकल्पना न तु स्वत्वान्तरोत्पादकल्पना ।
जीमूतवाहनमते च कुत्र वास्तव ममस्वमिति विभागात्मा
गनिरूपणात्तदधीनश्रौतस्मार्त्तलौकिककर्म्मोच्छेदः । अनुम-
त्या विभागोत्तरकृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्ति-
स्वीकारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्स्वयामिताक्षराकृते
प्रत्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगे-
र्न समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता त्वयोपन्यस्ता साध्येकदेश-
गतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरं गत्वा ॥

अथ विभागकालकर्तृनिरूपणम् ॥

तत्र मनुः । कर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भर्तृन् पैतृकं रिक्त्यमनोभ्रातृं हि जीवतोः ॥

पैतृकस्मिन्नोः सम्बन्धि प्रागुभयोपादानात् । अतएव पि-
तृकर्ध्वमिति पितृधनविभागकालः । मातृकर्ध्वमिति मातृध-
नविभागकालोऽभिहितः । चशब्दस्तु कालान्तरसमुच्चयार्थः
नतु द्वयोर्कर्ध्वमिति नियमार्थः । पितृधनविभागे मातृजीवन-
स्याप्रतिबन्धकत्वात् । मातृधनविभागे पितृजीवनस्य । तथा
चाह सयज्ञकारः ।

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्यामपि मातरि ।

स्वतन्त्रतया स्वाम्य यस्मान्मातुः पति विना ॥

विभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

तस्मात् पतितत्वनिःस्पृहत्वोपरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः
 कालोऽपरस्य सति तत्स्वत्व तदिच्छात इति कालद्वयमेव यु-
 क्तमिति । तन्मिताधराकृदाश्रयापरिज्ञानात् । नहि तेन का-
 लत्रयनियमोऽभिहितः । तथेत्यादि ग्रन्थेन कालान्तरस्यानु-
 पदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य निर्वीजत्वात् । पितृस्वत्वा-
 पगम एकः कालोऽपरस्यानपगत एव पितृस्त्वान्ये तदिच्छात
 इति कालद्वयमित्यप्यशुद्धम् । निवृत्तरजस्कायां मातरि रज-
 नन्वशापत्तेः । नहि मातृनिवृत्तरजस्कतामात्रेण पितृस्वत्वाप-
 गमः । जन्मना स्वत्वावस्थापनात्पितृस्वत्वापगमस्य कालो-
 पलक्षणत्वासम्भवाच्च । एवं दौर्घरोगयस्तत्वेऽपि न स्वत्वापग-
 म इति कालद्वयनियमस्तथापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ तद्व-
 चनविरोधः । यज्ञोक्तं तेनैव । मातुर्निवृत्ते रजसीतिपिताम-
 हादिधनाभिप्रायश्च । निवृत्ते रजसि पुत्रान्तरसम्भवाभावात्त-
 दा ध्वं पितैश्चतुरिष्यैव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्ते रजसि
 क्रमागतधनविभागे पश्चाज्जातानां वृत्तिनोपापत्तेः नचासौ
 युक्तः ।

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति वृत्तिनोपो न विद्यते ॥

इतिवचनात् । यत एव पितृधने कालद्वयमत एव मनुगौत-
 मादिभिर्मृतपदम्परित्यज्योर्ध्वमित्युक्तम् । ऊर्ध्वमित्युः स्वत्वा-
 पगम इत्यर्थः । यदि चास्य पितृधनविषयता स्यात्तर्ह्यूर्ध्वं वि-
 भागाज्जातस्तु पितृमेव हरेदनमित्यस्य निर्विषयता भवेत् ।
 निवृत्तरजसि पुत्रोत्पत्त्यसम्भवात् । मातृधनगोचरत्वञ्चास्य
 नागद्वनीयमेव । मातुरेव निर्वनतापत्तेः । अतो निवृत्ते
 रजसीति पैतामहधनविषयम् । नचेष्टामनपेक्ष्य रजोनिवृ-

तिमात्रं विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिष्कया विभागाभावात्
 कस्यैच्छयेत्यपेक्षायामूर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्त्यं विभजेयुर्निवृत्ते
 रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीति गौतमवचनात्पितुरेवेच्छात
 इति निर्णयितव्यमिति पितामहादिधनविभागस्यापि पित्वोर-
 भाव इत्येकः कालः । मातुर्निवृत्ते रजसि पितुरिच्छात इति
 कालद्वयमेवेति । तदप्यनभियुक्तप्रमोदनम् । वृत्तिलोपातेः
 पिद्वधनेऽपि तुल्यत्वात् । ऊर्ध्वं विभागादित्यस्य निर्विषयत्वा-
 पत्तेरपि पितामहादिधनेऽपि तुल्यत्वात् । सम्पृष्टे पितरि पा-
 तित्यादिदुष्टे पितामहाधनेऽपि पुत्रेच्छया विभागस्य सकलस-
 म्मतत्वादेव श्रव्याचारमात्रम् । वस्तुतस्तु पितामहादिधने भूयां
 पितामहोपात्तित्यादिना सदृशस्य पितापुत्रस्वाम्यस्य यच्च-
 मायत्वात् पुत्रेच्छयापि तस्य विभाग उचित एव । यच्च
 व्याख्यानान्तरमनीशत्वस्य तदनगोचरत्वादि कल्पनन्तत् सर्व-
 न्तद्वचनविवेचने निराकरिष्यामः । वयन्तु स्वातन्त्र्यार्हे पितरि
 जीवति तदिच्छैव विभागनिमित्तम् । पातित्यपात्रिग्रज्यादि-
 भिरननर्हे पुत्रेच्छापि । तदुपरमे तु खेच्छाया निमित्तत्व-
 मयसिद्धमिति कालद्वयमेवानेन प्रकारेण । अन्यथा बहुनामु-
 परतस्पृहत्वादीनां विकल्पसमुच्चयादिककल्पनानुपपत्तौ वि-
 शेषणविशेष्यभावादव्यवस्थापत्तौ बहुव्याकुलीभावः । अतएव
 क्व चिद्वचने केषाञ्चिदेवोपादानमनुपादानञ्च केषाञ्चित् स-
 ङ्गच्छते । एकामूलकलानालाघवेनोपरतस्पृहत्वादिभिः पितु
 स्वातन्त्र्यभावस्यैकस्य सर्वैरुपलक्षणात् । अनीशास्ते हि जीवतोः
 निर्दीप्ये पितरि स्थिते जीवतोरपि शस्यते इत्यादि वचनस्वरसोऽ-
 प्येवमेव । अतएव पितोर्जीवतीर्भातृणां सङ्वासो मुख्यस्तदनुम-

त्यादिनाज्येष्ठस्य कार्यं च मस्यान्यस्य वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यामन्ये-
 षान्तदनुरोधवृत्तित्वमिति च पक्षद्वयमुक्तवन्ती व्यासादयः । भ्रा-
 तॄणां जीवतोः पितॄोः सहवासो विधीयते,, इतिव्यासः । जीवति
 पितरिः पुत्राणामर्थादानविषयं चेप्येन स्वातन्त्र्याम् । “कार्यं
 दाने प्रोषिते चातिङ्गते ज्येष्ठो वार्थाश्चिन्तये” इति हारीतः ।
 यद्वलिखितौ तु स्पष्टतममाह तुः । “पितर्य्यङ्गत्वे कुटुम्बव्यवहा-
 रान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादित्यन्तरो वा कार्यं च स्तदनुमतौ न त्वकार्यं
 पितरि रिक्तविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि वा
 ज्येष्ठ एव पितृव्यद्वयं ज्येष्ठपितृव्यमूलं हि कुटुम्बमस्व-
 तन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थिताया” इति । तस्माद्यथो-
 क्तारोत्या विभागस्य कालत्वमेवेति ब्रूमः । अत्र मनुवचने
 समेत्येत्यनेन पात्रिकं साहित्यमन्यते बहुत्ववत् । अन्यथै-
 कीकृत्या द्वयोश्च भागो विभागो न स्यात् सममिति तु निय-
 म्यते । तच्च विवेक्ष्यामः । यत्तु पितोरिति द्विवचननिर्देशा-
 त्सोऽदरभ्रातॄणां पितृधनविभागोऽपि मातुरभावएव कार्यः
 न तु मातृधनविभागार्थं मातुरभावोपादानम् । जीवतोर-
 पीत्यस्य मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरन्यधनगोचरत्वमवश्यं वा-
 च्यमतो यतैव पितोरभावो निमित्तं ततैव जीवतोरपीत्य-
 पिशब्देन जीवनस्यापि प्रशस्तत्वकीर्तनान्न मातुरभावो मा-
 तृधने व्याख्येय इति जीभूतवाहन आह तदमम्बहम् । पितु-
 र्मातुश्चेति मनुवचने पृथङ्निर्देशादन्यथापि द्विवचनस्य
 विभागसत्त्वन्वविवक्षामात्रेण व्याख्यानं युक्तम् इतरथैकतरध-
 नेऽन्यतराभावस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । यच्चोक्तं जीवतोरित्यादेर्मा-
 तृधनगोचरत्वानुपपत्तेरित्यादि । तस्यापि कोऽभिप्रायः । मा-
 तुः पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यान्न तदनगोचरत्वमिति यदि तर्हि

सत्स्वपत्न्येषु भार्याधनेऽपि पितुः स्वाभ्यन्तदभावस्यापि तत्रा-
नुपयोगादन्यविषयत्वापत्तिः । अभिप्रायान्तरन्वसम्भवदुक्तिक-
मिति वक्ष्यामः । तस्माद्दृष्टार्थत्वात्तद्वनविषय एव तदभा-
वः संग्रहकाराद्युक्तो युक्तः । यथाच पित्रोर्जीवितोर्भातर्णा सह-
जासो मुख्यस्तथा तदूर्ध्वमपि । तथा च शृङ्खललिखितौ । “कामं
सहवसैयुरेकतः संहता वृद्धिमापदोरन्नि”ति । संहताः सहवस-
न्तो द्रव्योपचयसाहाय्यादिना परस्परकृतेन वृद्धिमाप्नुयुरित्य-
र्थः । नारदोऽपि

विभृत्याहैकतः मवांन् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः ॥

मनु रपि । ज्येष्ठ एव तु गृहणीयात्पितृव्यभ्यनमशेषतः ।

श्रीपास्तुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भव त मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्नुद्गणं सं नयति येन चानख्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातन् यथैवसः ।

पुत्रवच्चोपि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठवृत्तिर्धनस्तु स्यात्स मत्पूज्यस्तु यम्यवत् ॥

यो लोभादिनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातन्वथैवसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥

इत्यादि वचनानि च यद्गुणज्येष्ठवश्वर्तितया सर्वेषां

सहवासः प्रशस्तः । धर्मवृद्धिकामनया तु विभागः कार्य्य
इत्याहुतुर्मनुप्रजापती ।

एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भ्यां पृथक्क्रिया ॥

धर्मश्च देवाद्यर्जनरूपस्तस्यैव सहवासे पृथक्क्राश्रवणात् * ।
तथा च बृहस्पतिः । एकपाकेन वसताम्पितृदेवद्विजार्जनम् ।

एकस्मवेहिभक्तानान्तदेव स्याद् गृहे गृहे इति ।

यत्तु संयद्कारेणाग्निहोत्रादिधर्मवृद्धिरपि धर्मवृद्धिशब्दे-
न गृह्यत इत्युक्तम् । यदाह ।

क्रियते खं विभागेन पुत्राणाम्पितृकर्मनम् ।

स्वर्गे सति प्रवर्तन्ते तस्माद्भ्यां पृथक् क्रिया इति ।

प्रवर्तन्ते स्वत्वयत्ता अग्निहोत्रादि क्रिया इति शेष इति

तत्तु जन्मनैव पुत्राणाम्पितृधनस्वत्वाद्भिभागात्प्रागपि
श्रौतस्मार्तकर्माधिकारं प्रतिपादयद्भिरस्माभिः प्रागेव प्र-
त्यासि । तस्मात्पञ्चमहायज्ञादिधर्म एव धर्मशब्देनात्र बोध्यः ।
दत्तासु भगिनीषु चेति तु न कालार्यङ्किन्तु तासामवश्यं
दानार्थम् । यथा

यच्छिष्टम्पितृदायेभ्यो दत्तव्यमैतकस्ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्यादथ पिता ॥

इतिनारदवचनमृणादानावश्यकत्वाय न विभागकालार्थम् ।
पिता च यदि स्निह्यता पुत्रान् विभजति तदपि निरङ्कुशे-
च्छा नोपादेया किन्तु

“श्रेष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समाग्निन” इति

पञ्चयोर्मध्ये यः पच इष्टः स याज्ञ इति योगीश्वरवचना-

र्यः । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यमभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कार्य्या इति विज्ञानेश्वराचार्याः । प्राच्यास्तु स्वेच्छयेति पृथक्पक्षान्तरं ज्येष्ठादिभागसमभागौ च द्वौ पक्षाविति पक्षत्रयमतएव ज्येष्ठं वेति प्रथमो वा शब्दः स्वेच्छयेति पक्षापेक्षया समञ्जसो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षत्वे क्लिष्टः स्यादित्याहुः पक्षपक्षित्वं तत्र वदन्ति ।

पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजिष्यसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥

इतिनारदवचने ज्येष्ठं वेत्यादिनैक विषयविभागप्रकारमुपन्यस्य यथा वास्येत्युक्तेरन्योऽपि न्यूनाधिकभागः पितुरिच्छयास्तीति गम्यते । हारौतोऽपि । “जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पं वा सन्निभज्य भूयिष्ठमादाय वसिष्ठद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीयादि”ति । वृद्धाश्रमः पारिव्रज्यम् । उपदस्येद् द्रव्याभावेन चीणो भवेत् । अत्रापि स्वल्पं वेत्यादि पक्षान्तरमुक्तम् । तस्मात्तदेकमूलकतानुरोधेन योगीश्वरवचनेऽपि तत्संग्रहायेच्छयेति पृथक्पक्ष एव युक्त इति । तदसत् । वा शब्दस्तावद् द्विधापि व्युत्पत्तेर्नासमञ्जसः या चीपपक्षितृक्ता साप्ययुक्ता । यदि वचनान्तरोपात्तपक्षान्तरसंग्रहार्थमिच्छयेत्यस्य भवेदुत्तरार्धं व्यर्थमेव स्यादुक्तपक्षद्वयस्यापि वचनान्तरोपात्तत्वाद्विच्छयेत्यनेन तयोरपि संग्रहसम्भवात् । तदिदं तरपक्षसंग्रहार्थत्वे मन्दप्रयोजनता स्यादेव । इच्छाया निरङ्कुशत्वेनानियमवारणाय वचनान्तरास्त्रोचनं विना तदर्थानिर्वाहात् । स्त्रीपात्तपक्षद्वये व्यवस्थानिरासार्थतयेच्छयेति व्याख्याय-

माने वचनान्तरालोचनावश्यकत्वात् । न च विषयलोक्त्यैवे-
च्छालाभे दृश्येति निरर्थकमिति वाच्यम् । उत्तरार्धे वैयर्थ्यापे-
क्षया व्यवस्थितविकल्पनिरासाय स्ववाक्योपात्तपक्षद्वयविषयतया
तदनुवादस्यैवोपपन्नतरत्वात् । नारदाद्येकमूलकता तु विज्ञा-
नेश्वरव्याख्यानेऽपि नापैति । तदुक्तपक्षद्वयस्य वचनान्तरेष्व-
प्युपादानात् । न च निरर्गलेष्वाभावमेव पचान्तरं योगीश्व-
रवचनार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । “अथवा शास्त्रकारी च न वि-
भागे पिता प्रभु” इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । इच्छोभावस्य शा-
स्त्रीयत्वेऽप्यथाशास्त्रकारित्वाप्रसक्तेः । “जीवद्विभागे तु पिता
नैकं पुत्रं विशेषयेत् । निर्भाजयेन्न चैकैकमकस्मात्कारणं विने”-
ति कात्यायनवचसोऽपि निर्विषयता स्याद् इच्छायाः एकका-
रणत्वात् । न विशेषयेच्छास्त्राय ज्येष्ठभागाद्यतिरिक्तौष्कवि-
शेषवत्तन्न कुर्यात् कारणञ्च शास्त्रोक्तं पातित्यादिकं विनाऽ-
कस्मात् क्रोधात् सुभगपुत्रस्नेहादिना वा न निर्भाजयेद्भाग-
रहितं न कुर्यादित्यर्थः । यत्तु

न्यूनाधिकविभक्तानाम्भ्यः पितृकृतः स्मृतः ।

इति योगीश्वरवचनान्तदपि धर्म्यो धर्मादनपेतयेत् पित्रा
कृतः कृत एव स्मृतो न निवर्तते । अधर्मस्त्वयथाशास्त्रकृतो-
निवर्तत एवेत्यभिप्राय इति विज्ञानयोगिभिरेव व्याख्यातं
व्याधितं कुपितस्यैवेत्यादिवचनानुरोधात् । एव

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां न एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

इतिब्रह्मस्पतिनारदवचने अपि व्याख्येये । श्रेष्ठादिविभा-
गेऽपि पित्रा ज्येष्ठादिभ्यो दत्तेऽन्यैरनुश्रयो न कार्यः । समां-
शविभागे वा ज्येष्ठादिभिरिति तात्पर्यार्थः । अतएव नारदस्ते-
षां न एव धर्म्यः स्यादित्याह । श्रेष्ठादि भागस्य मनुनोक्तः ॥

ज्येष्ठस्य विंश उच्चारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽहं मध्यमस्य स्यात्तुरीयस्तु यवोयस इति ॥

समाशपक्षं वीजयन आह । “पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति
सौऽशः सर्वेषामविशेषादिति मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदि-
ति श्रुतौ विशेषाश्रवणात्” । सर्वेषाम्पुत्राणां समोऽंश इत्यर्थः ।
यदि पिता स्वेच्छया समांशेनपुत्रान्विभजते तदा स्वपत्नीभ्यः
पुत्रसम्पत्तिं दद्यादित्याह याज्ञवल्क्यः ॥

यदि कुर्व्यात् समानंशान् पत्न्याः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासांभर्ता वा श्वशुरेण वा ॥

यासां भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं प्रीत्यादिना न दत्तं
भर्तादियहणमुपलक्षणं वक्ष्यमाणस्त्रीधनशून्या इत्यर्थः । ता-
साम्पत्तीनां पुत्रसमांशभागमात्रं नियम्यते । तथा च यदा श्रे-
ष्ठभागादिनापि पिता पुत्रान् विभजति तदापि श्रेष्ठभागा-
द्युद्धत्योद्धतोदाराद् द्रव्यसमुदायात् पुत्रसमानेवांशान् पत्नी
लभन्ते न स्वज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्यवस्यति । यस्तु पत्न्याः
स्त्रीधारः परीभाण्डादिस्तनपि पत्नी लभते । तथा चापस्तम्बः
“परीभाण्डश्च गृहेलङ्कारो भाव्याया” इति । परीभाण्डम्भो-
जनपात्रादि यदसाधारणं यस्या चलङ्कारोऽप्यसाधारणस्तद्धि
वेचयिष्यते । न च पक्षद्वयेऽप्येतावता पुत्रसमो गित्वं पत्नीनां
विज्ञानेश्वरेणोक्तन्तर्हि यदि कुर्व्यात् समानंशानिति समां-

शानुवादी व्यर्थः पत्न्यो ष्येष्टांशादि न लभन्ते इत्येतावन्मा-
त्रमेव वाच्यमिति युक्तम् । यतः

एवं समुद्धृतोद्गारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ।

उद्गारेऽनुद्धृते त्वेष्टामियं स्यादशकल्पना ॥

एकाधिकं हरेज्येष्टं पुत्रोऽध्यर्हन्ततोऽनुजः ॥

अंशमशं यवीयोस इति धर्माव्यवस्थितः ॥

इतिमनुना, “ह्यंशो वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषा”मिति
गौतमेन, “अथ भ्रातृणां दायभागो ह्यंशं हरेज्येष्टो गवाश्व-
स्य चात्र दशममजावयो गृहं च कनिष्ठस्य कार्यायसं गृहीपक्ष-
रणानि च मध्यमस्ये”ति । वशिष्ठेन ॥

ज्येष्ठस्यांशोऽधिको देयः कनिष्ठस्य वरः स्मृतः ।

समांशभाजः श्रेष्ठाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथा ॥

इतिनारदेन, चोद्गारमृते विषमभागमावसुक्तन्तद्वदाद्वियते-
तदा पत्नीनामंशाभावप्रतिपादनार्थं यदि कुप्यांस्समानंशानि-
त्युक्तमिति न दोषः । अतएव

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानम्वेत्सह ।

न तत्र विषमभागमपि ता दद्यात्कथञ्चन ॥

इतिमनुना सर्वेषां भ्रातृणाम्भ्रव्याजने यदि सह समानमेवी-
त्थानमुद्योगी भवेत्तदा पितुर्विषमविभागदानप्रतिषेधकम-
नुवचनव्याख्याने जीमूतबाहनेनोक्तमुद्गारस्तु पित्रा दात-
व्य एव तस्य विभागरूपत्वाभावात् । न्यूनाधिकविभाग-
स्यैव निषेधादिति । तस्माज्ज्येष्ठं वा ज्येष्ठभागेनेति याज्ञल्-
क्याद्युक्त उद्गारेऽपि समांशभागिता पुत्राणामस्त्वेवेति तत्रा-
पीदं वचनं प्रवर्ततएव । ह्यंशादिपक्षे परं न प्रवर्ततइति
विद्वानयोगिनामाशयः । दत्ते तु स्त्रीधने दत्ते त्वर्थं प्रकल्प-

येदित्यत्रार्द्धदानं वक्ष्यते । यद्यपि तदाधिवेदनिके भवां दीय-
माने वक्ष्यते तथाप्याकाङ्क्षायां समानन्यायत्वादत्रापि योज्य-
म् । अतएवाह बोधावनः ॥

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्व्यादेकरूपा हि ते स्मृताः ॥ इति ।

भातृणामविभक्तानामित्यादिमनुवाक्यं सहोत्थानं-
सर्वेषां विभागप्रार्थना यदि भवतीति जीमूतवाह-
नेन तदनुयायिना दायतत्त्वकृता च व्याख्यातम् । यदि पु-
नः पितरि जीवति पुत्रा एव विभागमर्थयन्ते तदा विप्रम-
विभागः पित्वा न दातव्य इति वदता तत्र सङ्गशब्दैर्वैयर्थ्य-
मुत्थानशब्दस्य बोधोगवाच्चिनोऽपि भागप्रार्थनापरत्वम-
न्याय्यमित्यस्माद्व्याख्यानमेवादत्तव्यम् । तथा च

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु सप्तः स्मृतः ।

इति योगीश्वरवचनसंख्यातोऽपि ज्ञेयम् । तस्यास्मदभि-
मतार्थतयैकीपपत्तेः । दत्ते त्वर्द्धमित्यत्राप्यर्द्धशब्दः समप्रवि-
भागवचनो न भवति अतश्च यावता पूर्वदत्तमिदानीन्दीयमा-
नञ्च सम्भवति तावद्देयमिति मिताचरायामुक्तं तत्रायमा-
शयः । यद्यपि नपुंसकस्मार्द्धशब्दस्य पुंस्यर्द्धे सऽनेकक इति
कीशात्मसांशवाचित्वमस्ति तथापि कदाचित्तासां पुत्राधि-
कधनत्वद्वदाचित्तदूनधत्यमव्यवस्थितमर्द्धनियमस्य चाहट्यार्थ-
त्वं मा प्रमाद्वीटिति पुत्रसमांशितायामेव तात्पर्यमिति । अ-
त्र मदनरत्नाकर आह । परन्व इति बहुवचनात्प्रतिपत्ति स-
मानंशान् पिता गृह्णीयान्न तु ताम्यः पृथक्कृत्यांशो दात-
व्यः । जायापत्योर्विभागो न विद्यत इति हारीतवचनविरो-
धापत्तेरिति । तन्न । नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते येन हा-

रौतवचनविरोधः स्यात्किन्तु पत्यैव पुत्रविभागसमये ताभ्य-
स्तत्समांशदानस्मृतिदानवत् । अतएव स्त्रौधने दत्ते त्वर्द्धमि-
त्युक्तमिति न कौऽपि दोषः । यस्तु जीवति पितरि पुत्रेच्छया
विभागः स वैषम्याश्रयणान्मातुर्निवृत्ते रजसीति मनुवचने
समशब्दानुषङ्गाच्च सम एव योऽपि पितरुर्ध्वं विभागः सोऽपि स-
म एव पूर्वीदाहृतमनुवचने सममित्यभिधानात् । हारीतो-
ऽपि । “समानो मृते पितरि रिक्त्यविभागः” पैठौनसिरपि
“पैतृकेविभज्यमाने दायाद्ये भातृणां समो विभागः” । या-
ज्ञवल्क्योऽपि ॥

विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं मृक्त्यमृत्तं समम् ॥

पित्रोरुर्ध्वमिति कालः सुता इति कर्तारः सममिति प्र-
कारनियम इति मिताक्षरा । ननु मनुनैव पितरुर्ध्वं विभाग-
गमुपक्रम्य

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृ धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्ताथा ॥

इतिसहवासपक्षं मुख्यमुक्त्वा ज्येष्ठस्य विंश उदार इत्यादिना
विषमविभागोऽप्युक्तस्तत्कथं समनियम इति चेद् उच्यते ।
यद्यप्ययं विषमभागो जीवत्यजीवति च पितरि शास्त्रदृष्ट-
थापि वचनान्तरानुरोधात्कलौ सम एवेति नियमः ॥

अस्वर्ग्यं लोकाविद्धिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥

इति योगीश्वरवचनात् । अत्र लोकपदेन युगमुच्यते । युगा-
न्तरे धर्म्यमपि युगान्तरे यद्विद्धिष्टं प्रतिपिबन्तन्नाचरेदित्यर्थः ।
अन्यथा धर्म्यत्वास्वर्ग्यत्वयोर्व्याघातः । शास्त्रविहिते तदभि-
ज्ञविद्वेषो बाधित एव । तदनभिज्ञपामरजनविद्वेषस्तु नास्व-
र्ग्यत्वापादकोऽग्नीषोमीयादिर्हि सादानतिप्रसङ्गादित्यादिदू-

पणं स्यात् । अतएव मिताक्षरायाम्मधुपर्कपशुवधगवालम्भा-
दिकलिवर्ज्यमिव लोकविद्विष्टत्वेनोदाहृतम् । कलिवर्ज्येषु
च पुनरुदाहादिकमचतादीनां यत्नोक्तान्तत्र ज्येष्ठाशादुदा-
रादिकमपि । तथा चादिपुराणे ॥

ऊढायाः पुनरुदाहो ज्येष्ठो गोवधस्तथा ।

कलौ पक्ष न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलुः ॥

स्मृति संग्रहेऽपि ॥

यथा नियोगधर्मी नो नानुवध्यावधोपि वा ।

तथोद्धार विभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ॥

नियोगधर्मी भ्रातृभार्याया वागदत्तायां स्मृतपतिकायां
गुवांदिनियोगेन विधिनागमनम् । मैत्रावरुणोक्तामनुबन्ध्यां
वशामालभेतेति विहितो गोवधः । सम्प्रति, कलौ । अतएवापस्त-
स्यो जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजित्सममिति स्वमतमुत्क्रा ज्ये-
ष्ठो दायद इत्येकइति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्येत्येकौयमत-
सुपन्यस्य देशविशेषे सुवर्णहावः कृष्णभौमं ज्येष्ठस्य रथः परी-
भाण्डस्मितुर्गुलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनश्चेत्येकमतत्वेनै-
वोद्धारविभाग दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृ-
तवान् शास्त्रविप्रतिषेधश्च स्वयमेव विवृतवान् । “मनुः पुत्रे
भ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयत” इति । तस्मान्न
विषमविभागः शास्त्रदृष्टोऽपि कलावनुष्ठेयः । यत्तु
मिताक्षराकृता श्रुतिविरोधेत्युक्तं तद्विचार्यम् । श्रुतिवि-
रोधे हि सति युगान्तरेऽपि तस्याननुष्ठाने तद्वोधकवचना-
ना सर्वथाऽप्रामाण्यमेव स्यादिति कलिवर्ज्यतयोपन्यासो वि-
रुद्धः । नयात्यन्तश्रुतिविरोधोऽपि । अविशेषश्रवणे सति सम-
स्यादश्रुतित्वादितिन्यायलभ्यत्वात्समत्वस्य । स्मृतिचन्द्रिका-

यान्तु बौधायनोदाहृतं विषमविभागप्रतिपादकमपि श्रुत्यन्त-
रं लिखितम् । ज्येष्ठत्वादाधिक्येऽपि श्रुत्यन्तरमित्याह स एव ।
'धनमेकमेकमुद्धरेत्ज्येष्ठंस्तस्मात् ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निर-
वसययती'ति श्रुतेरिति । धनमेकमेकमिति वदन् श्रुति-
वाक्यगतं धनेनेत्येकवचनं विवक्षितमिति सूचयति ।
निरवसाययति - तोषयतीत्यर्थ इति ग्रन्थेन । कौमुदवा-
हनादयस्तु यदा भक्त्यतिशयादिना भ्रातृणामनुमतिस्तदो-
च्चारणविषयमभागेऽत एवाद्यतनानामभक्त्याद्यभावादुच्चारण-
हर्ज्येष्ठाभावाच्च समभाग एव लोके दृश्यते इत्यादिना ग्रन्थे-
नानुमत्वननुमतिभ्यां विषमसमभागयोर्व्यवस्थापमाहुः तच्च त-
था सति पुत्रेष्वाद्या एव प्रयोजकत्वापत्तिः पूर्वार्धविरोधादना-
देयम् । पित्रिच्छायाः स्वतन्त्रपक्षान्तरपरत्वस्तु प्रागेव निरा-
सि । पित्रा पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागन्ददता स्वयमंशद्वयं
याच्यमित्याह नारदः ॥

द्वावंगौ प्रतिपद्येत, विभजन्नात्मनः पितेति ॥

सहस्रपतिरपि । जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्व-
यमिति ।

पितुरंगदयसङ्गमेकपुत्रविषयमित्याहुतुः शङ्कनिष्ठितौ ॥

स यदा कपुवः स्याद् द्वीभाभायात्मनः कुर्यात् ॥

व्यवहारमारिजातकार इदं वचनमेवं व्याचष्ट । एकशब्दोऽप्येष्टयाचो । तथा च यदि पुत्रो गुणवत्तया धर्माज्जन-
शक्तस्तदा तेन सह विभागे पित्रांगद्वयं याच्यमिति । लोभत-
याहनन्तु एकस्य पुत्रः एकपुत्र एकपितृदत्त चौरम इति यावत्
न पुनः एकः पुत्रो गम्येति यद्वतीहिंसास्मान्यपदार्थप्राधान्ये-
न पठोतत्पुनराहर्षनत्वात् । तथा च चेतनस्य व्यावृत्तिस्तस्य

द्विपितृकरत्वात् । तथाचौरसपुत्ररूपः पिता स्वपितृधने भाग-
द्वयं गृह्णीयात्तु क्षेत्रज्ञा इति व्याख्ययो । तद्वत् । तथा
सति पिता महधनगोचरतास्य स्यात्तत्र च सदृश स्वाम्यस्मिता
पुत्रयोरित्यौरसस्यापि पितुः पुत्रसमांशताया व्यवस्थापयिष्य-
माणत्वात् । तथा चागत्यावबुद्धौ हि रेवास्थेयः । मिताक्षराकृता
त्विद वचनमनाहतमेव ॥ कात्यायनः

ह्यंशहरोऽर्जहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता ।

मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशभागिनीति ॥

अत्र जीमूतवाहनः । पुत्रस्य वित्तार्जनात् पुत्रार्जितेपि
वित्ते स्वार्जित इव पितुरश्वद्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रस्य वि-
त्तस्य तयोर्वर्जनादिति । अनर्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्विभागे
वित्तार्जकतयाश्वद्वयस्येष्टत्वात् । अतो विभागार्हमस्वन्विनि वि-
द्यमानेऽर्जकस्य ह्यंशादिहरत्वमसति तु सर्वहरत्वमिति वा-
च्यन्तथा सति पितृपुत्रपदयोः प्रमत्तगोतता स्यात् । किञ्चा-
र्जन स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः । अर्जन स्वत्वव्यापादयतीति
विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् । नच पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्व-
स्वदाने दर्शितमतस्तत्र गौणमर्जनपद वित्ते च मुख्यमिति
सक्तदुश्चरिते वैरूप्यमयुक्तम् । न च पुत्रस्यार्जकत्वादेवांशद्वय-
प्राप्तेः पितुश्चास्माद्वचनादहतेऽपि वचनान्तरादेव भागद्वयसि-
द्धेर्वचनमिदमनर्थकमिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेणापि पुत्र
धने पितुर्भागव्याप्राप्तेरस्य सार्थक्याद् इत्याह । तन्न । इ-
न्द्रापेक्षया यद्यर्थस्तत्रावती भवदुक्तसमाप्तस्यायुक्तत्वात् ।
यच्चानर्जितपुत्रस्येत्यादिद्वन्द्वदूषणतदव्यसम्बन्धम् । भ्रातृभा-
गाद्यविषयकत्वादस्य पितृधनप्रस्तावात् । न चैवस्पृतपद
व्यर्थं वित्तार्जनस्यैव ह्यंशहरत्वे हेतुत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् ।

अस्वातन्त्र्याद्यतः पुत्रोपि वित्तवत्तेनैवार्जितस्तेन परतन्त्रः
स्वार्जितधने पितुरंशद्वयग्रहणावगच्छी न भवतीत्यत्र तात्प-
र्यम् । यच्चार्यनपदवैरूप्यन्तदप्यसत् । पुत्रेऽपि पितृत्वस्येष्ट-
त्वात् । न च सर्वस्वदाननयविरोधः । पित्रादास्वत्वे तस्य ता-
त्पर्यात् । पुत्रादादानस्य तन्नयसिद्धान्तस्य भाष्यप्रदर्शितचोद-
कविरोधयुक्तिसिद्धत्वात् । अतएव पुत्रकन्यादानादिविधयो मु-
ख्यार्था एव न पुत्रारितन्त्रीकरणरूपगौणदानाद्यर्थाः । इदञ्च
पितुरंशद्वयोपादानं स्वार्जितविषयन्न पित्रार्जितविषयम् ॥

भूर्यापितामहोपात्ता निवन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्यचोभयोः ॥

इति याज्ञवल्क्येन तत्र पितापुत्रयोः समस्वाम्याभिधानात्
समांशभागित्वमेव । तस्य ह्ययमर्थः । भूः शालिष्वेत्वादिका ।
निवन्धो राज्ञाममुकस्यैकस्मिन् पर्णभरकृत्तमुकभरकादावि-
यन्ति पर्णादीनि देयानीति शासनारूढतया यद्वृत्तिरवेन
दीयते तदुच्यते । तथा द्रव्यं सुवर्णादि तत्र पितुः पुत्रस्य च
स्वाम्यं हि शब्देन प्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैव स्वत्वात् । त-
दपि सदृशन्तुल्यमतोऽत्र पुत्राणां न पित्वर्जित इव पितृपार-
तन्त्र्यमिति तदनिच्छयापि विभागांशद्वयनियमस्य पितुर्ना-
स्तीति ॥

वृहस्पतिः । द्रव्ये पितामहोपात्ते स्वातन्त्र्ये जडमे तथा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पित्रा सम एवांशो याज्यो न तु स्वार्जितवद्द्वयं वि-
पमविभागपक्षाश्रयणं वैत्यर्थं इति मदनरत्नकारः । जीमूत-
वाहनस्तु यत्र द्वयोर्भात्वोर्जीवित्वेव पितर्येकः पुत्रमुत्पाद्य
नष्टोऽन्यश्च जीवति पश्चात्पितापि मृगस्तत्र पितृवनं प्रत्यास-

तेः पुत्रस्यैव प्राप्नोति न तु प्राङ्मृतपितृकपौत्रस्य विप्रकर्षा-
 च्छाधार्थं सदृश स्वाभ्यमिति वचनम् । यथा पैतामहधने पि-
 तु स्वाम्यः तत्पुत्रस्य स्वाभ्यन्तथा तत्पौत्रस्यापि न तु सन्निक-
 र्षविप्रकर्षयुक्तो विशेषः । पार्वणविधिना *पिण्डदानकृत्त्वेन ह-
 योरविशेषादित्यभिप्रायः । अतएव मृतपितृकः प्रपौत्रोऽपि प्रपि-
 तामहधने पुत्रपौत्राभ्यां सह तुल्यवदेव स्वामी पिण्डदा-
 नाद्यविशेषात् । जीवाति तु पितरि पुत्राणान्तहनस्वाम्यं स-
 पुत्रभाटद्वयविभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वामि-
 त्वसाम्यात् । तस्मान्मृतपितृकपौत्रविषयकमिदं न पौत्रमात्र
 विषयकन्न चाप्रक्रान्तरवादनर्थकत्वं प्रागेकपितृकाणामेव प्रक-
 मात् । सादृश्यवचनन्तु सार्जितवत्पितृच्छया विभागाभा-
 वार्थम् । यथाह विष्णु । “पिता चेत्युत्रान् विभज्येतस्य स्वेच्छा
 स्वयमुपात्तेऽर्थे । पैतामहे तु पिता पुत्रयोस्तुल्यं साम्यं”मिति ॥

अतः स्त्रीपात्ते पिता न्यूनाधिकभागे, पुत्रानिच्छया वि-
 भजतु पैतामहे तु तुल्यस्वच्छन्दवृत्तिता । एतावतैवेतद्वचनो-
 पपत्तौ सामान्यप्राप्तमित्यत्रिच्छया विभागकालत्वं पितुश्च
 भागद्वयं न निषिध्यते । जीवत्पितृकपौत्रविषयतापि वा धा-
 रेश्वरानुमतस्योस्तान्तरापाङ्ककृतन्यूनाधिकभागनिरासार्थतै-
 व । न तु पुत्रेच्छया विभागश्च पितुर्गनेन बोध्यते । किञ्च
 जन्मविद्यागुणवर्ज्ये हे ह्यशब्दायादवाप्रुयात् ॥

* पितुः स्वाभ्यमिति नास्ति—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

** पिण्डदातृत्वेन—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां पितृसमस्तु मः ॥

इति वृहस्पतिवचनात्पितापि स्वपितृकृतनरकनिवर्त्तको गुणज्येष्ठः स्वभातृभिः सह विभागे पितृसमत्वेन यथांशद्वयभाक् तत्र पुत्रैः सह विभागे पितृयांशद्वयं पैतामहधनेनाप्नोति स्वद्वारका एव पुत्राणान्तर्जनसम्बन्धेत्सुतीति भवतो मुनीनाञ्च वचनमनुचितम् । तस्मादिच्छया विभज्यमानानिति पित्रिच्छाया विभागकालत्वं द्वावंशौ प्रतिपद्येत्योऽपि वचनोक्तं पितृभागद्वयस्याविशिष्टं पितामहधनेपि । न्यूनाधिकभागमावन्तु पुत्रेषु स्वाच्छन्द्येन न भवति ॥

द्रव्यं पैतामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

सममंशित्वमाख्यातमित्युः पुत्रस्य चैव हि ॥

इति वृहस्पतिना पितापुत्रयोरंशसाम्यस्यैवाहत्य विधानात्कथमित्युक्त्वाप्यश्वद्वयमिति चेन्न । अंशित्वमंशकर्तृत्वं समन्न तु स्वेच्छया स्वार्जितवद्भूनाधिकांशकर्तृत्वमिति तदर्थान् । नत्वंशवत्त्वं सममिति । स यद्येकपुत्रः स्यादित्येकपुत्रपदस्यौरसपरत्वस्योक्तत्वादिपितृकत्वेनानादिरूपपितृभिप्रायं वा समांशित्वाभिधानमित्याह तदनादयम् । सन्दर्भविरोधात् । तथाहि । अनेकपितृकाणाम्पितृद्वारकभागकल्पनामभिधायानन्तरं भूयां पितामहोपात्तेत्युक्तत्वात्स्वाम्यमेव पौत्राणाम्यपितामहे धने पितरि जीवति विभागाभावो वा । तदिच्छयैव वा स्वार्जितवद्भिभाग इति शब्दावयमेवोत्तिष्ठति । यन्मिताघंरायामुक्तं तन्निराकरणार्थमेवेदम्वचनन्तद्व्याख्यानरीत्या सहच्छते । प्रमौतपितृकपौत्रविषयकत्वेन सहोचोऽस्य कुतः । न च धारेश्वरावधारितरीत्या पौत्रमात्रविषयकतायामपि न्यूनाधिकभागमावस्य पितृविच्छाकृतनिरासायेदं न पितृविच्छाका-

त तदीयभागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्येति वाच्यम् । विनिग-
मनाविरहात् । किञ्च पितृच्छाया हेतुत्वमिच्छया विभजे-
दिति तृतीयानिर्देशाच्छाब्दमार्थिकन्तु तस्याविभागकालोप-
लक्षणत्वम् । तत्र शाब्दहेतुस्वाधमानेनानेनार्थिकं कालोप-
लक्षणत्वम् बाध्यतइति चित्रम् । सति च स्वाम्यसाम्ये पुत्रे-
च्छाया निमित्तत्वन्तरस्तत्तस्य तस्याः कालोपलक्षणत्वङ्गलेपाति-
कमाप तदुक्तम् । ननु पितुरंगद्वयमप्यतृत्वप्रयुक्तान्न स्वाम्या-
धिक्यप्रयुक्तं नाप्यर्जकत्वप्रयुक्तं तस्य येन चैषां स्वयमुपार्जितं
स्यात्स ह्यंगमेव लभेतेति वाशिष्ठसाधारणवचनादेव सिद्धेः द्वा-
व्यंशौ प्रतिपद्येतेति विज्ञेयवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मा-
त्पितृर्जितेऽपि ज्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तं यथा तस्यांगद्वयं विज्ञेयवच-
नात्तथा पैतामहे पितुरपि । यतएवास्मन्मते पुत्रार्जितेऽपि पितु-
रंगद्वयमिति चेत् सत्यम् । परन्तु निःसङ्कोचप्रवृत्तस्वाम्यसाम्यव-
चनेन तदुबाध्यते । पुत्रार्जिते तु पितुरंगद्वयाभावो भवदुदाह-
तपुत्रवित्तार्जनादिति वचनस्य भवदुक्तार्थदूषणात्प्रागेव व्यश्या-
पितः । न च तद्वचनादंगद्वयाभावेऽपि सामान्यवचनादेव पुत्रा-
र्जितेऽपि पितुरंगद्वयमायात्विति वाच्यम् । वित्तार्जनस्य तत्र हे-
तुत्वापन्यासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तदर्थवादमात्रमन्यघार्जकत्व-
प्रयुक्तभागद्वयस्य वशिष्ठवचनादेव सिद्धेर्विशेषवचनानर्थक्याप-
त्तिरिति वाच्यम् । यतस्तथार्जकरवप्रयुक्तपुत्रांगद्वयस्यावारणा-
त् पितृत्वप्रयुक्तपितृगंगद्वयेऽपि भागसाम्यएव पर्यवसानमवे-
न्न तु भवदभिमतं पुत्रापेक्षया पितुरंगाधिक्यन्तर्धादित्य वचना-
भावात् । यच्च किञ्चित्वादिनानौचित्यमुक्तान्न किञ्चित् ।
वाचनिक साम्येऽनौचित्याप्रसङ्गेः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्व-

प्रयुक्तमंगद्वयं पितृत्वप्रयुक्तञ्च पितुरिति ष्येष्टपुत्रसाम्यापत्ते-
स्त्वयाप्यनौचित्यस्य दुर्वारत्वात् । मदनरत्नधृतकात्यायनवच-
नानान्तु सर्वेषां भ्रातृणाम्पितापुत्राणाञ्च समांशग्रहणमेव
सुख्यमिति प्रतीयते । ६

सकलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः ।

पितरौ भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यत इति ॥

अत एव योगीश्वरोऽपि सर्वे वा स्युः समांशिन इ-
ति सर्वपदं प्रायुक्तं अन्यथा समांशिनो वा कुर्वीत सुतानिति
वदेत् । यस्तु विभागिना मध्ये स्वव्यवसायेन जीवनममर्थः
पितृधनादिविभागन्न जिघृक्षति तस्मत्प्राह मनुः ।

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्वास्यः स्वकादंशात्किञ्चिद्वत्पोषजीवनम् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्वत्त्वा पृथक्क्रिया ॥

निर्वास्यो निःसम्बन्धीकरणीयः । पृथक् क्रियेत्यस्याप्यय-
मेवार्थः । किञ्चिद्वत्त्वेति विभागचिन्हत्वेन किञ्चिदसारमपि
दत्तव्यमर्थः । तत् पुत्राणां दायजिघृक्षानिष्ठत्वर्थश्चेदम् । हना-
युधस्तु

कुटुम्बार्थेषु चीदयुक्तस्तत्कार्यं कुर्वते तु यः ।

स भ्रातृभिर्वृणोयीत यासांकादनवाहनैः ॥

इतिनारदवचनैवाक्यतालाभेन मनुवचने स निर्वास्य इति
पाठ प्रकल्पा स भ्रातृभिर्गृहीतभागैः स्वस्वभागादनमाकृष्य
पूरणीय इत्यर्थ इति व्याख्यातवान् । तत्तु नेहेतेत्यादि पटवैय-
पत्तेरुपेक्ष्यम् । मेधातिथिप्रमुखाचार्यानादृततपापाठकल्प-
नानौचित्याच्च पृथक् क्रियेति स्पष्टवचनसम्यादाच्च । प्रका-
शकारस्तु यो भागिषु धनार्थं व्यापृतेषु प्रमादालस्यादिना ने-

याजनाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः ॥

इत्येतादायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिस्ववृत्त्यापि धन-
मर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्न स्वत्वस्य लौकिकत्वे । स्ववृ-
त्त्यार्जयतो निरपराधत्वात् । मन्मते तु^१ शास्त्रैकसमाधिगम्यत्वा-
त् स्वत्वस्य चौरदाहकयाजनाटावेतहचनादेव स्वत्वानुत्पाद-
कत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपिच मम स्वमनेनापहृतमिति
व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपहर्तुर्वै तत्र स्व-
त्वात् । मन्मते अपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुप-
पन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वम-
पि प्रत्ययप्रमाणकन्तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य
स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात् । इदमेवोक्तं
संग्रहकारेण ।

वर्तते यस्य यदस्ति तस्य स्वामी स एव च ।

अन्यस्वमन्यदस्तिषु चोय्यादौः किन्न दृश्यते ।

तस्माच्छास्त्रत एव स्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथावर्णि पृथक् पृथगिति ॥

शास्त्रे स्वामी रिकथक्रयेत्यादौ साधारणासाधारणरूपी-
ऽर्थागमः स्वत्वोपायः पृथक् पृथक्वर्णितस्तथा विदितो लौकिक-
त्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्याद्विदितइत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । य-
थावर्णमिति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्न-
लिखितः । अथ यद्यस्य यद्येष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति
लोकप्रसिद्धेर्यद्येष्टविनियोज्यत्व स्वत्वमिति चोय्यादौर्जिते ना-
तिप्रसङ्गस्तत्र चौरादेर्यद्येष्टविनियोज्यत्वाभावाद्दिनियोगकाले
चासादिदर्शनात् । अत एव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादि-
तुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य मैवम् । अममत्वात् । शास्त्रेण सर्वस्य

कुटुम्बभरणारौ विनियोगविशेषनियमादौष्णिकविनियोगवि-
षययत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेः । तदप्याह संग्रहकारः शङ्खोपन्या-
सपुरःसरम् ।

न च स्वमुच्यते तद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते ।

विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते इति ॥

अत्र पूर्वाह्णे शङ्खोपन्यास उत्तराह्णे तत्पङ्क्तिहारः । न च
रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचने उत्पत्तेर-
पि जन्मापरपर्यायायाः स्वत्वहेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपा-
यानाञ्च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने
स्वत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तस्यानेकद्रूपगौरव्यथा व्याख्या-
नस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसम्वाय धारैश्वरेणापि शा-
स्त्रैकसमधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च जी-
वत्यपि पितृदौ पुत्रादेस्तद्वने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायाम-
पि पुत्रादौच्छयैव विभागः स्यात् । अस्मात्तन्व्यवचनान्नैवमिति
चेत् न । तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेद्वावहारस्तु सि-
द्धेदेव । यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिस्तुल्यावहारे
प्रवर्त्तमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविघातमात्रं गुरो शिष्ये पितुः
पुत्र इत्यादि वचनार्थ इति प्राक् प्रवक्षितं तथात्रापि स्यात् ।
अस्त्विति चेन्न, सकलनिबन्धविरोधात् । क्वचिज्जात्मनैवेति प्रा-
चीनग्रन्थलिखनमपि जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रादिमन्वन्व
स्य पितृमरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनेन
यम् । किञ्च ऊर्ध्वं पितृश्रेण्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां
स्वत्वपक्षे जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्य तद्विच्छया
विना न तद्विभाग ऊर्ध्वन्तु सर्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति
वाच्यं तच्चान्याय्यमस्वास्यपरत्वापत्तेः । न च पितृपरमका-

हेतु न व्याप्रियेत साहाय्यत्र कुर्यात् स्वकर्मणा स्वव्यापारेण
यत्तः साहाय्यकचमोऽपि सन् स स्वकादंशात् स्वव्यापारजनि-
तादनाद् बहिःकार्यं किञ्चिदुपजीवनं दात्वा मूलधनमावभा-
गीकरणीय इतीदमनुवचननिर्वाख्येत्पाठमङ्गीकृत्यैव व्या-
चष्टे । तदपि न युक्तम् । अपिगच्छाद्यध्याहारप्रसङ्गात् ।
योगीश्वरवचनसम्वादिनोऽर्थस्य स्पष्टतरप्रतीतिकत्वाच्च । भव-
दुक्तार्थस्य वचनान्तरवशकत्वाच्च । कात्यायन ॥

अविभक्ते-निजे प्रेते तत्सुतं रिक्त्रभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धन्नैव पितामहात् ।
लभेतांशं मपित्यन्तु पितृव्याद्यापि तत्सुतात् ।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥
लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥
निजे । भ्रातरि । तत्सुतं भ्रातृपुत्रम् । जीवनभागः । स
कौटुम्भभागं लभत इत्यपचिते षाह । पितृमंशमिति । तत्-
सुतः यस्य धनं विभज्यते तस्य प्रपौत्रः । पौत्रस्य प्रसूतत्वात् ।
परतस्तत्सुतान्निवृत्तिर्भागनिवृत्तिर्भवेत्पौत्रपुत्रो, भागन्न लभे-
तेत्यर्थः । अतएव देवलोऽपि

अविभक्तविभक्तानां कृत्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिरिति ॥
योजिचतुर्थमभिधाय दायभाग इत्यर्थः । विभक्ताना-
मपि संसर्गादिना सह वासे मतीय व्यवस्था वसतां सहेति-
वचनात् । पितृमंशमिति कात्यायनोक्तेः । पितृदारको भाग
इति सूचितम् । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ॥

प्रमीतपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेति ॥

पैतामहे धने जन्मना स्वत्वम्पौत्राणां पुत्रैः सहाविशिष्ट-

मेव । यद्यपि तेन पुत्रवत्पौत्राणामपि पुत्रसम एव भाग उच्यते । तथापि तेषाम्पितृद्वारेण भागं प्रकल्प्य स्वस्वपितृभागाधिकारो न तु पैतामहे धने स्तुतो भागित्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अविभक्ता भ्रातरो यदा पुत्रानुत्पाद्यादिष्टहतास्तत्रैकस्य द्वौ पुत्रावन्येषान्निचतुराद्या इति पौत्राणां वैषम्यत्वादा द्वावैकं स्वपितृभागं द्वेधा विभज्य गृह्णोतस्त्रिचतुराद्या अपि स्वस्वपितृभागमेकैकन्तेधादिरूपेण विभज्य गृह्णन्ति न तु पौत्रसंख्याया पैतामहधनभागः । अनयैव रीत्या केषु चिद्भ्रातृषु जीवत्सु केषु चिच्च पुत्रानुत्पाद्या विनष्टेषु ध्रियमाणाः स्वस्वांशभागिनोऽन्येषां पुत्राः स्वस्वपितृवंशभागिन इति वाचनिकोऽयमभेदः । यतएव वचनमिदमन्यवत्तानुवादकमुच्चारादिविषमविभागोऽपि वाचनिकः समांशत्वं तु स्वाम्यसाम्यात्प्राप्तमेवानुद्यते । यच्च पैतामहमपहारादिना नष्टमिदं द्रव्यं तत्र पित्रिच्छयैव पित्रिर्जित इव पौत्रा विभागभाज इत्याह मनुः ।

पैतृकन्तु पिता द्रव्यजननामं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्पौत्रैर्मकामः स्वयमर्जितम् ॥

स्वयमर्जितमिवेतोष शब्दाध्याहारेण योज्यम् । यदा तत्पितामहादृतमनेनैवोदृतमतः स्वार्जितमेव जातं यत इति हेतुतया योज्यम् । अकाम इति वचनात्पित्रिच्छयैव तादृशे पैतामहेऽपि विभागो न पुत्रेच्छयेति गम्यते । तथा स्मृत्यनारमपि ॥

पैतामहं हृतमपि वा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याशौच्यादिना प्राप्तमात्रं स्वाम्यमपि तुः स्मृतम् ॥

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागश्चैव ततो धनात् ।

तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिता इति ॥

इतमपरैरहृतं पितामहेन न प्रत्याहृतमिवा तु प्रत्याहृतमित्यर्थः । स्वशक्त्येत्युक्तेः पितामहद्रव्यानुपश्लेषेत्यर्थः । तदुपश्लेषेण तृधृतेऽर्जकत्वनिमित्तमंशद्वयं येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स घांशमेव लभेतेति वशिष्ठवचनात्पिता भजते । इदञ्च विद्यादिष्वपि योज्यन्तञ्च विस्तरेण विवेक्ष्यते । अयमत्र निर्गलितोऽर्थः । यद्यपि जन्मनैव पैतृके पैतामहे च धने पुत्र-पौत्राणां स्वाम्यन्तयापि पूर्वोक्तवचनैः पैतृके पुत्राणाम्पितृपर-तन्त्रतया पितृयार्जकतया प्राधान्यात्पिता स्वार्जितं विनियुज्य-माने स्यात्परं द्विपदस्यैवेत्यादि प्राक्प्रदर्शितवचनात्तद्व्यति-रिक्ते पुत्रैरनुमतिरवश्यं कार्य्या । पैतामहे तु निषेधाधिका-रोऽप्यस्ति । तदनुधृते पित्रोऽधृते तु तदिच्छावशवर्तितैव पैताम-हेपीति । मणिमुक्तादौ तु पैतामहेऽपि पितुरेव स्वात-न्त्र्यं मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिप्राग्लिखितवचनेभ्यः । अथ पित्रुपरमानन्तरं यो भ्रातृणां विभागः स पित्रोरिति द्वि-वचनादुभयोपरमेव पितृधनेऽपि न तु मातुरुपरमो मातृध-नगोचर इति संग्रहकाराद्युक्तमादत्तव्यम् । पैतृकमित्यत्र पि-त्रोरित्येत्यर्थे कश्चिदकल्पायां प्रमाणाभावात् । जनन्यां संस्थितायान्तु समं सद्योदरा इत्यादिना मातृधनविभा-गस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्चात्र मातृधनविभागविधौ पौनरु-क्त्यापत्तेश्च । याज्ञवल्क्येनापि मातुर्दुहितर इत्यादिना मातृधनविभागस्य विभजिरन् मुताः पित्रोरिच्छामिति सम्ब-न्धो नाभिमतः किन्तु पितोरुर्ध्वमित्येव । पितुर्दक्षिणमिति तु सम्बन्धोऽर्थात् मातृदक्षिणविभागस्योत्तरार्धेनोक्तेः । अत एव प्रागुक्तगङ्गलिखितवचने रिक्तमूलं हि कुटुम्बमि-त्यादौ मातुरप्येवमवस्थिताया इत्यनेन मातुरपेक्षयाप्यस्वा-

तन्व्यं विभागानधिकारः सोदराणां तस्यामपि जीवन्त्यामि-
त्येतदर्थमेवोक्तम् । अतश्च

भ्रातृणाञ्जीवतो पित्रोः सहवासो विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्धते ॥

इति व्यासवचने सहवासविधानमुखेन पृथग्भावनिषेधा-
ञ्जीवतोरिति साहित्यमविवक्षितम् । अत एव एकस्मिन्नपि जीव-
ति विभागो न धर्म्यः किन्तुभयोपरमे । पित्रोरभावइत्यादि बृह-
स्पतिवचनेऽपि निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्या विभागस्य
मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरुभयाभावोक्तविभागस्यैव जीवतोर-
पीत्यपि शब्देन निर्दिष्टस्य शस्तत्वकीर्तनादुभयोरभावे भ्रा-
तृविभागः पित्रधनगोचर एवेत्यवधार्यते । अत एव व्यासो
मातरि जीवन्त्यां यो विभागस्तस्य मातृप्रधानकत्व दर्शयति ।
तथाह । समानजातिसद्भ्यां ये जातास्त्वेकेन सूनयः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

बृहस्पतिरपि । यदीकजाता बहवः समाना जातिसद्भ्यः ।

सापत्नास्तैर्विभक्तव्य मातृभागेन धर्मत इति ॥

अत्र जातिसद्भ्यः साम्ये सापत्नानामपि भागविशेष
स्वरूपकृतौ नास्तीति मातृभागविविधानं मातृप्रधान्यपरमे-
वेति नाय पुत्राणां निभागः किन्तु तन्मातृणामित्युद्दिश्य वि-
भागः कर्तव्य इत्यत्र तात्पर्यम् । तेनैतन्मातृधनइवात्रापि
मातृजीवने पुत्राणान्न परस्परं विभागो धर्म्यः । अतो गौतमा
दुक्तविभागे धर्मवृद्धिरपि मातृपरमएव वेदितव्येति जीमू-
तवाहन आह । तत्पितृधने मातृभावापेक्षया अदृष्टार्थत्वाप-
त्तेः प्रागेव निरस्तम् । यच्च पैतृकमित्येकशेषस्याप्रमाणक-
त्वात् पैतृकस्यापत्तेः नास्य मातृधनपरत्वमित्युक्तान्तदप्य-

दृष्टार्थतापत्तिभयादेकशेषस्य स्वीकर्तव्यत्वादयुक्तम् । पौनरु-
क्तास्त्वयुक्तम् । पूर्वोक्तस्यापि मातृधनविभागस्य विशेषविधाना-
यानुवादोपपत्तेः । याज्ञल्के तु भिताक्षराकृता च मातापि-
त्रोर्धनं सुता विभजिरन्नित्युक्तम् । तत्र मातृधनेऽपवादमाहे-
त्युत्तराद्यं मयतारयता न पौनरुक्ताभ्यपरिहृतम् । ताभ्य ऋतेऽन्व-
य इति च दुहितृभावेऽन्वयः पुत्रादिमातृधनमृणावशिष्टं गृ-
ह्णीयादिति व्याख्याय दृष्टम्

विभजिरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं कथमृणं समम् ॥

इत्यनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तमित्युक्तम् । न चात्र पित्रोरु-
र्ध्वमित्येवास्तु सम्बन्धः मातृधनविभागस्योत्तराद्यांऽभिधानात्पि-
त्रोर्ध्वं कथमृणमिति पर्यावस्यति तथा च ताभ्य इत्यादेर्निरर्थ-
कानुवादत्वमपि न प्रसङ्गश्चेति वाच्यम् । ऋक्यष्टपदयोः
ससम्बन्धिकार्थसदाकाङ्क्षायां स्ववाक्योपासपित्रोरिति पदानुप-
पत्त्यैव परिशेषावगतार्थकपितुः पदान्वयापेक्षयाभ्यर्हितत्वात् ।
तद्वशेन तु ताभ्य इत्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात् ।

येतदन्वयपदं दुहितृत्वयदौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते त-
न्मते तु वैयर्थ्यगच्छेन्न नास्ति । तदेतद्विस्तरेण स्त्रीधनविभाग-
प्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः ॥

शङ्खनिष्ठितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्यातन्त्रान्तु मानव-
वत् तद्वनगोचरमपि सङ्गच्छतएव । भ्रातृणामित्यादि व्यास-
वचनमपि सहवासप्राणस्थमात्रमुभयजीवनभावेति जीवतो-
रितिसाहित्य विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतस्तु पित्रोरुर्ध्व-
मपि ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयादिति सहवासस्य मुख्यत्वादिभा-
गस्य च धर्मवद्द्वयार्थत्वान्मातरि जीवन्त्यामपि धर्मस्य पञ्चमहा-
यज्ञादेरावश्यकत्वात्तद्वद्वयार्थं विभाग उचित एव । यस्तु पित्रो-

रभाववृत्तिं वृद्धस्पतिवचने निवृत्तरजस्कायां मातरि जीव-
न्यामित्याद्युक्तन्तत्रोच्यते । उभयजीवने सङ्वासः प्रशस्तस्त-
दभावे विभाग इति पूर्वार्हेनाभिहिते मातर्यनिवृत्तरजस्कायां
सन्तानसम्भवात् तद्वृत्तिलोपस्य च ये जाता येऽप्यजाताश्चे-
त्यादिवचनेन गर्हितरवान्निवृत्तरजस्कायान्तु तस्यान्तदप्रसक्ते-
रुपरत-पृष्ठे पितरौव विभागः प्रशस्त इति तस्यार्थः । तथा स-
ति निवृत्तरजस्कायां तस्यान्तदोयन्तक्याधिकारिकन्यासना
नस्यासम्भवात्सुतरान्तदिच्छया तदनविभागोऽपि पुत्राणामुचि-
त इति मातृधनगोचरताप्यस्य वचसः सम्भवतीति न किञ्चि-
देतत् । यदपि व्यासवृद्धस्पतिवचसोर्मातृपाधान्यं सापत्रवि-
भागस्योक्तन्तन्ममाप्यविरुद्धम् । यथा हि

जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।

इत्यादि वचनवशाद्विभागोत्तरमपि पुत्रस्य पितृमातृपार-
तन्त्रं । तथैतद्वचनवशान्मातृभाग एवायमितिबुध्या तदाज्ञाव-
शम्बदतया तज्जीवनावधि स्थेयमित्येतावता पितृधनविभागेपि
तस्याज्ञावन्त्यामनधिकारः कुतस्य इत्यलमधिकेन ॥ जीवत्पि-
तृकविभागे पित्रा यथा स्वपुत्रांशसमांशभागिन्यः स्वपत्रः का-
व्यांस्तथा तदुपरमविभागेऽपि पुत्रेस्ताः स्वसमांशभागिन्यः का-
व्यां इत्याह याज्ञवल्क्यः ॥

पितरुर्ध्वं विभजतां माताप्यशं समं वरेत् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्तावाद्यशुरेण वा ॥

यदि स्त्रीधनन्दत्तन्न भवति दत्ते त्वंशार्धहारिणी कार्ये-
ति समांशहारिणीमातेति वदुणादप्यचार्धशब्दो न समविभा-
गवचनः किन्तु यावता पुत्रसमांशिता भवति तावदेव विवक्षित-
म् । यत्र मातृपदस्य जननीवाचकत्वाद्वापुत्रसापत्रमातृपरत्वम-
पि । सकृच्छ्रुतस्य मातृपदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्तेः ॥

यत्तु, प्रसुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकल्पिताः ॥

पितामहश्च सर्वांस्तौ मातृतुल्या प्रकीर्त्तिताः ॥

इतिव्यासवचनाद् योगीश्वरवचने पत्नीयहणाच्च जीवत्पितृक-
विभागे पत्नीमात्रस्य पुत्रसमांशत्वम् । पुत्रपत्नीपदयोः पि-
तृप्रतियोगिकसम्बन्धार्थकतया गौणमुख्यार्थकत्वानापत्तेः । पि-
त्रोरुर्ध्वं विभागे तु पुत्रकर्तृकतया तत्सम्बन्धिमात्रप्रतीतिर्वैक-
ल्यादुभयपरत्वासम्भवात् पुत्रवतीनामेव स्वपुत्रसमांशित्वम-
पुत्राणान्तु ग्रामाच्छादनमात्रभाक्त्वमविभक्तसंश्लेषपत्नीनामिव ।
युक्तश्चैतज्जीवहिभागे पितुः स्वातन्त्र्याद् अजीवहिभागे पु-
त्राणां स्वातन्त्र्याद् मातृपदपत्नीपदस्वरसाच्च । युक्तश्चा-
पुत्राणां ग्रामाच्छादनमात्रभाजनत्वमिति बहुतरनिबन्धस्व-
रसः । मिताक्षराकृतस्तु जीवहिभागे पुत्रसमांशित्वं पत्नीनां
मुक्तमिदानीं पितुरुर्ध्वं विभज्यतामपि पुत्रसमभागित्वं पत्नी-
नानामाहेत्यवतारणिकं पितुरुर्ध्वं विभज्यतामित्यस्य योगीश्वर-
वचसः प्रयच्छतोऽत्रापि सपुत्रापुत्रसकलपितृपत्नीनां पुत्रस-
मांशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते । मदनरत्नकृतपुत्र एवोक्त-
म् । जननीयहणमपुत्राणामपि मातृसपत्नीनामुपलक्षणं पि-
तामहीनाश्च । प्रसुताश्च पितुः पत्न्य इत्यादि व्यासवचनादि-
ति । युक्तश्चैतत्पितुः पत्न्य इति पुत्रप्रतियोगिकपितृग्रहणस्या-
न्यथा वैयर्थ्यात् । पुत्रसमांशित्वस्य पितृकृतविभागविषये परन्त्यः
कार्याः समांशिका इति वदन्नपि मातर इत्येव वदेत् । तस्मा-
त्पितृपत्नीत्वप्रयुक्तमेव जीवहिभागसाधारणं पुत्रसमांशभाक्त्व-
मिति मिताक्षरामदनरत्नकारकृतोरभिप्रायः । पितुरिति क-
र्त्तरि षष्ठी । तेन पितृकर्तृके विभागे पत्न्यः समानांशा इत्यु-
क्तोऽर्थोऽतत्प्रतियोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य लाभाज्जीवहिभागविषय-

तैवास्योचिता । तत्र मातृपदे मुख्यामुख्यमातृपरत्वानौचित्यात्मतिसम्बन्धितया च पुत्राणामेव स्ववचनोपात्तानामुपस्थितेर्जननीपरत्वमेव मातृपदस्य मुख्यार्थलाभायोचितम् । शिष्टाचारोऽप्येवम् । यदत्र युक्तान्तद्व्याह्नमित्यलमधिकेन ॥

बृहस्पतिः तदभावे तु जननीं तनयानां समांशिनौ ॥

अत्र प्रक्रमान्तच्छब्देन पिता गृह्यते । पितरि प्रेते यदि केऽपि भ्रातरोऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं समुदायद्रव्येण विधायावशिष्टं यथांशेन विभजनीयमित्याह याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

भ्रातृभिरित्यभिधानादसंस्कृता भ्रातर इति प्रतीयते ।

संस्कार्यत्वमात्रविधानस्य दायभागप्रस्तावासम्बन्धात्समुदायद्रव्यादिति विवक्षितम् । तथाच व्यासः ॥

असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृशादेव तदनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

अविद्यमाने पितृधनेऽसंस्कृतसंस्कारावश्यकतामाह नादिः ।

अविद्यमाने पितृधने स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

असंस्कृतभगिनीसंस्कारोऽप्यावश्यकः । सति पितृद्रव्ये ताभ्योऽश्नानमपीत्याह याज्ञवल्क्यः ॥

भगिन्यश्च निजादशाहत्वांशन्तु तुरीयकमिति ।

असंस्कृता. संस्कार्या इत्यनुपपन्नः ॥

मनुः । स्त्रीभ्योऽग्नेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रद्वयुर्भातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सुवः ॥

अत्रोभयत्र प्रत्येकपरिकल्पितान्निजादंशादुद्धृत्य सर्वेभा-

तृभिर्भागिनीभ्यः प्रत्येकं चतुर्थोऽंशो देय इत्यर्थो न भवति ।
तथा सति बहुभाटकाया बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य भातु-
र्निर्द्दिनतापयोः । तस्मात्संस्कारोपयुक्तद्रव्यदानमात्रं विवक्षित-
मिति रत्नाकरचिन्तामण्यादौ व्याख्यतम् । अनटानान्तु क-
न्यानांस्वित्तानुपेक्ष संस्कारं कुर्यादितिविष्णुवचनञ्च तत्त्वोपो-
द्बलकमुपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । अंगदानाविवक्षायाः स्मृतिद्वयेऽ-
प्यन्यव्यवधात् ।

संस्काराकरणप्रत्यवायात्पृथग्दानप्रत्यवायश्रवणाच्च अन्य-
था पतिता स्युरदित्सव इत्यदानप्रत्यवायवचनमप्यसंस्कार-
प्रत्यवायपरं स्यात् । अतो मेधातिथिमिताचराकारादिभि-
र्व्याख्यातमेवम् । निशादगात् स्वात् स्वादशादिति नापादाने
पञ्चम्यपि तु ल्यबुपे । तथा च तमपेक्ष्येति यावत् । एतच्च
यज्जातीयया कन्या तज्जातीयपुत्रभागचतुर्थांशभागिनी सा
काव्या । तथा चायमर्थो ब्राह्मणजातीया या कन्या वक्ष्यमा-
णो ब्राह्मणोपुत्रभागो यावाञ्चतुर्थांशस्तस्या । एवं क्षत्रिया-
दिजातीयकन्यास्तपि । तच्च यथा । यदि कस्य चिद् ब्राह्मण्यैवै-
का पत्नी तस्यायैकः पुत्रः कन्यका चैका तत्र पितृन्द्रव्यं स-
र्वमेव द्विधा विभज्य तत्रैकभागश्चतुर्धा कृत्वैको भागो भगिन्यै-
देयोऽवशिष्टः स स्वयङ्गृहणीयात् । एवं पुत्रद्वये कन्यैक्ये च
त्रेधा विभाग सर्वद्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्धाकृतस्य भागस्य
चतुर्थभागभगिन्यै दत्त्वा शेषं द्वाभ्यां यथाशस्विभज्य याच्यम् ।
पुत्रैक्ये कन्याद्वित्वे त्रिधाकृतस्य द्रव्यस्यैकभागश्चतुर्धा कृत्वा
द्वावंशौ द्वाभ्यां कन्याभ्या दत्त्वाऽवशिष्टेन याच्यम् । एव स-
मानजाताद्येषु सास्येऽपि सर्वथा भगिनीनां भाटजात्युचित-
भागतुरीयांशभागिता यथा भवति तथोक्तम् । यदा तु ब्रा-

ह्यणौपुत्र एकः क्षत्रियकन्या चैका तत्र पितृधनं सप्तधा वि-
भज्य क्षत्रिया पुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रिया-
कन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणौपुत्रौ गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ ब्रा-
ह्मणपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तदा पितृधनमेकादशधा कृ-
त्वा क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्यैकमंशं क्षत्रियकन्या-
यै दत्त्वा ब्राह्मणौपुत्रावन्यत्सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम् । ए-
वं सर्ववजातिवैषम्ये भ्रातृभगिनीसंख्यासाम्यवैषम्यं योज्यम् ।
विष्णुरपि । “मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्योऽनूढाश्च
दुहितरः पुत्रभागानुसारेण यथावर्णक्रमेण पुत्राणाञ्चतुस्त्रिद्व्ये-
कभागभागिता तथा तत्तज्जातीयपत्नीनामपि” । अनूढाश्च
दुहितरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुरा-
ङ्गानां सर्वेषां दुहितृभ्यो दानं प्रतीयते तथापि स्त्रीभ्योऽग्नेभ्यः
स्वात् स्वादंशादिति मनुयोगीश्वराभ्याञ्चतुर्थांशदानस्योक्तेस्त-
थैव पुत्रभागानुसारी न सजातीयभ्रातृसमभागहारित्वमित्य-
विरोधः । स्पष्टमाह वृहस्पतिः ॥

समांशा मातरस्त्वेपाञ्चतुर्थांशाश्च कन्यका इति ।

कन्यकानान्वदत्तानाञ्चतुर्थो भाग इष्यते ॥

पुत्राणाञ्च त्रयो भागाः साम्यं स्वल्पधनेऽस्मृतम् ।

इतिवदतः कात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम् । साम्यमित्यादे-
स्त्वयमर्थः । यदिसंस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्र-
समभागितैव दुहितृणामिति । अनूढानां त्वित्यादि विष्णुव-
चगमपि मेधातिथ्यादीनान्न प्रतिकूलम् । विद्यानुसारेण सं-
स्कारमनूढानाम्पितु कन्यानां स्वभगिनीनां कुथ्यादित्यनेन
संस्कारावश्यकतामात्रमवोच्यते न तु भागदानादाने । स्मृतिच-
न्द्रिकाकारस्तु । “कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यन्देयं वैवाहिकं वस्त्रि”ति

देवलवचनानुसारेण संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव मन्य-
ते । वैवाहिकं वसु देयमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथावैय-
र्थ्यापत्तेरिति तदाशयः । अत्र वदामः । कन्याभ्यः पितृद्रव्य-
न्दयमिति पृथग्विधिः । तच्च मन्वाद्यनुरोधाच्चतुर्थांशरूपमेव ।
वैवाहिकवसु च देयमित्यपि पृथगेव विधिः विभज्यमाने दाया-
द्यो कन्यालङ्कारं वैवाहिकञ्च स्त्रीधनं लभेतेति शङ्खवचनमगा-
नार्थतया । व्याख्यातश्चेद् शङ्खवचनं विद्यारण्यश्रीचरणैः परा-
शरस्मृतिटीकायाम् । पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वधृतालङ्का-
रादिकमपि कन्या प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति । यदि तु वैवाहिकं
विवाहोपयोगि पितृद्रव्यं कन्याभ्यां देयमित्यर्थः स्यादसुपदम्पु-
नक्तं स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवात्र युक्तम् । दायतत्त्वकृता
तु कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यादेयं वैवाहिकं वसिति पठितन्त्रापि
शङ्खेन समानार्थकतान्ताभायात्समुक्तमेव व्याख्यानमादत्तुमर्ह-
न तु विवाहोपयुक्तद्रव्यपरतत्त्ववसेयम् । अत्र च मन्वादिवच-
नेषु भगिनीपदं क्वचित् क्वचित् कन्यादिपदं यद्यपि श्रूयते
तथापि भ्रातृकर्तृकविभागाधिकारात्पितृप्रतियोगिकं कन्या-
त्वन्दुहितृत्वं भ्रातृप्रतियोगिकञ्च भगिनीत्वमादायैकार्यकता-
वसेया । तस्मादजीवत्पितृकविभागे भगिनीनामपि पितृद्रव्या-
ंशभागित्वन्न तु संस्कार्य्यतामाप्नुयम् । पूर्वन्तु यत्किञ्चित्पिता
ददाति तदैव लभते विशेषवचनाभावादिति । कौमूत वाह-
नेन तूक्तम् । प्रष्टव्यभांतरः दत्त्वांशन्विति मनुयोगीश्वराभ्या-
मभिधानान्न भगिनाभिरधिकारबुद्ध्या चतुर्थोऽंशो याच्यः । न
ह्यधिकारिण एकस्मै भ्रात्रेऽन्वोऽभ्राता स्वांशादद्यादित्युच्यते
तथा चतुर्थांशदानमपीति तददाने भ्रातृत्वामेव दोषो न तु
तासाम्प्रसङ्गकारितेति । तदप्युक्तम् । उक्तिवैचित्यमात्र-

स्याप्रयोजकत्वात् । दृष्ट्या विभजेत्सुतान् उदारं ज्यायसे
दत्वेत्यादि वत् । यदपि तेनैवीकृतम् ।

येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्वनात् ॥

इति नारदवाक्ये तेषामिति पुंलिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव
चाविद्यमान इति वचनारम्भाद्वात्संस्कारार्थमेवेदं वचनमिति
सति पितृद्रव्ये मन्वादिबचनेभ्यो भगिनीसंस्कारावश्यकत्वप्र-
तीतिः संस्कारोपयोगि द्रव्यदानमेव विवक्षितमिति तद्वेद्यम् ।
वचनान्तरेषु भगिनीसंस्कारस्यावश्यकत्वप्रतीतिः ॥

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशि प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

इति भ्रातुरपि योगैश्वरेण भगिनोविवाहसंस्काराकरणे
भ्रूणहत्यादोषश्रुतेस्मादेकमूलकतया येषान्तेषामित्यस्य सामा-
न्यलिङ्गद्रूपसकमिति वचनात्सामान्यविवक्षान्यायाच्च नपुंसक-
पष्ठान्तरत्वं विरूपैकशीषोऽपि बाभ्युपगन्तुमुचित एवेति । यवी-
यस इति नुम्दीर्घयोरभावञ्छान्दसमभिप्रेत्य

अमस्कृता भ्रातरस्तु ये सुमन्त्र यवीयसः ।

संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वै पैतृकान्मध्यकाद्वनात् ।

इति बृहस्पतिवचनं पठित्वा भ्रातृग्रहणं भगिनोनामप्युप-
लक्षणमिति मदनरत्नकृता व्याख्यातम् । यत्र च संस्कारसाह-
चर्यादनृष्टानां दुहितृणां कन्यकानान्वदत्तानामित्यनृष्टव-
विशेषणोपादानाच्चापरिणीता एव चतुर्वांगभागिन्यो भगि-
न्योऽन्यास्तु यत्किञ्चिदोषित्यास्रभन्त इति बोध्यम् । सा-
त्तदने चेदमप्रश्ननीयम् ॥ स्यावरस्य स्वाजितस्य पैतामहस्य

वा पुत्रानुमत्यैव पिता दानादि कुख्यात् । स्थावरं द्विपदञ्चै-
वेति प्रागुदाहृतवचनात् । यद्यपि स्वयमर्जितमित्यनेन पै-
तामहे कैमुतिकन्यायेन पुत्रानुमत्यावश्यकता प्रदर्शिता । त-
द्यापि कुटुम्बव्यापिन्यामापदि तु यः कश्चिदन्याननुमतावपि
कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वात् स्थावरदानविक्रयादावधिकारी ।

एकोऽपि स्थावरे कुख्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥

इति वचनात् । धर्मार्थइत्यनेनावश्यकः पितृश्राद्धादिरूपो
धर्मो गृह्यते । यत्तु स्मरणम् ।

विभक्ता अविभक्ता वा सपिशडाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयइति ।

तत्राविभक्तानां मध्यकद्रव्ये स्वाम्यसाभ्यादनीशत्वमन्या-
नुमतिं विना सिद्धमपि स्थावरे विशेषतस्तदादरार्थमुच्यते
विभक्तानान्तु व्यवहारमौक्यार्थम् । कालान्तरे हि विभ-
क्ताविभक्तसंशये विभागभावनावश्यं साध्यादि प्रमाणेन त-
था सति कार्या स्यादन्यथा साधारणद्रव्यदानाद्यसम्भवात् ।
अनुमतौ तु सत्यां तदनपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति । ननु य-
था श्रुतं स्थावरे विभक्तानामपि समं स्वाम्यम् । विभागस्या-
दृष्टार्थताप्रसङ्गात् । अतश्चान्याननुमतिमन्तरेणापि दानादि-
स्वरूपं सिद्ध्यत्येव । विभागभावनायां व्यवहारोऽपि ।

यथा, स्वयामन्त्रातिसामन्तदायादानुमतेन वा ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदनी ॥

इति वचने ग्रामानुमतिः सामन्तानुमतिश्च । सामन्तानु-
मतिस्तु सौम्याविप्रतिपत्तिनिरासायापि । ज्ञातिदायादानुमते-
स्तु पूर्ववदेव व्यवस्था ॥

अतएव स्मृत्यन्तरम् ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषत इति ।

अन्यथापि ग्रामसामन्तासुमतिमन्तरेण दानाद्यसि-
द्धिः प्रसज्येत हिरण्योदकदानेनेति स्थावरे विक्रयो नास्ति
कुर्त्यादाधिसनुज्ञयेति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥

इति दानप्रशसनाच्च कुटुम्बभरणाद्यर्थमवश्यकर्तव्येऽपि वि-
क्रये सहिरण्यमुदकं चेत्ये दत्त्वा दानांशोऽपि कश्चिदपि त-
त्र भवति तथा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्त्यादिति सूचित-
म् । जौमूतवाहनस्तु ॥

स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्त्यात्कथन्दानं परस्परमतं विना ॥

विभक्ता वाऽविभक्ता वैयादि व्यासौनवचनद्वयमुपन्य-
स्य नेदमेकस्य क्रयदानादनधिकारप्रतिपादनार्थम् । यथेष्ट-
विनियोगार्हत्वलक्षणस्य स्वरत्वस्य द्रव्यान्तरद्वयं स्थावरेऽप्यवि-
शेषात् स्वरत्वागाद्यनिष्पत्तेर्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाक-
रणाशक्तेर्विधायितुमशक्यत्वात् । किन्तु दुर्वृत्तपुरुषमप्रति कु-
टुम्बाद्यादिनिमित्ताभावे कुटुम्बविरोधादधर्मभागिता ज्ञाप-
नार्थं निषेधरूपम् । एवं स्थावरं द्विपदं चेत्यादिकमपि विभक्त-
विषयं वर्णनीयम् । अतएव नारदः ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संयुताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरपि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमौगास्ते स्वधनस्य हि ॥

इति भामान्यत एव विक्रयाद्यनुमन्यते । ईशास्ते स्वध-

नस्य हीति हेत्वभिधानात् स्थावरगोचरमपीदं वचनम् अप-
प्ररथा तदानर्थक्यापत्तेरित्याह, तत्सम्यगेव परं त्वधर्मभाणि-
ता ज्ञापनार्थमित्युक्तम् । इथा स्थावरविक्रयस्य वक्तुं प्रत्यपि
निषेधादेकग्रहणपार्थक्यापत्तेः । व्यवहारशास्त्रस्य व्यवहार-
सौकर्यादिदृष्टप्रयोजनसम्भवेऽदृष्टश्रुत्यनानुपपत्तेः । अन्य-
थाऽनुमतावपि तदापत्तेः । कुटुम्बविरोधजन्यवचनान्तरप्र-
तिपादिताधर्मप्रयोजकतापरमस्तु । अथ च पुत्रेच्छया यो
जीवहिभागी यस्माजीवहिभागः स एकेच्छयापि भवत्यविशिष्या-
त् । अत एव विभागं प्रक्रम्य यत्कात्यायनोक्तम् ।

अप्राप्त व्यवहाराणां धन व्यवविधर्जितम् ।

न्यसेयुर्वन्मुमिन्नेषु प्रोपितानां तथैव च ॥ इति,

तदपि सङ्गतम् । अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण वि-
भागाभावे तदनस्य बन्धुमिन्नेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्या-
त् । तथा विष्णुरपि । “रक्ष्यं बालधनमाव्यवहारप्राप्ते-
रिति” । अयस्य विभागः पुत्रपौत्रपपौत्रपर्यन्तः समोना-
धीत्यप्तिः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारक्रमः । पुत्रादीनान्न्या-
णामपि पार्वणे पितृददानाधिकारात् । अत एव देवज्ञः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं ज्ञातं शकुना इव पिप्पलम् ॥

मधुर्मांसैश्च शकैश्च पयसा पायसेन च ।

एव नो दास्यति शार्ङ्गं वर्षासु च मघासु चेति ॥

तथा च श्लोकाः ग्रहलिखितगीतमानाम् ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

ज्ञातम्पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पले शकुना इव ॥

मधुर्मांसैश्च खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

एष दास्यति नमृमिं वपांसु च मघासु चेति ॥
 । एवं तुल्याधिकारात् जन्मना स्वत्वस्यापि तुल्यत्वात्-
 ल्यभागभागिता प्रसक्ताप्यनेकपितृकाणाम् नितिवचनेन नि-
 वर्तते । जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोः पार्वणानधिकारेण
 पिण्डदातृत्वाभावात्पितामहप्रपितामहधनेऽनधिकारः । यदा
 चैकस्य पुत्रस्य पुत्राः सन्त्येकस्य पुत्र एवास्ति तदा पुत्रस्यैको भा-
 गोऽपरस्यैकः सर्वेषां पौत्राणाम् । स्वपित्रधीनजन्ममूलकत्वात्
 पितामहधनसम्बन्धस्य यावत्त्येव धने तस्य स्वामित्वार्हत्वा-
 वत्येव तेषामपीति जीमूतवाहनोक्तन्वनादेयम् । जन्मना पौ-
 त्राणामपि पितामहधने स्वत्वव्यवस्थापनात् । तस्मात् पौत्रा-
 णां पितामहधने वाचनिकमेव भागवैषम्यं न त्वौपपत्तिकम् ।
 यत्रैकस्य भ्रातुरनेकसङ्ख्याः पुत्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसङ्ख्या
 स्तत्रेदमनेकपितृकाणामिति वचनं पौत्रत्वेन सर्वेषां सम-
 भागनिवृत्त्यर्थं जीवति तु पितरि पौत्राणाम्पितामहधनस्वाम्य
 सपुत्रोपुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वा-
 म्याविशेषादिति तत्प्रागेव निरस्तम् । उक्तोऽतिप्रसङ्गोऽप्यने-
 नैव परास्तः । अत एव पितृभ्रातृपुत्रसप्तवाये, पितृव्यपितृ-
 धनन्तदिति भ्रातृपुत्राणान्तत्वं स्वाम्याभावाद्भिभाग एव न स्या-
 दित्यप्यपास्तम् । यच्च जीवत्पितृकयोरित्यादि तदपि मन्दम् ।
 न हि पिण्डदानाधिकार एव दायग्रहणे प्रयोजकः ष्येष्ठे सति
 कनीयसामनधिकारोऽपि दायग्रहणात् । तदर्हतायाः स्यात्वाप्य-
 नपायात् । गोत्रजादीनां दायग्रहणामनेकेषां समवाये पिण्ड-
 दानादुपकारित्वं धनस्वामिनो यत्तदनुपकारि व्यायत्तं कम्प-
 रन्नतु तदत्र प्रयोजकम् । जीवद्भिभागेऽजीवद्भिभागे वा कस्या-
 क्षित्पितृपत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वा स्पष्टगर्भायामाप्रसवप्रतीक्ष्य
 विभागः कार्यः ।

“यथ भ्रातृणान्द्रायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियः स्त्रामा-
मापुत्रलाभादिति” वशिष्ठस्मरणात् । अपुत्रलाभादिति वच-
नात् स्पष्टगर्भासु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भासु नैववगम्यते । अतएव
तत्र पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह योगीश्वरः ॥

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ॥

पित्रिच्छया पुत्रेच्छया वा जौवती. पित्रोर्विभक्तेषु पश्चात्सां
वर्णायां भाव्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यतइति वि-
भागः पितृभागस्तत्रजतइति विभागभाग् भवति । पितृ-
रुर्ध्वं स एव तयोरग्रे लभतइत्यर्थः । असत्यां दुहितरि मा-
तृभागमिति विशेषः । सवर्णायामिति विशेषणादसवर्णायां
जातस्तु पित्याहनात्स्वांगमेव लभते दुहितभावं मातृभागं
सर्वमेव । अग्रेनेत्र न्यायेन जौवद्विभागेऽपि विभक्तजोऽसवर्णा-
पुत्र स्वशालुचितभागभागे न सञ्चलपितृभागित्वमवमेयम् ।
एतदेवाभिप्रेत्य मनुः ।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेदनमिति ॥

पितोरिदमित्यभ्यर्चनं यद्योक्तव्यवस्थया हरेत् । एवकारेण
भ्रातृभिः स्वांगदाकृत्य स्वभागसमभागभाक् स न कार्यः ।
गौतमोऽपि । “विभक्तजः पितृमेवेति” । जौवति तु पितरि
मातरि तत्सपरन्त्याश्चाऽविस्पष्टगर्भायां विभक्तैर्विभागानन्तरो-
त्पन्नोऽनं स्वभागादाकृत्य स्वभागसमभागभाक् कार्यः । तथा
च विष्णुः । पितृविभक्ता विभागान्तरोत्पन्नाय विभागन्दद्यादिति ।
तस्य भ्रातृदत्तां तद्विभागं पितैव गृह्णत्वा तस्यैरिपालयेत् ।
तस्यैव तस्य भिक्षागत् । अप्राप्तव्यवहाराणामित्यादि तामुक्त
वचनाच्च । यस्य यच्चनम् ।

अनौगः पुत्रैः पितृभ्यामुभौगं विभक्तज इति ॥

तस्याप्ययमेव विषयः पूर्वजो विभागात्पूर्वमुत्पन्नः प्राप्त-
पितृघनविभागः पित्रोर्विभागेऽनौशो न स्वामी । विभक्तजस्य
पूर्वविभक्तस्य भ्रातुर्भागेऽनौश इत्यर्थः । विभागोत्तरस्य यत्पि-
त्रर्जितं तदपि विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ॥

विभक्तजस्य तत्सर्वमनौशास्तत्र पूर्वजाः ।

यैवो धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ॥

परस्परमनौशास्ते मरुक्ता शौचोदकक्रियाम् ।

इति वृहस्पति स्मरणात् । स एव ॥

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्रा वा सहोदराः ।

जघन्यजास्तु ये तेषाम्पितृभोगहरास्तु ते ॥

अत्र चैतुरङ्गः पूर्वजः इत्यादितद्वचनोक्त एव । ये तु वि-
भक्ताः पित्रा सहोदराः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सक-
लपितृघनग्रहणमित्याह मनुः ॥

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजित स तैः सह ।

तेन पित्रा पितुरुर्ध्वम्पितृघने भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते वि-
भागसमयेऽस्पृष्टगर्भायाः पितृपत्न्याः पुत्रे जाते स्वस्वभागादा-
यव्ययविशोधितास्तैः स्वस्वभागमसभागभाक् करणीय इत्यो-
ह याज्ञवल्क्यः ॥

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ।

दृश्याद् भ्रातृभिर्गृहीतात् । पायः प्रतिमासं प्रतिदिनं प्र-
त्यहं यत्तदुपरिष्ठम् । व्ययः पितृकृतार्णपाकरणं भ्रातृभगि-
नोसंस्कारकरणञ्च । तस्य सर्वसाधारण्येन कर्तव्यत्वात् । न
तु भ्रातृकर्तव्यव्ययस्तस्यैतत् सम्बन्धाभावात् । ताभ्यामाय-
व्याभ्यां विशोधितात्पितृघनात्तस्य विभागोत्तरोत्पन्नस्य वि-

भाग. पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । तदुक्तमवति । प्रातिस्त्रिकेषु
स्वस्वभागेषु तदुक्तमायमप्रवेष्ट्यावश्यक च साधारण व्ययनिष्का
श्याविशिष्टं स्वस्वभागेभ्य किञ्चित्किञ्चिदुद्भूतं विभक्तजः स्वभा-
गसमभाक् कार्य्य इति । वा शब्दस्तु विभक्तेषु सुतो जात इति-
पूर्वादेन सह व्यवस्थितविकल्पार्थः व्यवस्थावोक्तैव । इत्या-
युधस्तु दृष्ट्यात् प्रत्यक्षान्न तु गुप्तात्पतृधनादित्यर्थसुरक्षा
विभेक्तभात्वपेक्षया योऽल्पगुणो विभक्तजस्तद्विषयोऽयम्यच्च इ-
त्याह । तन्निर्वीजत्वाद् गुप्तास्यापि विभागानन्तरं ज्ञातस्य स-
मभागेन विभजनौयत्वाच्च तदग्रवृत्तौ प्रमाणाभावान्नियम-
कल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञानेश्वरोक्तार्थकतया च वचनसामञ्ज
स्यादुपेक्ष्यम् ॥

चमवर्णानां भातृणां विभाग प्रकारश्च योर्गोश्वर ।

चतुस्त्रिंशोक्तमाणाः सवर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ॥

चत्वारिंशोक्तमाणा विद्वास्तु द्वैकभागिन इति ॥

तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथा क्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशामाख्यां स्वा शूद्रजन्मनः ॥

इति योगेश्वरेण ब्राह्मणस्य सवर्णशक्तिः क्षत्रियस्य द्वे विश
एका भाख्या इति सवर्णमादाय तेषां मध्ये ब्राह्मणस्य चत-
स्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे इत्युक्तम् । सवर्णमवर्णमव-
भाख्याभिप्रायेण त्यादिसंख्याने वैश्यस्यापि द्वे शूद्रापरिहारे
च स्वैवेति स्वा शूद्रजन्मन इति वैश्यादौ लक्षण्यामङ्गतेरेव स-
वर्णाभिप्रायैवेयं कथ्येति विज्ञानयोगिभिस्त्वातम् । तथा
च ब्राह्मणाद् ब्राह्मणादिषु स्त्रोषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं वर्ण-
शो भातृणांनुसारेण । सख्यैकवचनाच्छस् वीप्सायामित्यधि-
कारेण कारके शस् प्रत्यय. वर्णे वर्णइत्यर्थः । ब्राह्मणादिभ्य च

त्रियादिषु जातानां मूढाभिपिक्तादिजातिमञ्जत्वेन तद्वर्णशब्दे
 ग्रहणामम्भवान्मातृवर्णश इत्यर्थः । चतु स्त्रिवेकभागः स्युः ।
 एतदुक्तमभवति । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशततुरशतुरो-
 भांगान् लभन्ते । तेनैव चत्रियायामुत्पन्ना स्त्री स्त्रीन् तेनैव
 वैश्यायामुत्पन्ना द्वौद्वौ तेनैव शूद्रायामुत्पन्ना एकमेकमिति
 वर्णशब्दोत्तिर्भवति । तथा च क्षत्रात् क्षत्रिया-
 दिषु जाता यथाक्रमन्तीस्त्रीन् द्वौद्वौवैकैकञ्च लभन्ते । विद्व-
 वैश्यादिषु जाता यथाक्रमः द्वौद्वौवैकमेकं लभन्त इति ।
 शूद्रस्यासत्रणां भाव्यां भावात्तत्पुत्राणां सजातीयपुत्रभागः पूर्वी-
 क्त एव । यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजातैर्भूय्यां क्षिपः पुत्रार्थवि-
 वाहस्तु सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव । तथा च मनुविष्णूः ॥

‘हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ।

शूद्र वेदो पतत्यत्रैरुतध्यतनयस्य च ।

शौनकेन सुगोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ।

तदपत्यतया शूद्राभावजनितापत्यवत्तया ब्राह्मणस्य तु
 जत्वे विडम्बेन यथाप्यधिकदोषतामाह तुस्तत्परिणये तावेव ।

शूद्रा शयनमोरोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतनाम्नां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति ॥

योगीश्वरोऽपि । यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारीपसंयहः ।

नैरात्मम मतं यन्मातृजात्मा जायते स्वयमिति ॥

तेन विप्रदिजातशूद्रापुत्राभावात्कथन्तस्यांशमभिधान-
 मिति प्रतिभाति । तथापि रतिधर्मार्थाववाहयोरनुकल्पत्वेन
 परिणीतायां शूद्रायामनुपह्याख्यातस्य विभागाभिधानमुप-
 न्तमेष । शूद्राश्चातो निपादो यः पारगवेतिजातिर्यनमिव ।

आचारमिताक्षरायामेवमेव व्यवस्थापितम् । अतएव मनुना ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमांस्तु क्रमशोऽवरादृति ॥

कामत इत्यवरादृति च वदता सवर्णापरिणयनमेव सु
ख्यमित्युक्तम् । शङ्खलिखिताभ्यामपि । “भायां, सजातो
याः सर्वेषां श्रेयस्य स्युरिति पूर्वं कल्पस्ततोऽनुकल्पश्चत-
स्रो ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण तिस्रो राजन्यस्य द्वे वैश्यस्य एका
शूद्रस्येति” । आनुपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तरञ्चन्यता सूचिता । य
त्तु मनुना चातुर्वर्ग्यं पुत्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तम् ।

त्यगन्दायाहरेऽवप्रो हा वशौ क्षत्रियासुत ॥

वैश्यानीऽध्यर्धमेकांशमथ शूद्रासुतो हरेत् ।

सर्वं वा रिक्त्यजातस्तु दशधा परिकल्प्य तत् ॥

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ।

चतुर्गोऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनशान् क्षत्रियासुत ॥

वैश्यापुत्रो हरेद्विप्रमथ शूद्रासुतो हरेदिति ।

तत्रोत्तरप्रकारो योगीश्वरसंवादो । तद्गुणपदगुणवत् च
क्षियादिपुत्रविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अतएव ब्राह्मणजा-
तो राजन्यापुत्र एव यदि जन्मज्येष्ठो गुणवान् तदा ब्राह्मणो
पुत्रसमाश्रमाक् । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च वैश्यायाञ्जनित-
स्तादृक् क्षत्रियापुत्रसमाश्रमागित्याह वृहस्पतिः ॥

विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः ।

भवेत् समाश्रितो विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च ।

तथा बौधायनः । “सवर्णां पुत्रानन्तरपुत्रयोरनन्तरापु-
त्रयेद्गुणवान् स ज्येष्ठां हरेत् गुणवान् हि श्रेयाणाम्भतां
भवतीति” । एतद्वचनेऽनन्तरोत्पन्नमात्रस्य गुणवत्त्वज्येष्ठता प्रयु-
क्तोत्कृष्टपुत्रसमाश्रमाक्तोक्ते. वैश्यजशूद्रापुत्रस्याप्येवविधस्य वे

श्यापुत्रममांशिता द्रष्टव्या वृहस्पत्यनुक्तापि । ज्येष्ठांशं हरे-
दित्यस्योत्कृष्टसमांशहरणमेवार्थी वृहस्पतिसंवाटादुत्तमजाती-
यापेक्षयाधिकांशानौचित्याच्च । यदा तु शुद्रः एवैकः पुत्रो ब्रा-
ह्मणस्य तदा स तद्वत्तृतीयांशहारी भागद्वयं सपिण्डानां त-
दभावे सकुल्यानान्तोष्णमप्यभावे आद्यकर्तुः । अटाह देवलः ॥

निषाद एकपुत्रस्तु विप्रकथं स तृतीयभाक् ।

सौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वर्वादातायवा हरेत् ॥

ब्राह्मणाच्छूद्रायां विज्जायां जातो निषादः स एक-
स्त्रासौ पुत्रश्चेदित्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोस्तु सधनार्हं हरोऽपर-
मर्हमपुत्रधनग्रहणाधिकारिणस्तद्वत्क्रमेण गृह्णीयुः । तथा च
विष्णुः । द्विजातीनां शुद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्हं हरोऽपुत्रकथं स या ग-
तिः साऽर्हस्य द्वितीयस्येति । द्विजातिपदेनात्र क्षत्रियवैश्य-
मात्रग्रहणम् । देवत्वेन ब्राह्मणे विशेषाभिधानात् । एकपु-
त्र इति कर्मधारयः । इदमपि सद्गुणातिगुणवच्छूद्रापुत्रविषय-
म् । अन्यथा वद्यपि स्यात्तु सत्पुत्र इत्यादिना ब्राह्मणक्ष-
त्रियविशामित्यादिना च वक्ष्यमाणमनुवचनेन विरोधापत्तेः ।
यद्यपि सामान्यत इयभागकृमिरुक्ता तथापि प्रतियहप्राप्त-
भूमिव्यतिरिक्तविषयाक्षत्रियादिमुत्तमानां च भागप्रतिविधात् ।
तथा च वृहस्पतिः ॥

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिमुत्तया वै ।

यद्यप्येसां मिता द्रव्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

अत्र प्रतियहोप्रादानात्कथादिप्राप्तोयाम्भवत्येव' तेषामेभि
भागः स्वजात्यर्ह इति सूचितम् । अतएव भूमिगात्रविषये
शूद्रा पुत्रस्य पृथग्विधिर्देवद्विनीतः ॥

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

सजातां वाप्नुयात्सर्वमिति धर्म्मो व्यवस्थित इति ॥

यत्तु ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्त्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं स्मृतम् ॥

इतिमनुवचनं तत्पितृप्रीतिदत्तधनसङ्गावविषयमिति दा-
क्षिणात्याः । निर्गुणपरिणीतशूद्रापुत्रविषयमिति तु पौरस्त्या-
स्तन्मन्दम् । यदेवास्येत्यादिवाक्यशेषोक्तव्यवस्थामपचायानुपात्त-
सगुणनिर्गुणव्यवस्थायाः कल्पयितुमनर्हत्वात् । अपरिणीतशू-
द्रापुत्रभागस्य च दासप्रस्तावेऽभिधास्यमानत्वात्प्राच्यैव व्यवस्था
सुस्या । सुस्यासुख्यपुत्राणां विभागव्यवस्थां वक्तुं तत्स्वरूपं नि-
रूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥

पौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरैर्वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्ना गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानौनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वाद्यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः ॥

क्रौतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सशोढजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपर्विद्धो भवेत् सुतः ।

सवर्णां धर्मविवाहोऽथ धर्मपत्नी तस्यां जात पौरसः पुत्र
इति मिताक्षरा । यस्तुतन्तु नेदमेव बोद्धव्यम् । अनुलोमजा-
नाम्पूर्वाभिपिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भादिति स्वधचनविरोधात् ।
न हि ते सवर्णायामुत्पन्ना ब्राह्मणादिषु येषां येन धर्मविवा-
हस्तदुत्पन्नानामनौरसत्वप्रसङ्गे तेषु सत्स्वप्यन्येषां दायग्रह-

णप्रमद्वाच । तस्मादुत्कर्षाभिप्रायः सवर्णाग्रहणं धर्मपत्नीज-
त्वमात्रं वाक्योपात्तं चेत्वादिव्यावर्तकं चक्षणम् । अतएव
मनुः । संस्कृतायां स्वभाष्यायां स्वयमुत्पादयेत्, यम् ।

शौरसन्तं विजानौयात्पुत्रं प्राधमकल्पिकम् ॥

वशिष्ठोऽपि । “द्वादशैव पुत्राः पुराणदृष्टा स्वयमुत्पादिताः
स्वक्षेत्रे संस्कृतायामौरसः प्रथमः” इति । विष्णुरपि । अथ द्वा-
दश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्र-
थमः” इति । अत्र वचनद्वयेऽपि स्वक्षेत्रे संस्कृतायामिति व्या-
ख्यानव्याख्येयभावोऽन्यथा पौनरुक्त्यापत्तिः । देवजः ।

संस्कृतायां स्वभाष्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः ।

शौरसो नाम पुत्रः स प्रधानः पितृवशधृक् ॥

आपस्तम्ब । “सवर्णां शास्त्रविहितां ययर्तुं गच्छतः पुत्रा-
स्तेषां धर्माभिसम्बन्धः दायेनाव्यतिक्रमस्योभयोर्मातापित्रोः” ।
बौधयनः । “सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं
विद्यात्” । अथाप्युदाहरन्ति ॥

अद्वादद्वात्सनासि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवेत् शरदः शतम् ॥

आधत्त पितरो गर्भकुमारं पुष्करस्त्रजम् ।

यद्येह पुरुषस्यात्मा तथा त्वमिह जायसे ॥

आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुयहात् ।

पुत्रान्मस्त्रायसे यस्मात्पुत्रस्तेनासि सञ्जितः ॥

आपस्तम्बीयबौधायनीययोः सवर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रायक-
मेव । अत एवासवर्णासूत्यन्नानामप्यौरसपुत्रप्रस्तावएव वि-
भागप्रकार उक्तः सङ्गच्छते । आपस्तम्बवचने सवर्णामपूर्वामि-
ति रत्नाकरे धृतः पाठोऽपूर्वोऽनपूर्वः पतिय्यस्याः सा द्वादशा-

पि या न भवतीत्यर्थ इति प्रकाशकार इति व्याख्यातञ्च ।
पारिजातेऽप्युक्तम् । सवर्णांश्च द्विजस्य द्विजा । शूद्रस्य शूद्रा ।
न तु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणां चत्विजस्य चत्विजा वैश्यस्य वैश्या ।
अन्यथा ब्राह्मणादिपरिणीतचत्विजादिपुत्राणां द्वादशपुत्रान्त-
र्भावो न स्यादिति । पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः स तत्समः ।
यथाऽऽश्लोकवशिष्टः ।

अभातृकां प्रदास्यामि तुभ्यद्वन्यामलङ्घृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्र स मे पुत्रो भवेदिति ॥

मनुरपि । अपुत्रोऽनेन विधिना सुता कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाम् ।

विवृष्टार्थं स्ववंशस्य स्वयं दत्तः प्रजापतिः ॥

दत्ते स दशवर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।

मोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥

अत्र परिभाष्य दत्तायामुत्पन्न पुत्रिकापुत्रो मातरमहस्ये-
त्युक्तम् । अपरिभाषितदत्तायामपि सम्भवतीति आहृतमतीमि-
ति विशेषणमपुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अनेन चापरिभा-
षितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताचारायां निरूपितम् ।
अतएव गौतमोऽपि । “पितोऽन्मृज्येत्युत्रिकामनपत्यो मदर्थमप-
त्यमिति सम्वाद्य अभिसन्धिमात्मात्युत्रिकेत्येकेकेषामिति” । ब्रह्म-
राणेऽपि ॥

अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत्कृता ।

राजान्निवान्ववेभ्यश्च समक्ष वाथ कुत्र चित् ॥

प्राग्गर्भमथवा शुल्कयुक्ता पित्रा वराय वा ।

मृते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका ॥

पित्यादृक्थात्ममभागं लभेतैतादृशी सुतेति ॥

मनुः । मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

अथवा पुत्रिका चासौ सुतश्च पुत्रिकासुत इति पुत्रि-
कैश्च पुत्रस्थानीयेत्यर्थः । तस्याद्यौरसो जातत्वेऽपि अन्यत्वा-
त्पुत्रसमत्वमिति वयम् । पितृवयवानामल्पत्वान्मातृवयवानां
बाहुल्याद्यौरससमत्वमिति मिताक्षरा । यथाह वशिष्ठः । “द्वि-
तीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति” । द्वामुप्यायणस्तु ।

अपुत्रेण परचेत्वे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थौ पिण्डदाता च धर्मत इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । स बीजिनो यद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यत्वे-
नोत्पन्नत्वादौरसादपकृष्ट एव । अतएवौरसो धर्मपत्नीज इत्यौ-
रसलक्षणं तेनैवाभिहितम् । अस्माभिरपि चैत्रजत्वानपाया-
त्चैत्रजपुत्रमध्यएव व्याख्यास्यते । मнुरपि ।

क्रियाभ्युपगमात् चैत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्यैह भागिनौ दृष्टौ बीजी चैत्रिक एव च ॥

यथा लोके क्रिया कर्षणाद्व्या तदभ्युपगमात् । एकस्य वा-
पार्थं बीजं त्रीक्षादि नास्ति चैत्रमस्ति अपरस्य चैत्रं नास्ति बी-
जमस्ति । तत्र तौ मदीयं बीजत्वंदीयं चैत्रं तत्र तदा वापे-
न कृपिं कुर्वन्तोत्पन्नं फलमावयोरस्त्वित्यभ्युपगमं सन्विद य-
दि कुरुतस्तथा सति दावपि तत् फलभागिनौ दृष्टौ । तथा
द्वामुप्यथणस्थलेऽप्यत्रोत्पन्नमावयोरस्त्विति सन्विदा यद्येक-
स्य चैत्रेऽपरः स्वबीजमावपति तदुत्पन्नमप्यपत्न्यमुभयोर्भवतीति
तस्य चैत्रजस्य द्विपितृकत्वेन द्वामुप्यायणसत्ता । अत्र याज्ञ-
वल्क्येन नियोगोत्पादित इत्युक्तं गुरुनियुक्तस्यैव देवरसपि-

शडादेभोवादिभाष्यायां घृताभ्यङ्गादिविधिना पुत्रीत्यादनमि-
तरथा प्रत्यङ्गाय उभयोरित्युक्तं भवति । तथा च मनुः ॥

अमुताङ्गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यङ्गः ऋतावियात् ॥

अनेन विधिना जातः, चैत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ।

यदा त्वनभिमन्त्राय हयोरपत्यं परचेत्रे देवरादिना बीज-
मुप्यते तदा चैत्रिण एव तदपत्यम् । तदप्याह मनुः ॥

फलान्वनमिसन्धाय बीजिनां चैत्रिणान्तरा ।

प्रत्यक्षं चैत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्वर्त्तीयसीति ॥

फलमपत्यरूपमनभिसन्धाय यत्र परचेत्रे यदपत्यमुत्पा-
द्यते तत्तत्तत्स्वामिन एव भवति । यथा लोके परचेत्रे ब्रौह्मा-
दिबीजं चैत्रस्वामिना सह सम्बिडमकृतत्वेव गवादी परकौ-
येऽन्यदौनङ्गदद्यादिर्वीर्यमावपति तत्रोभयत्रापि चैत्रस्वा-
मिन एव तदुत्पन्नेफलस्वाम्य दृश्यत इति प्रत्यक्षमित्यस्यार्थः ।
तत्र चैतुर्वीजाद्योनिर्वर्त्तीयसीति । गवाग्वादी तथा दर्शनादि-
ति भावः । तथाभिसन्धौ सत्येव चैत्रजस्य बीजस्वाम्यन द्वा-
मुप्यायणरथं चैत्रस्वामिस्वाम्य तु चैत्रउभयत्रापिति फलितो
ऽर्थः । अतएव यद्यपि याज्ञवल्क्येनापुत्रेणेत्यादिवचने बीज्यभि-
सन्धिर्नोपात्तस्तथापि मन्वाद्येकमूनतयानुसन्धेयः । अतएव
चैत्रजः चैत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा इत्यनभिसन्धि साधारण
चैत्रजकक्षणमुक्तमन्यथा पौनरुक्तापत्तेः । सगोत्रेण देवसपि-
ण्डादिना । इतरेणासगोत्रेणेत्यनुकल्प मनुना सपिण्डो वा
सगोत्रो वा इत्यभिधानात् । नियोगश्च वाग्दत्ताविषय एवेत्या-
चार्याः ॥

यस्या चियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

इतिमनुना तत्रैव नियोगविधना पुत्रोत्पादनस्य नियमितत्वात् । विधवानियोगस्य प्रत्युत प्रतिपिद्यत्वाच्च । तथाहि

देवराज्ञा सपिण्डोद्वां स्त्रिया सम्यङ्द्वियुक्तयो ।

प्रजेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिधये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चमेति ॥

इत्यादि विधवानियोगमुपन्यस्य निषेधयति स्वयमेव मनुः ।

नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।

नोद्वाहिकेषु भस्तेषु नियोगः कौत्स्यते क्वचित् ।

न विवाहविधायुक्तं विधवावेदन पुनः ॥

अयं द्विजैर्हि विद्विद्भिः पशुधर्मी विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेगे राज्यं प्रशंसति ॥

स महीमखिलागुच्छन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां सङ्करश्चक्रे कामोपहतचेतनः ।

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमोतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थन्तं विगर्हन्ति साधव इति ॥

अत्र वाग्दत्ताशब्देन तुभ्यमह सम्प्रददइत्यादिसङ्कल्प-
यावत्तेन कन्यादाया दत्ता गृह्यते । विधवाशब्देन तु सप्तप-
टोपर्यन्तं विवाहोद्वा पद्यान्मृतपतिका । न तु विवाहात्प्राग
निधतकानप्रतिश्रवणरूपवारदाग्दत्तायाः ।

अथ ह्येऽपतितेऽस्त्रीवि दशदोषविलिखिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरुमग्निधौ ॥

इति वाक्यं नप्रतिज्ञायते । अतएव पतिरिति मनुनोक्तम् ।

प्राग्भाविप्रतिश्रवणस्य विवाहप्रयोगवहिर्भाविन प्रतिश्राव्यस्य
पतित्वाग्निगुरुसन्निधावितिवाक्येन ,प्रतिज्ञायते' । यद्यपि
सङ्कल्पिताया अपि 'न स पतिज्ञातः भाव्यात्ववत्पतित्व-
स्याप्यलौकिकसंस्कारात्मकत्वेन विवाहभावनाभाव्यस्य सततं
प्रागनुत्पत्तेः तथापि प्रयोगोपक्रमे तत्फलौभूततद्वाव-
हारसम्भवः । यजमानेष्टितः प्रागप्याहवनीय व्यवहारवत् ।
प्रतिश्रवणमात्रे तु न तदुपक्रमोऽपीति सर्वथा पतित्वव्यपदे-
शोऽनुपपन्नः । अतएव प्रतीच्योदीच्यादीनां विवाहादिविधि-
प्राक्काले वाग्दत्तायास्तदुद्देश्ये मृतेऽपि पुनरविर्गीतश्रिटैरन्येन
सह विवाहः क्रियते । अन्यथा कलौ नियोगविधेरपि निषिद्धत-
या पुनरक्षताविवाहस्य दूरापास्ततया स दुराचार एव स्यात् ।
तया चायमर्थः । वाचा सत्ये कृते सङ्कल्पवाक्येन दाने कृते
सति यस्याः पतिः पतित्वभाव्यकविवाहभावनाविषयीभूतः पु-
रुषो म्रियेतिति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्प एव दिध-
वानियोगस्यास्त्विति वाच्यम् । वस्तुनि विकल्पासम्भवात् ।
नहि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तप्रत्यवायो भवति न भवति वे-
ति सम्भवति । नियोगविध्यस्या म्रियेतित्यादिवचनेन वाग्-
दत्ताविषयत्वे नियन्त्रिते विधवाविषये प्रवृत्त्यभावाच्च नियो-
जयितृणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रोधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोष-
जनकत्वश्रवणात् सयमस्यातिप्रशसनाच्च तुल्यबलत्वस्यापि
विधिप्रतिषेधगोरभावात् । तथा च मनुरेव ॥

कामन्तु चपयद्देह पुण्यमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृहणीयात्पत्यौ प्रेते परस्यतु ॥

इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणे निषिद्धे

आसौतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ।

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥

स्वर्ग इच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।

अपत्यलोभाया तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ॥

सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च होयते ॥

इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निन्दातिशयपुरःसर-
म्प्रतिपिब्वान् पदारख्यमेव यस्या स्त्रियेत्यनेन वाग्दत्ता
विषयनियोगस्य च धर्मत्वमुक्तवान् । अनेन विधानेनेत्युक्ता ।

यथा विध्यधिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सक्तसक्तदतावृत्तौ ॥

इति विधानमपि दर्शितवान् । घृताभ्यङ्गगुर्वनुच्चादिः पू-
र्वोक्तः स्मृत्यन्तरोक्तश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति सर्वनाम्ना परा-
मृश्यते । देवरगृहणं सपिण्डादेरुपघणं वचनान्तरानुसात् ।
पतिपदं वाचा सत्यइति च व्याख्यातमेव ॥

यस्मै वाग्दत्ता सप्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मा-
देवावगम्यतइति मिताक्षराग्रन्थोऽप्यस्मादुक्तार्थाभिप्रायकतयै-
व मेयः । यथाश्रुते दोषस्वीकृत्वात् । अतएवायेतनोग्रन्थः ।
अथैव विवाहो घृताभ्यङ्गादिनियमवात्रियुक्तागमनाहमेवेति
नदेवरस्य तस्याग्राह्यात्वभाषादयति । अतस्तदुत्पन्नमपत्यं
क्षेत्रस्वामिन एवासत्त्वां सम्बिदि । सम्बिदैव तुभयोरपीति ।
नारदः ॥

क्षेत्रिकानुमते बीज यस्य क्षेत्रे प्रापिच्यते ।

तदपत्न्यं द्वयोरेव वीजिचेन्निकयोर्मतम् ॥

शङ्कलिखितौ । “मन्त्रसंस्कारकर्तुरपत्यमित्याहिरसौ वी-
जिचेन्निकयोरनुमते यदीजम्प्रकीर्यते तत् द्विधा स्वस्येत्युगनाः” ।

कात्यायनः । चेन्निकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु यः ।

तस्यैव भागिनौ तौ तु ग फलं हि विनैकतः ॥

हारोतः । “जीवति चेन्नजमाहुरस्वातन्त्र्यान्मृते ह्योमुप्या-
यणमनुप्तवीजत्वात् नावीज चेन्न फलति नाक्षेत्रं बीजं रो-
ह्य भयदर्शनादुभयोरपत्यमित्यपरे । तेषामुत्पादयितुं प्रथमः
प्रवरो भवति । द्वौ पिण्डौ निवापे द्युरेकपिण्डे वा द्वावेव-
तु कौर्त्तयेत् । द्वितीये पुच्छरूढतीये पौत्रो जेपिनश्च त्रीनन्वाध्या-
य आसप्तमादिरथैक” । जीवति चेन्नपतौ तस्यैव चेन्नजं पुत्र-
माहुः । अत्र हेतुरस्वातन्त्र्यात् स्त्रिया इत्यर्थः । मृते तु चेन्नप-
तौ अपुत्राशयनं भर्तुरित्यादि वक्ष्यमाणमनुवचनादस्वातन्त्र्याम-
विशिष्टं यद्यपि तथापि न क्षेत्रिण एव तत्र हेतुरनुप्तवीजत्वात् क्षेत्रि-
णो बीजिनमपत्यवश्यभावादित्यर्थः । ततोपपादकता बीज-
मित्यादि । निवापे निरुप्यतेऽस्मिन्निति निवापे पिण्डपितृयज्ञ-
स्तत्र ह्यमुप्यायणाः पितृह्वयाय द्वौ पिण्डौ पृथग्द्वयः एकपिण्डे
वा द्वौ पितरावनुकौर्त्तयेत् । एकैकस्मिन् द्वौ द्वाविति वीप्सा
बोद्ध्या । “यदि द्विपिता स्यादकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वौपक्षये-
दि”त्यापस्तम्बस्मरणात् । त्रयाणामपि द्वित्वादिति भावः । द्वि-
तीयइत्यादि । द्वितीयं तृतीयं चारभ्येत्यर्थः । जेपिनश्च त्रीनित्या-
दि । तत्कौर्त्तनेऽपि द्वौ द्वावनुकौर्त्तयेदित्यर्थः । नारदोऽपि ।

ह्यमुप्यायणका द्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

पृथक्पादहंशमादयुर्वीजिचेन्निकयोस्तथा ॥

अर्होऽशमिति यद्योचितभागोपलक्षणम् । वीधायन । “प-
थाप्युदाहरन्ति ।

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे च नामनी ।

अथ पिण्डाः पक्षां स्थुरेवं कुर्वन्न दुष्यतीति ॥

पक्षां पितृपितामहप्रपितामहानाम् । स एव ।

“मृतस्य प्रसूतो यस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा तेमानुमतस्य
क्षेत्रे स क्षेत्रजः स च द्विपिता द्विगोत्रश्च द्विगोरपि स्वधाक-
व्यभागभवति” । मनुः ॥

यस्तत्पुत्रः प्रमौतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ॥

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ।

अथ सर्वत्र जीवति क्षेत्रिणि व्याध्यादिप्रतिरुद्धे पुत्रोत्पा-
दने यथायोगं गुरुणाम्भर्तुरपि नियोगः सम्बिधुः । मृते तु ग-
रुणामेव । तथा च क्षेत्रजो द्विविधो द्विपितृकः क्षेत्रिकपितृ-
कश्च ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो जारारपथात्सर्वर्णजानितत्वेन निर्णी-
तः क्षेत्रस्वामिनो गूढजो नाम पुत्रः । मनुः ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यादस्य तत्पुत्रः ॥

न चेत्यादि पुरुषविशेषजन्यत्वेनाज्ञातोऽपि सर्वर्णजारज-
न्यत्वेन ज्ञातः ।

सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

इति यीगीश्वरोक्तेस्तच्च व्याख्यास्यते ॥ कानीमः कन्यका-
यामपरिणीतार्यां सर्वर्णाञ्जातः स मातामहसुतो यस्य सा
कन्या तस्यैव पुत्र इत्यर्थः ॥

परिणीतायान्तु जातो षोडशेव तु गूढजः ।

यथाह मनुः । पितृवेग्मनि कन्या तु यम्पुत्रञ्जनयेद्गृहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना षोडः कन्यासमुक्त्यमिति ॥

एतैर्वाक्यैरपरिणीतायां पितृगृहावस्थितार्यां सवर्णजार-
जः कानीनः स च मातामहसुत इत्युक्तं तद्विरुद्धं ब्रह्मपुराणी-
यं कल्पतरुनिखितं वाक्यम् ।

अदत्तायान्तु यो जातः सर्वर्णेन पितुर्गृहे ।

‘स कानीनः सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुनः ॥

नारदवाक्यमपि तत्रैव ॥

कानीनस्य सहोदरस्य गूढायां यद्य जायते ।

तेषां षोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृता इति ॥

अत्रादत्तायां सवर्णात् पितुर्गृहे जातस्य कानीनत्वमविरु-
द्धम् । यस्मै सा पुनर्दीयते तस्यासौ सुत इति विरुद्धं नार-
दवचनेऽपि गूढोत्पन्नसहोदकानीनस्यापि षोढैव पितृत्वं प्र-
तिपादितम् । मनुनापि षोढुरित्युक्तं न मातामहस्येति ।
या तु मिताक्षराकृता यद्यनूढायामुत्पन्नसहिं मातामहसुतो
ऽप्यूढायान्तदाऽऽ षोढुरेवेति व्यवस्था कृता सापि मनसि न
चमत्कारमादधाति । तथा सति हि कन्याशब्दाच्चायाम्
परिणीतायां प्रजातत्वात् तस्य कानीनत्वन्दुर्वचम् । नच क-
न्याशब्दः स्वल्पमात्रपरो विशेषणवैयर्थ्यात् । गूढजादीनामपि
तत्रोत्पन्नत्वेनाव्याजर्तकत्वात् । सर्वा हि कस्य चित्कन्यैव । ब्र-
ह्मपुराणवचनविरोधश्च दुष्यरिहरस्तत्रादत्तायामित्युक्तत्वात् ।
अतएव मानवविरोधोऽपि दुःसमाधः एव । कल्पतरुकारेणापि
परस्परविरुद्धवचनानि निखितवता हृदयशून्यवद्भावस्यानभि-
धानाद्विरोध एव न प्रतिसिद्धतः तेन हि मातामहसुतत्वद्वा-
नीनस्य बोधयन्ति वदन्ति वचनान्युपन्यस्य तद्विरुद्धे ब्रह्मपुरा-
णनारदवचने तदनुपदमेव लिखिते । तत्र वशिष्ठस्य वचः ।
“कानीनः पञ्चमः या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत्स का-

नोनो मातामहस्य भवतीत्याह" । अथाप्युदाहरन्ति ॥

अपुत्रा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तल्पजः ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनमिति ॥

नारदस्यैवम् । अत्रातः पितृको यस्तु कानीनोनूटमाहकः ।

मातामहस्य दद्यात् पिण्डं रिक्थं हरेत्ततः ॥

बौधायनस्यापि । "असंस्कृतामनतिसृष्टां यासुपगच्छेत्तस्यां यो जातः स कानीन" इति । अत्र प्रतिविदधः । मातामहसु-
तत्वं कानीनस्य प्रतिपादयतां वचनानां सर्वथा या न दत्ता-
तस्याः सवर्णजातविषयत्वम् । वोढुः सुतत्वं प्रतिपादयतान्तु
सङ्कल्पितायां सप्तपदीपर्यन्तं विवाहभावनाभाव्यभाव्यात्वम-
प्राप्तायां यः सवर्णादुत्पन्नस्तद्विषयत्वम् । अदत्तायामिति ना-
रदवचने बौधायनवचने चानतिसृष्टामिति यदाभ्यामसमाप्त-
विवाहभावनोच्यते न तु सर्वथा दत्ता । युक्तश्चैतत् । सङ्कल्पेन
पितृस्त्वत्पापगमपरिणेतृस्त्वोत्पत्तेरुपक्रमात् पितुः सर्वथा
स्त्वत्पापगमाभावाच्च कानीनत्वव्यपदेशस्य परिणेतृस्त्वोत्पत्त-
मेण तदायत्वस्य च सम्भवात् पूर्णपितृस्त्वत्वे तु तदुत्पन्नस्य मा-
तामहसुतत्वोत्पत्तेः । मनुवचनस्याप्ययमर्थः । या सङ्कल्पि-
ताऽसमाप्तविवाहभावना अतएव कन्यापरिणेतृभार्यात्वस्या-
निष्पत्तेः । तादृशकन्यासमुद्भवं कानीननामानं वोढुर्येन विवा-
ह्यते सतस्य वदेदिति । अतएव पितृवेश्मनोत्यपि सङ्गतमनुवा-
दगया । विवाहनन्तरमेव भर्तृगृहप्रवेशात् । मिताक्षरायन्य-
स्याप्ययमर्थः । अनूटायां वोढुमनुपक्रान्तायाम् । ऊटायां वो-
ढुमुपक्रान्तायामिति । आदिकर्मणि क्तः न तु भूते । समाप्त-
विवाहभावनायान्तु सवर्णजारजातो गूढजः । अतएव गृहे
प्रच्छन्न उत्पन्नो भर्तृगृहे तेनाज्ञातो जात इत्युक्तम् ॥ पुनर्भूहि-

विधा । विवाहमात्रेणाक्षताप्यन्येन परिणीयमानैका । अन्या
तु विवाहात्प्रागेव पुरुषसम्भोगदूषिता । तस्याञ्जातः पौनर्भ-
वः । अतएवाक्षतायां क्षतार्या वा जात इत्युक्तम् ॥

मनुः । या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ॥

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥

कात्यायनः । क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्याम्यौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥

वशिष्ठविष्णू । “पौनर्भवश्चतुर्थ” इति । चतुर्थत्वं तदनुक्त-
मापेक्षया । माता भर्त्राक्षया पिता वा यमन्यस्मै दद्यात्स तस्य
दत्तकः पुत्रः । तथा च मनुः ॥

माता पिता वा दद्यातां यमज्ञिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥

आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः । मातापितरौ
प्रत्येकं मिलितौ वा । अङ्गिरसि दानप्रतियहप्रकारोपक-
क्षणम् । सदृशं सवर्णं, प्रीतिसंयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । ए-
कः पुत्रश्च न देयो न प्रतियाह्वः । तथा च वशिष्ठः । “शुक्रशो-
णितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रय-
परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न स्वैक पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृ-
हणीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वपात्रं तु स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रति-
गृहणीयाद्धान्यत्वानुज्ञानाद्गर्तुरिति” । अत्र भर्त्रनुज्ञां विना स्त्रि-
याः पुत्रप्रतियहनिषेधाददत्तानुज्ञेभर्त्सरि मृते विधवया कृतः
पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्पुत्र-
करणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञयास्तत्राप्यघतेः ।
नचैवमनुज्ञानादन्यत्वेति व्याख्याभावाच्छास्त्रीयानुमतेः स-
र्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । मुमुक्षौ पत्नान्तरे पुत्रवतो

वानुज्ञाया असम्भवाद्वाच्यां यदि स्वपुत्रार्थमेव तं प्रतिगृह्णी-
यात्तदर्थत्वात् प्रतिषेधस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युत्विणी भवेत् ॥ -

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राष्ठ पुत्रवतीर्मनुरिति ॥

पुत्रकार्यग्राह्यादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धं भवन्नुज्ञां विना ताह
श्याः पुत्रो न कार्यः । उभयोरपि द्वत्र कार्यस्य तेन निष्पत्तेः
भर्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तवद् गौण इति
ताहश्या भवन्नुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतियाज्ञ इति तात्पर्या
र्थः । वस्तुतस्तु ।

भ्रातृणामेकजातानामेकस्तेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणी मनुरन्नवीत् ॥

इतिवचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिस-
म्भवेऽन्यः पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृ-
तिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्तृरि जीवति भार्यया स्वात-
न्त्र्येण तदननुमतौ न पुत्रीकरणाय इति भर्तुरनुज्ञानादन्य-
त्रेत्यस्यार्थः । मृते तु तस्मिन् यत्पारन्तर्यतदननुमतिरेवापेक्षि-
ता । एव सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य ॥ तस्माददत्ता-
नुज्ञे मृतेऽपि भर्तृरि भार्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम् । म-
नुवचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवो-
क्ता । यदपुत्ररिक्थयश्याधिकारिक्रमपरे पत्नी दुहितर इत्य-
वाप्रजः स्त्रीधनमित्यत्र च भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रयोः पत्रादिभ-
वाद्यभावेऽधिकारप्रतिपादनविरोधापत्तेरिति तच्च तत्रैव प्र-
सूयिष्यते । अनेकेषु पुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठ पुत्रो न देयः । “ज्येष्ठे-
न जातमात्रेण पुत्रो भवति मानव” इति पुत्रकार्यकरणे
तस्यैव मुख्यत्वाभिधानात् ॥

क्रौत्स्वयंदत्तकृत्रिमेध्वपि समानन्यायत्वादेकपुत्रज्येष्ठ-
पुत्रयोर्निषेधः । अत एव वक्ष्यत्राक्षणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने
क्रौत्स्वपि ज्येष्ठपुत्रप्रतिषेधलिङ्गदर्शनं सज्येष्ठपुत्रं निगृह्णान
उवाचेति ।

पुत्र प्रतिग्रहप्रकारश्च । “पुत्रप्रतिग्रहीष्यन् वभूनाह्वय
रोक्षनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरवान्धवं
बन्धुसन्निहृष्टएव प्रतिग्रहणीयादिति” वशिष्ठोक्तः ।

अदूरवान्धवमिति देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः ।

एवं क्रौत्स्वादिविषयि समानन्यायत्वात् । कल्पतरौ त्वदू-
रवान्धवमसन्निहृष्टमेवेति पाठं लिखित्वाऽदूरवान्धवं सन्निहि-
तमोतुलादिकम् असन्निहृष्टमेव अविज्ञातगुणदोषमपि ।
अप्यर्थएवकार इति व्याख्यातम् । “सन्देहे चोत्पन्ने दूरे वा-
न्धवं शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते ह्येकेन च बहुस्त्रायतामिति”ति
च वशिष्ठवचनमधिकं तिखित्वैवं विवृतम् । सन्देहे वान्ध-
वानामसन्निधानाज्ज्ञातिसन्देहउत्पन्ने शूद्रमिव संस्कारही-
नमेव स्थापयेत् । शूद्रोऽपि हि कृतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति ॥

क्रौत्स्वस्तु पुत्रस्ताभ्यां विक्रीत इति । ताभ्यां मातापितृ-
भ्यां माता भवर्तुज्ञया पिता वा मूल्यग्रहेणापरस्य दत्तः । ए-
कपुत्रज्येष्ठपुत्रौ वर्जयित्वा, आपदौत्येव । सजातीयेष्वित्युप-
संहारात्सवर्ण एव । यत्तु मनुनोक्तम् ।

क्रौत्स्वाद्यात्स्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिककात् ।

स क्रौत्स्वः सुतस्तस्य महशोऽसदृशोऽपिवेति ॥

तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयन्न तु ज्ञात्याऽसदृश
इति सजातीयेष्वित्यनेन विरोधापत्तेः । यौधायनोऽपि । “मा-
तापित्रोर्हस्ताऽक्रौत्स्वोऽन्यतरस्य वा योऽपत्यार्थं गृह्यते स क्रौत्स्व-

क इति । कृत्विमस्तु पुत्रार्थिनास्वयं धनघ्ने वादिप्रदर्शनादि-
ना प्रलीभ्य त्व मे पुत्री भवेति यः सवर्णः पुत्रीकृतः स उच्य-
ते मातापितृविहीनश्चेत् । तत्सङ्गावे तत्परतन्त्रतया तेन पुत्री-
भवितुमक्यशस्वात् । मनुविष्णू अपि ।

सदृशं यम्प्रकुर्यातां गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्विम इति ॥

सदृशं सवर्णम् । प्रकुर्यातां मातापितरौ मिलितौ प्रत्ये-
कं वा ॥

दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः स्वयमेव स्वात्मानमनस्मै दत्तवांस्त-
थाहम्पुत्रो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां
त्यक्तो वा सवर्णोपतितः स उच्यते । तथा च मनुः ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृत इति ।

अकारणात् पातित्यादिकारणमन्तरेणैव दुर्भिन्नादौ पोष-
णाद्यसामर्थ्यादिना मातापितृभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः । यस्तु
गर्भस्थितोऽपरिणीतावस्थायां संवर्णाज्जाराज्जातो गर्भिण्यान्त-
स्यां परिणीयमानायां विन्नः प्राप्तः विद्वन्नाभ इत्यस्य निष्ठान्तं
रूपम् । नुदविदेत्यादिसूत्रेण निष्ठासम्बन्धितकारस्य नकारः
स सङ्कोटज उच्यते । स षोडः पुत्रः । तथा च मनुः ।

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ॥

षोडः स गर्भो भवति सङ्कोट इति चोच्यते ॥

विष्णुरपि । “सङ्कोटः सप्तमः गर्भिणी या संस्क्रियते त-
स्याः पुत्रः स तु पाण्ड्यइत्येति” । सप्तम इति तदोयपाठकमा-

पेक्षया । उत्सृष्टो मातापितृभ्यां त्यक्तो यो यच्छते पुत्रार्थिना
सोऽपविष्टो नामगर्होतुः पुत्रः । एतावपि सवर्णावेष । तथा
विष्णुरपि । “अपविष्टस्त्वेकादशः पित्रा मात्रा च परित्यक्तः
स येन गृहीतः । वशिष्ठः । “अपविष्टः पञ्चमोऽयं मातापितृ-
भ्यामपास्तं गृह्णीयात्” । एकादशत्वं पञ्चमत्वं च तत्तत्पाठ-
क्रमपेक्षया ॥

यस्तु मनुना गौणपुत्रमध्ये पारशवाख्यः शूद्रापुत्रः परि-
गणितः स योगेश्वरेण सजातीयत्वार्थं प्रोक्तस्तत्रैव मया वि-
धिरित्युक्तोपसंहरव्याजिन नियमकारणात्तस्य च कथञ्चिदपि
‘सजातीयत्वासम्भवाद्भोक्तः । अतएव जातोऽग्रेत्यादिना यन्त्रे-
न स उक्तः । द्विजातिजातस्य शूद्रापुत्रस्यान्याभावेऽपि पितृ-
वत्कथहरत्वाभावाच्च । तच्च वक्ष्यते । तथा च मनुः ॥

यं ब्रोक्ष्यन्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्पुत्रम् ।

स पारयन्नैव श्वशुरस्मान् पारशवः स्मृत इति ॥

बौधायनोऽपि । “द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्पा-
रशव इति” । तत्रैवसादन्यं गौणाः पुत्रा मुख्यस्त्वैरम एव ॥
तथा च मनुः ।

चेन्नजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपाग्नर्नापिणः ॥

क्रियालोपात् परिणयादिक्रियालोपादित्यर्थः । क्रियालोपा-
दिति प्रतिनिधित्वे हेतुः । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु चैरसाभावे
तत्कर्तृकथाद्वादिक्रियालोपाद् विभ्यतो मनीषिण सद्यय ए-
कादश पुत्रप्रतिनिधीन् कर्त्तव्यत्वेनाहुरिति व्याख्यातम् ।

वृहस्पतिः । पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वगः ।

सन्तानकरणात्तेषामैरमः पुत्रिका तथा ॥

प्राज्यं विना यथा तैल सङ्गिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकोरसयोर्विना ॥

ब्रह्मपुराणे । दसकश्च स्वयन्दतः कृत्विमः कृत एव च ।
अपविद्याश्च ये पुत्रा भरणीयोः सदैव हि ॥
भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वशकरास्तथा ।
सूतके मृतके वापि त्यङ्गाशौचस्य भागिनः ॥
अपि वस्त्रान्नदातृणां चैत्रवीजवतान्तथा ।
शूद्रो दामः पारश्वो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥
राज्ञां तु शापदग्धानां नित्यं क्षयवतान्तथा ।
अथ सयामर्थोलानां कदाचिद् वा भवन्ति ते ॥
भौरमो यदि वा पुत्रस्त्वथ वा पुत्रिका सुतः ।
न विद्यते तत्र तेषां विज्ञेया चैत्रजादयः ॥
एकादश पृथग्भावा वंशमावकरास्तु ते ।
थादात्रि द्वासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यशः ॥
गूढोत्पन्नश्च कान्तिनः सहोदः चैत्रजस्तथा ।
पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्डभयादपि ॥
वर्जिताः पञ्च धनिनां श्रेयाः सर्वे भवन्त्यपि ।
शूद्राणां दासवत्पौत्रां परपिण्डोपजीविनाम् ॥
परायत्तशरीराणाम् क्वचित् पुत्र इत्यपि ।
तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हीति ॥

एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपन्निरूप्य तेषां दास्यहणं निरूप्यते ॥
तत्र योगीश्वरः ॥

पिण्डदोऽङ्गहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः ।

परःपर इति वोप्सादर्शनात् पूर्वपूर्वाभाव इत्यपि वोप्साव-
सेया । औरसपौत्रिकेयसमवायेऽप्येवमौरसे सति पुत्रिकासुतस्य
दायग्रहणाभावे प्रसक्ते मनुरपवदति ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति ॥
बृहस्पतिरपि ॥ एक एवौरसः पितृ धने स्वामी प्रकीर्तितः ॥

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे सुताः ॥

न च पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पद्यादौरसोत्पत्तौ
पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठत्वादस्त्रीत्वाच्च ज्येष्ठांशभागिता भवेदि-
ति युक्तं तस्य पौत्रत्वात् । तदाह मनुः ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्रो मांतामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेत्वनमिति ।

पुत्रिका हि पुत्रस्तत्पुत्रो दौहित्रोऽपि पौत्रस्तद्वान् पौ-
त्रो भवेति । पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः । न
च वशिष्ठवचने अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति पु-
त्रिकापुत्र स्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विरोध इति वाच्यम् । मनु-
विरोधेन तस्य गौण्यापिण्डदाहंरवनिमित्तपुत्रत्वाभिप्रायकरत्वा-
त् । पुत्रिकायाः पुमपत्यत्वाभावादथागौणं पुत्रपदप्रतिपाद्यत्वं
तथा स्वजन्यपुत्रिकालन्यपुत्रस्यापि पुंस्त्वे सत्यपि जन्यत्वा-
भावात् जन्यपुंस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि पु-
त्राणां पूर्वपूर्वसत्वे सर्वभागानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवदति । व-
शिष्ठः । “तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्यंशभागभा-
गो० स्यादक्षक इति” । दत्तकग्रहणं क्रीतादीनामुपलक्षणं पुत्रो-
करणाविशिषात् ॥

उत्पन्ने सौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णां असवर्णांस्तु यासाच्छादनभाजनाः ॥

इति कात्यायनवचनात् । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानौनगृढोत्पन्नसहोद-
पोनर्भवास्ते तु सत्यौरसे न चतुर्थांशहरा अपि किन्तु यासा-
च्छादनमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य ॥

अतएव विष्णु । अप्रशस्तास्तु कानौनगृढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्य नैवैते पिण्डरिक्त्यादिभागिन इति ॥

औरसे सति कानौनादीनां चतुर्थांशभागित्वं प्रतिषेधति ।

कानौनादीनामप्यौरसाद्यभावेऽस्यैव पितृसकलधनयज्ञं
पूर्वाभावे परःपर इति वचनात् । यच्च मनुवचनम् ॥

एक एवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्थार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनमिति ॥

तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकुलरवेऽत्यन्तनिर्गुणत्वे च
चतुर्थांशादिनिषेधपरङ्कानौनादिनिषेधपरस्य तेषां सत्यौरसे या-
साच्छादनमात्रभागित्वस्योक्तत्वात् तदेकमूलकारककल्पनात् ।
क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे पञ्चमपक्षांशौ मनुनैवोक्तौ ॥

यष्टन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैत्रकादनात् ।

औरसा विभक्तन् दायं पितृस्य पञ्चमशेषं वेति ॥

प्रतिकुलरवनिर्गुणत्वसमवाये यष्टमेकतरसदृभावे पञ्चम-
मिति व्यवस्था ॥

यस्तु, समय धनभोक्ता स्यादौरसोऽपि अवन्यजः ।

त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

इत्यादि ब्राह्मपुराणादिवचनैः समभागार्हतया मन्वादि-

भिरुक्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य चतुर्थांश उक्तः पञ्चमपक्षांशोऽर्हतयो-
क्तस्य क्षेत्रजस्य तृतीयांशयोक्तः स पुत्रिकापुत्रस्य।त्यन्तनिर्गुण-
त्वेसवर्णत्वे च । क्षेत्रजस्य चात्यन्तसगुणत्वानुकूल्ययोर्व्यवस्था-
प्रनीयः पौरसाभावे दत्तकस्याखिलधनग्रहणार्थं पृथगारब्धं म-
नुना ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तिमः ।

सह तैरेव तद्विक्रयं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥

स्वगोत्रसंप्राप्तः किमुतेति कैमुत्यार्थोऽपि शब्दः । जनकध-
नग्रहणञ्च तस्य प्रतिषिद्धन्तेनैव ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुं भजेद्विभः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधेति ॥

दत्तः स्वसम्बन्धी पिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधा पितृदत्तमिहेतु-
रिति पिण्डविशेषणम् । गोत्ररिक्थानुग इति हेतुगर्भम् ।
दत्तकमावविषयकमपि सत्योरसे चतुर्थांशहरवर्षातपदकं
पृथगारब्धं वशिष्ठेन । “तस्मिंश्चेत्यतिगृहीतपौरसउत्पद्येत च-
तुर्थभागभागौ स्यादत्तक इति” । क्रीतादिसाधारण्यन्तु का-
त्यायनोऽयं प्रागेव पठितम् । तत्र तृतीयांशहरा इति कल्पत-
कलिखितः पाठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीनामोरसापेक्षया
सगुणत्वे तृतीयांशहरवमिति व्याख्येयः । मनुनेव क्षेत्रजस्योर-
ससमभागभागिरवमप्युक्तम् ।

यवीयान् ज्येष्ठभायांयां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तन्मजेत् ॥

धनं यो विभृयाद्भातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातृरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तदनम् ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसचेवजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्यद्दणीत नेतरः ॥

यद्यप्यौरसप्रक्रमात्समभागभागित्वं चेन्नजस्य तन्निरूपि-
तमेवोक्तमित्याभाति तथापि वाक्यविरोधे प्रक्रमस्य बाध्य-
त्वाद्वाजिसमभागित्वपरन्तदिति बोध्यम् । अतएवोत्तरवचने
पितुर्बीजिनः प्रधान्यमुपन्यस्यति । सोऽपत्यं भ्रातृरुत्पाद्येत्यने-
नापि यस्य चेन्नजस्तदीयम्बनन्तस्मै दद्यादिति भ्रातृस्थानीयत्वा-
त्तस्य स्वसमभागिता प्रतिपादयति । एवमन्यान्यप्युच्चावचभागा-
न् चेन्नजादीनां प्रतिपादयन्ति बृहस्पत्यादिवचनानि कथञ्चि-
द्भावस्थापनोयानि । तत्र बृहस्पतिः ।

चेन्नजाया सुताद्यान्ये पञ्च षट्सप्तभागिनः ।-

ज्जारोतः । विभजिष्यमाण एकविंशद्धानीनाय दद्यात् विं-
शम्यौनर्भवाय एकोनविंश ह्यासुव्यायणाय षष्टादश चेन्नजाय
सप्तदश पुत्रिकापुत्राय इतरानौरसाय पुत्राय दद्यात् ।
ब्रह्मपुराणे ।

समयधनभोक्ता स्यादौरसाऽपि जघन्यजः ।

विभागं चेन्नज भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

कुक्षिमः पञ्चमभागं षट्भागद्रूढमभावः ।

सप्तंशयापविञ्चस्तु कःनीनष्टाष्टमांशकः ॥

नवभागं सद्योदयः क्रीतो दशममश्रुतः ।

यौनर्भवस्तु परतो हादश स्वयमागतः ॥

तयोदशमभागन्तु शौद्रो भुङ्क्तेपितुर्धनात् ।

तद्गोत्रजो वा धर्मिष्ठो ब्रह्मचार्य्यथ वा पुनः ॥

अचौरसे सतीति सर्वत्र ज्ञेयम् । पूर्वाभावे परपरद्विति व-

चनात् । ब्रह्मपुराणोक्तस्य समयेत्यादिप्रथमश्लोकस्य पूर्वमेव
विषयव्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि गुणतारतम्येन देशाचारानुसा-
रेण वा यथायथ व्यवस्था द्रष्टव्या । पट्टभागं पट्टभागम् । नवभा-
गं नवमं भागमित्यर्थः अन्यथार्थासङ्गतेः प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गाच्च ।

परतोदशमात्परमेकादशम् । त्रयोदशमेत्यार्थम् । शौद्रः शु-
द्रापुत्रः । यदपि मनुना पुत्राणां पट्कक्ष्यमुक्त्वा पूर्वपट्कक्ष्य
दायादवान्भवत्वमुत्तरपट्कक्ष्यं चादायादवान्भवत्वमुक्तम् ।

शौरस. चैत्रंजयैव दत्त कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा वान्भवश्च पट् ॥

कानीनश्च सङ्कोटश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च पट्टदायादवान्भवा इति ॥

तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्थहरा-
भावे पूर्वपट्कक्ष्यं तद्विक्थहरत्वमुत्तरपट्कक्ष्यं तु तन्नास्ति ।
पितृवृत्तकथहरत्वन्तु सर्वेषामपि पूर्वपूर्वाभावे समानमेवेति
तदायादादायादरवविभागो नोपपद्यते पूर्वाभावे पर परः इ-
ति वचनात् । एक एव शौरस. पुत्रः पितृस्य वसुन. प्रभुरित्युक्त्वा ।

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहरा पितुः ।

इति वचनस्य गोणपुत्राणामेव सर्वेषाम्पितृरिक्थहारित्व-
प्रतिपादनपरत्वाच्च । दायादशब्दस्य दायादानपि दापयेदित्या-
दौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थहारित्वेव प्रचुरप्रयोगाच्च । वान्भवत्वं स-
पिण्डत्वसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदोनाटिकार्यकारित्वं पट्कक्ष्य-
यस्यापि समानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तु हारीतवचनम् । “पट्ट-
वन्मुदायादा” माध्यां स्वयमुत्पादित. चैत्रज पौनर्भवः कानीनः
पुत्रश्चापुत्री गूढोत्पन्नो गृह इति” । “वन्मुदायादा. दत्त. क्रीता-

ऽपविद्धः सहोदः स्वयमुपगतः सहसा दृष्ट्येत्यबन्धुदायादा इति ।”
 साध्यां स्वयमुत्पादित औरस इत्यर्थः । सहसा दृष्टो यो मा-
 तापि वादिविहीनोऽकस्माद् दृष्टः केन चित् परितोष्य मम एवं
 पुत्रो भवत्युक्तस्तथेति प्रतिपद्यते कृत्रिम इति यावत् । तत्र
 मनुविरोधः स्पष्टः । तेन कानौनपोनर्भवयोरबन्धुदायादमध्ये
 परिगणनात् । हारीतेन बन्धुदायादमध्ये दत्तकृत्रिमापविद्धेषु
 च व्यत्ययात् । तस्मादेवं सवर्णादिभेदेन देशाचारभेदेन वा वि-
 रोधः परिहरणीयः । बौधायनस्तु मन्वनुसारेणैवाह ।

औरसं पुत्तिकापुत्रं क्षेत्रजन्दत्तकृत्रिमौ ।

गूढजं चापविद्धञ्च ऋक्थभाजः प्रचक्षते ॥

कानौनञ्च सहोदञ्च कौतम्प्यौनर्भवन्तथा ।

स्वयन्दत्तन्निषादञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षते इति ॥

औरसपुत्तिकापुत्रक्षेत्रजकानौनगूढोत्पन्नापविद्धसहोदपौ-
 नर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृतककौतमुतानभिधायान् देवतः ।

एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।

आत्मजाः परजास्तैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

तेषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् ।

विजिपश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद् विशिष्यते ॥

सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु षोडशान्न विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

हीनास्तमुपजावियुर्गोसाक्षादनसंभृताः ॥

आत्मजत्वादिकं परिगणितेषु यथायथं स्पष्टमेव अनौरस-
 स्य न विद्यते औरसो यस्य तस्येति बहुव्रीहिः ।

नारदोऽपि । औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

कानोनय सहोदय गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

पौनर्भवोऽपविष्टश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ।

स्वयञ्चोपगताः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥

एषां पङ्क्त्वन्मुदायाटाः पङ्कदायादवाभवाः ।

पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो योयत्तरः ॥

कमाक्षिते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तदने ॥

ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्रयात् ॥

मनुः । श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्त्यमर्हति ।

बहवश्चेत् सदृशा सर्वे रिक्त्यस्य भागिनः ॥

बृहस्पतिः । दत्तोऽपविष्टः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।

जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यामास्तौ सुताः स्मृताः ॥

क्षेत्रजो गर्हितः सद्भिस्तथा पौनर्भवः सुतः ।

कानोनय सहोदय गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

हारीतः । शुद्रापुत्राः स्वय दत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।

सर्वे ते गोविणः प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥

यमः । आपहृत्तो ह्युपगतो यश्च स्याद्वैष्णवीसुतः ।

सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा स्वयस्तथा ॥

कुल काण्डमिति ख्यातं यस्मात् पूर्वाणि ते जङ्घः ।

तत्र ज्येष्ठतरो यः स्यात्तं वै काण्डं विनिर्दिशेत् ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः ॥

वैष्णवी शूद्रेति कल्पतरौ । उक्तोपसंहारमुखेन नियम-
साहाय्ययोगीश्वरः ।

सजातीयेष्वयमप्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

अयं पूर्वाभावे परःपरो धनभागित्युक्तो यो मयाविधिः स
सजातीयेषूपत्पादकसजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु ज्ञेयो न विजा-
तीयेषु तत्र कानौनगूढोत्पन्नमहोदयैर्नर्भवाणां सवर्णत्वञ्जन-
कद्वारेण न स्वरूपेण तेषु वर्णजातिलक्षणाभावाद्गर्णजातिविवेक-
मभिधाय विज्ञास्वेयं विधिः स्मृत इति योगीश्वरेणैवाभिधना-
त् । अनुलोमजानां मृदाभिषिक्ताद्रीनामौरसेष्वेवान्तर्भावाच्च-
तुस्त्रिहोत्रकभागा इत्यादिना भागकृत्प्रकृता । तेन तेषामप्यभा-
वे क्षेत्रजादयः पितृव्यकथहारिणः । शूद्रापुत्रस्य त्वौरसत्वेऽ-
पि न कृतस्तपित्यधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति । यथाह मनुः ॥

यद्यपि स्यात् सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशगाह्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥

यदि सत्पुत्रो विद्यमानः सवर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रोऽविद्य-
मानः भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिः पुत्रोऽन्यथा रिक्त्यहारी शू-
द्रापुत्राय तद्वनादशमांशादधिकं न दद्याद् अस्मादेव वचना-
त्सवर्णापुत्राभावे क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सकलविप्रपितृधनग्रह-
णं गम्यते । यत् प्राक् चतुस्त्रिहोत्रकभागा इत्यादिना शू-
द्रापुत्रस्यैकभागभागित्वं योगीश्वरादिभिरुक्तान्तर्दत्तमधृत्तशू-
द्रापुत्रविषयं वेदितव्यमन्यथा मानवविरोधात् । ब्राह्मणक्षत्रि-
यविश्रामिति मनुवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । शूद्रधनवि-
भागे विशेषमाह । याज्ञवल्क्यः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामर्तोऽशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भारतरत्नधर्मभागिकम् ॥

अभातको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृतेति ।

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं

समतेः । पितुरुर्ध्वन्तु भ्रातरः परिणीताः शुद्रापुत्रास्तन्दासी-
पुत्रं स्वभागाद्वर्धभागिन कुर्युः । अथ बहुवचनात्सर्वे स्वस्व-
भागाद्वर्धन्द्युरिति न भमितव्यं तथा सति बहुभाटक-
स्य ततोऽप्यतिबहुधनत्वापत्तेरव्यवस्था स्यात् किन्त्वेकपु-
त्रस्य यावान् भागस्तत्तद्वर्धभागं शुद्रापुत्रा लभन्ते व्यक्त्यभि-
प्रायेण जात्यभिप्रायेण च बहुवचनैकवचने । परिणीतशुद्रा-
पुत्रस्तत्पुत्राद्यभावे तु दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शुद्रस्य पितुर्ध-
नं लभत इत्यर्थाद् गम्यते । शुद्रग्रहणाद् विजातिभ्यो दास्यामु-
त्पन्नः पितृच्छयाप्यंशमर्धभागं वा तदूर्ध्वं लभते कृत्स्न-
धनग्रहणं दूरापास्तमेव किन्त्वप्रतिकूलक्षेत्र्यौवनमात्ममिति प्र-
तीयते । मुख्यगौणपुत्राभावे मृतपतिपरिव्राजकादिधनग्रह-
णाधिकारिण उच्यन्ते । तत्र योगीश्वरः ॥

पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसत्रह्यचारिणः ॥

एवामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्ग्यांतस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति ॥ ७० ॥

अपुत्रस्य पूर्वीक्तद्वादशविधपुत्ररहितस्य स्वर्ग्यांतस्य मृत-
स्य पत्न्यादयः पूर्वपूर्वाभावे पांठक्रमेणोत्तरोत्तरमन्यन गृह्णीयुरि-
त्यर्थः । अयं विधिः सर्वेषु मूढांभिपित्तावसित्ताद्यनुलोमजप्र-
तिलोमजादिषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । त-
व प्रथमं पत्नी धनहारिणी । पत्नीशब्देन च विवाहमस्तृता
पत्युर्नो यज्ञसयोगे इति पाणिनिमूलात् । जात्यभिप्रायेण
चैकवचनं तेन बहुवच्येत्यत्रा एकस्य तदा सर्वा सजातीय-
विजातीयक्रमेण यथायथ भर्तृधनं विभज्य गृह्णीयुः । प-
त्नीशब्दादासुरादिविवहोटाया धनग्रहणं धर्म्यविवाहोदप-

तन्तरसद्भावे नास्तीति गम्यते । तथा च स्मृतिः ।

क्रयक्रीता तु सा नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पितृव्ये दासीन्ताद्वययो विदुरिति ॥

अतः च दासीत्वकथनमदृष्टार्थं कर्मसु सहाधिकाराभावाभिप्रायेण न तु दासीवद्गम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहितात्वेन परदारत्ववाधात् । अत एव मनुष्यधर्म्यविवाहाननुक्रम्य सन्तानगतावेव गुणदोषावाह ।

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दितानुगान्तस्मान्निन्द्यान्विशर्जयेदिति ॥

प्रजाया निन्दितत्वमपि सहृत्तस्वभावत्वाभावो न तु वर्णजात्यभावः । परिणेतुः परिणीतायामुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्णजातिव्यञ्जकत्वात् विन्नास्त्रेय विधिः स्मृत इत्युक्तिः । अत एव न सा दैवे न सा पितृव्ये सहाधिकार एव प्रतिषिद्धः । तथा च पित्रादिकर्माहतापि पतिदायहरत्वप्रयोजिकेति पत्नीपदेन ज्ञापितम् । अत एव श्रौतस्मार्त्तसहाधिकारिणी पतिपुत्रैव भर्तृधनभागिनोत्याह प्रजापतिः ।

पूर्वं सृता त्वग्निहोत्रं सृते भर्तारि तदनम् ।

लभेत् पतिव्रता नारी धर्म एव सनातनः ॥

बृहमनुरपि । अपुत्रा गृह्यनभर्तुः पात्रायन्ती व्रते स्थिता ।

पत्नीव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमश लभेत चेति ॥

अत्रोत्तरार्द्धोक्तपाठक्रमस्यार्थक्रमेण वाधात् प्रथमं कृत्स्नमशं लभते पद्यात्पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं तद्देयम् । क्रमे तात्पर्व्याभावाद् उभयाधिकारप्रतिपादनमात्रपरत्वाच्चनम्य । अन्यथा यावदश्रुताम भवन्त्येष्टिविलम्बोऽपि प्रमज्जेत । स चानेकस्मृतिनिषिद्धः । अदृष्ट कल्पना-

पत्तिश्च । पत्रौ वैत्येवकारेणापुत्रस्यान्यकर्मण्यपुत्रापुत्रवत् प-
त्नीत्यादिवचनाद्वावादिसत्वेऽपि मैवाधिकारिणौति दर्शितम् ।
अयमेवार्थः प्रपञ्चितः प्रजापतिना ।

जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यन्वान्यं रसाम्बग्म् ।

आदाय दापयेच्छाह मासपाण्मासिकादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्या वृक्षांसाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

कुप्यन्वपुसौसादि । कव्यम्पितृयं सङ्कल्पितमन्नादि ।
पूर्तङ्गातादि कर्माङ्गदक्षिणादि । एतदुक्तमवति । स्थावरेणा-
पि सहितं सर्वं भर्तृधनमधिगत्य धनसाध्यं स्त्राधिकारि-
कं पत्युरात्मनश्च श्रेयः साधनकर्म पतिपत्नीयपुरस्कारेण प-
रन्या कार्यमिति । एव वर्तमानाया ये पीडाकारिणस्तेराज्ञा
चौरवद्दण्डा इत्याह स एव ॥

सपिण्डा बान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।

हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां बार्हस्पत्यत्वेन परन्याः स्थावरग्रहण

निषेधकं

यद्विभक्ते धनद्विद्विदाध्यादि विविध स्मृतम् ।

तज्जायां स्थावर भुक्ता लभते स्मृतभर्तृका ॥

इति वचनं ग्राह्यतम् । जङ्गम स्थावरमित्यादिप्रजापति-
वचनविरोधपरिहाराय वृत्तविहीनपत्नीपरत्वमविभक्तपत्यंशवि-
षयत्व बान्धोक्तम् ।

वृत्तस्यापि कृतेऽप्यग्रे न स्त्री स्थावरमर्हतीति ।

तच्छेषविरोधनापास्य दुहितृगृहितपत्नीविषयत्वं न व्य-
वस्थापितञ्च तत्र मदनरत्नकारेण मिताक्षराकल्पतरुहलोवु-

धादिसर्वग्रन्थान्तरेष्वलिखनान्निर्मूलत्वमस्य । जङ्गमं स्यावर-
मिति प्राजापत्यस्य च सर्वत्र लिखनात्समूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा
तदुक्तव्यवस्थायाम् स्त्रीत्वेनामात्रकल्पितत्वेनायुक्तत्वमभिधाय
समूलत्वेऽपि स्यावरगटिसमयधनग्रहणं ब्राह्म्यादिविवाहोटा-
विषयान्तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् स्यावरग्रहणप्रतिषेधकश्च-
हस्पतिवचनन्तु जायास्त्रीशब्दमात्रप्रयोगादासुरादिविवाहोटा-
विषयमिति स्वयं व्यवस्था कृता । आसुरादिविवाहोटायाः
पत्नीशब्देनाग्रहणाज्जायादिशब्दोपेतवचनानामपि तदेकमूल-
कतया तत्परत्वात् स्मृतिचन्द्रिकायामेव निरस्ता । यत्तु त-
दुक्तव्यवस्थायामौत्प्रेक्षिकत्वमुक्तं तदपि न दुहितृसत्त्वे तत्स-
न्तानद्वारेण स्यावरस्योपभोगधनस्वाम्युपकारयोः सम्भवाद्दुहि-
तमत्यास्यावरमपि ग्राह्यं तद्दहितायास्तु तदभावात् तदग्रह-
णमिति तत्रापि बीजसम्भवात् । अतएव पितुरपि स्यावरे स्वा-
र्जितेऽपि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकारः प्रागुक्तः । यत्तु गृ-
हीतधनायाः परन्यास्तद्वशेन जीवनमात्रन्दानाधोकरणविक्र-
येषु तु नाधिकार इति ।

मृते भर्तारि भर्तृशं लभते कुलपानिका ।

यावज्जीवन्न हि स्वाम्यन्दानाधमनविक्रये ॥

इति कात्यायनवचनारप्रतीयते । तदपि दृष्टार्थनटनर्त-
कादिदानास्वातन्त्र्यपरम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोराधी-
करणविक्रययोश्च तन्नैवाधिकाराभिधानात् ॥

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेदिति ॥

दिवं व्रजेदित्यनेन काम्येऽपि दानादौ तस्या अधिकारः
प्रतीयते किमुत नित्ये नैमित्तिके च । अङ्गमं स्यावरं ह्येत्या-

दिपूर्वादाहृतप्रजापतिवचनाच्च । तत्रापि पूर्वग्रहणात्काम्येष्व-
प्यधिकार आयातीति स्मृतिचन्द्रिकाकारादयः । यच्चापरम-
पि कात्यायनवचनमेव ।

अपुत्रा शयनभर्तुः पालयन्ती गुणै स्थिता ।

भुञ्जीतामरणारक्षान्ता दाय्यादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरिति ॥

तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकार आह । क्षान्ता दाय्यादकारित-
धनविनियोगप्रतिबन्ध सहमाना सत्यामरणाद् भुञ्जीतेत्यर्थः ।
इदञ्च रक्षणाभरणाद्यसमर्थेषु काव्याभरव्ययेषु श्वशुरादिषु
पत्न्या यत् न्ययमेव स्वर्जावनार्यमुपात्तमविभक्तं तद्विषयम् ।
विभक्तद्रव्यविषयत्वे गन्त्वादिपरिनिष्ठितार्थबाधापत्तेरिति ।
पौरस्त्यास्तु गुरौ श्वशुरादिममौषे स्थिता भर्तृधनं भुञ्जीतेव
न तु स्त्रीधनवदधिष्णुनाधानविक्रयादि कुर्वीत तस्या ऊ-
र्ध्वं दाय्यादा दुहित्वादयस्तदनाधिकारिणो गृह्णीयुर्न तु क्षा-
तयः । तेषां दुहित्वादिभ्यो जघन्यत्वात् तदाधिकृत्यानुपपत्तेः ।
पत्नी हि तेषां बाधिका । तदधिकारप्रागभावप्रध्वसयोरवि-
शिषाद् बाधकाभावस्य तद्बाधाननुपपत्तेः । नापि स्त्रीधनाधि-
कारिणो गृह्णीयुः कात्यायनवचनैर्नैव स्त्रीधनाधिकारिणां व-
चनान्तरैरुक्तत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः पत्नी दुहितरस्येत्या-
दिना ये पूर्वस्याभावे परभूताश्च अपुत्रा मसृष्टिविभक्तमृतधना-
धिकारिणो निर्दिष्टास्ते यथा परन्यधिकारप्रागभावे गृह्णीयुस्त-
था परन्या जाताधिकारायाः प्रध्वमेऽपि भोगावशिष्टं गृह्णीयुः
तदानीं दुहित्वादीनामेवान्यापेक्षया मृतोपकारकत्वात् । दा-
नधर्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपोद्बलकम् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहार स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेति ॥

उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रादिना । किन्तु पत्युरुपकाराय देहधारणमात्रोपयोग्युपभोगानुज्ञातम् । एवञ्च बृहस्पतिना पितृव्यगुरुदौहित्रानित्यादिना पितृव्यपदेन भर्तृसमिगडोपलक्षणादौहित्रपदेन तदुहित्रसन्तानोपलक्षणान्मातुलस्वस्त्रीयपदाभ्यान्तन्मातृकुलोपलक्षणान्तेभ्य एवार्थानुरूपं भर्तुः श्राद्धादौर्ध्वदेहकोपकारकं दद्यात् न तु स्वपितृकुलसम्बन्धिभ्यस्तदनुमत्या तु तेभ्योऽपि । तथा च नारदः ॥

मृते भर्तृर्ध्यपुत्राया पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु स ईश्वरः ॥

परिचौणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्समिगडेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रिया इति ॥

सम्मुखमेव वचनायमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरिक्थे दानविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः । तत्रेदं वाच्यम् । किन्तस्य तथा कृतेऽपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । न तावदेव युक्तम् । मन्वादिबचनैः सकलभर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्यास्तत्र स्वत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्बाधितत्वात् । अतएव जौमूतवाहनेनैव स्थावरस्य समस्तस्य विभक्ता वाऽविभक्ता वा स्थावर द्विपट्टस्यैवेत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादिनिषेधवचनान्युपन्यस्याधर्मभागिताज्ञापनार्थमेतानि दुर्वृत्तं पुरुषं प्रति कुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानक्रियादिप्रवृत्तं प्रतिषेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि । यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तरद्वय स्थिरेऽप्यविशेषाद्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्त्या तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरूपितम् । तदुक्तरीत्यात्वापि दुर्वृत्ततया दायाददुःखदानार्थ-

मेव भर्तृरिक्थदानादिप्रवृत्ताया अस्तु प्रतिषेधातिक्रमोदधर्मः
धर्मार्थन्दानप्रवृत्तायाः स्वजीवनाद्यर्थे० विक्रयाधाने कुर्वन्त्यास्य
नास्त्येवाधर्मोऽपि । नच भुञ्जीतैवेति नियमाद्वायादा ऊर्ध्वमा-
प्रयुरित्यभिधानाच्च दानाद्यमधिकारं एव तस्या अविभक्तधन-
इव तत्वेति वाच्यम् । साधारणस्वत्वाग्रयाविभक्तधनेनासाधार-
णस्वत्वाग्रयस्यास्य वैषम्यात् । नच स्वभागस्य प्राप्त्यर्थेनाविधि-
यत्वाद्दानादिपरिसङ्ख्यार्थ एव विधिक्षया चानधिकारस्तत्रा-
गत एवेति वाच्यम् । वस्त्वन्यथाकरणाशक्तेर्नियमस्य वृथा दा-
नादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयैवोपपत्तेरवगम्यवाच्यत्वाद् अ-
न्यथाऽनधिकारे दमदानरता पूजयेत्कथ्यपृक्षाभ्यामित्यनेन दा-
नविधिना विरोधोऽपरिहार्यः । यच्चदायादाः परन्त्यनन्तराधि-
कारिणः पत्नी दुहितर इत्यत्र निर्दिष्टास्ते गृह्णोयुः प्रागभाव
प्रध्वंसयोः प्रतिबन्धकपरन्त्यभावत्वस्याविशेषात्तदधिकारोक्तत्वा-
दित्युक्तान्तदतिशयोक्त्यः । दायादपदेन स्त्रीधनाधिकारिण्येषे
यथावचनान्तरोक्तत्वात् पौनरुक्तं तथा तेषामपि कात्यायनेन
वचनान्तरोक्तत्वात्पौनरुक्तोऽविशेषात् । वस्तुतस्तु जातस्वत्वे
स्वामिनि मृते तरप्रत्यासन्नानामेव तदनग्रहणमुचितम् । परन्त्या
दिगद्धानां सम्बन्धशब्दत्वेन द्रव्यस्वामित्वे परन्त्या उपजाते
पूर्वस्वामिदुहित्वादीनाङ्गः प्रसङ्गः । तेन यद्यपि पूर्वाभाव प्रा-
गभावः प्रध्वंसयात्यन्ताभावश्च प्रतिबन्धकमसर्गाभावतया
तुल्यस्तथापि यो द्रव्यस्वामी तस्मिन् मृते तत्सम्बन्धि प-
रन्त्यादिकमपुत्रस्य तस्य धनं लभेतेत्येव यावद्वार्थः । अन्य-
था दुहित्रादिभिरपुत्रपितृधने लब्धे तन्मरणे तत्सन्तत्यति-
लङ्घनेन तदन पूर्वस्वामिनः पितुर्ये पित्रादयस्तएव लभेरन्निति
महत्त्वव्यवस्था प्रसज्येत । तस्माद्भर्तृरिक्थ पत्न्या लब्धन्तस्यां

मृताणां तद्भोगावशिष्टमातुर्दुहितर इत्यादि वचनाद्बुद्धिवादि-
याद्यत्वेन प्रसक्तं दायदा ऊर्ध्वमाप्नुयुरित्यनेनापोद्यते । अय-
स्य वचनार्थः । दायदा इत्यत्र कस्येत्यपेक्षायां शयनान्वितभ-
र्तुरित्येवोपस्थितात्वादनुपपद्यते । तथा चैवं वचनव्यक्तिः तस्या
ऊर्ध्वमर्तृदायादा अविभक्ततद्वनाधिकारिणो विभक्तभातृधन-
मपि तत्पत्नीभोग्यावशिष्टं गृह्णीयुर्न पत्नीरिक्थहरा दुहित्रा-
दय इति । एवञ्चापूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वं भवति अन्य-
मते वचनान्तरोक्ताथानुवादमात्रमनर्थक स्यात्तस्माददृष्टार्थे दा-
ने दृष्टार्थे दाने *दृष्टादृष्टावश्यककार्यार्थमाधौ विक्रये चास्त्येव
पत्न्याः सकलभर्तृधनविषयोऽधिकारः । नियमस्तु नटनर्त्त-
कादिदानानावश्यकविषयनिवृत्त्यर्थं इति सिद्धम् । अत-
एव चान्तेत्युक्तम् । द्रव्यप्राप्तिदत्ता वृथा द्रव्यव्ययकारिणो न
भवेदित्यर्थः । दानधर्मस्य महाभारतवचनान्तु सुतरामस्मदुक्त-
मेवार्थमुपोद्बलयति ॥

तथा हि, स्त्रीणां स्वपतिदायः स्वभर्तृरिक्थमुपभोग फलः ॥

उपभोगो धर्मप्रत्यासन्नो भोगो न त्वसङ्गोऽगः फलमप्रयो-
जनं यस्य तादृशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । उत्तरार्धे तदेव
व्यनक्ति । स्त्रियः पतिवित्तादपहरं वृथा व्ययं न कुर्युः ।

कथञ्चनेत्यनेनापहारस्य सर्वधैवाश्रेयस्करतामाह । अप-
हारो हि चौर्यम् । नट नर्त्तकादौ वृथादनं सूक्ष्मवस्त्रा-
दिपरिधित्वा मिष्टभक्ष्यादिवुमुचेत्येवमाद्यपि संयताया अनौ-
चित्याच्चौर्येतुल्यमित्यपहारशब्दो गौणः । धर्मदानादिक-
न्तु** न तथेति नापहारशब्देन बोधयितुं शक्यते । तस्मात्सर्वं

* दृष्टार्थे दाने इति नास्ति १ । पुस्तके ।

** धर्मादर्थदानादिकन्तु—पा० १ । २ पुस्तकयोः ।

सुखम् । परन्त्या अपुत्रविभक्तामंसृष्टिपतिस्वापतेयग्रहणे प्र-
थमाधिकारप्रतिपादकान्यपराख्यपि भूयांसि स्मृतिवचनानि ।
तत्र बहस्पतिः ।

पाम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः ।

शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥

यस्य नोपरता भार्या देहाद्धं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्हशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात् ॥

सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृमनाभिभिः ।

अपुत्रस्य प्रमोतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति ॥

योगीश्वरोऽपि पूर्वाभावेऽपराधिकारं वदन् सर्वप्रायस्येन
परन्त्या एवाधिकारमभिधत्ते । विष्णुरपि । “अपुत्रस्य धनं प-
रन्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभा-
वे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तद-
भावे बन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे शिष्यगामि
तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राज-
गामौति । बन्धुरत्र सपि”ण्डः सकुल्यः सगोत्रः । बन्धुपदेन
वक्ष्यमाणपितृबन्धादियहणे योगीश्वरोक्तक्रमविरोधापत्तेः ।

कात्यायनोऽपि । पत्नी पत्युर्थं नृहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यदनूटा भवेत्तदा ॥

स्मृत्यन्तरमपि । अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ॥

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्तिता इति ॥

एतैर्वचनैः सर्वतः पूर्वम्पत्नी सती धनभागिनीति प्रतिपा-
दितम् । एतद्विरुद्धान्यपि वचनानि लक्ष्यन्ते । तथा च नारदः ॥

भ्रातृणामप्रजा, प्रयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।

विभर्त्तैरन्धनन्तस्य शेषास्ते स्वीधनं विना ॥

भरणश्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनचयात् ।

रक्षन्ति शय्याभर्तुष्वेदाच्छिन्दुरितारासु त्विति ।

पत्नीसहावेति भ्रातृगाम्भनयहणम्भरणश्च तत्पत्नीनामात्र
मत्तुरपि । पिताहरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव चेति ।

पितृभ्रात्रोर्विकल्पेनापुत्रधनसहणाधिकारं वर्दति न तु
परन्याः ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

भ्रातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेन्नमः ॥

इतिस्मृतिमातापितामहोरपुत्रधनाधिकारमभिदधाति । शङ्क-
लिखितपैठीनसयोपि । “अपुत्रस्य स्वय्यांतस्य भ्रातृगामिद्रव्य-
न्तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति” भ्रातुः पित्रो-
द्याभावे परन्यधिकारं कथयन्ति । देवलोऽपि ।

ततो दायमपुत्रस्य विभज्युः सशोदराः ।

तुल्या दुहितरौ वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भाव्यां चेति यथाक्रमम् ॥

इति पूर्वपूर्वाभावेन योगीश्वरेणाभिहितायाः परन्या भा-
वाद्यभावेऽधिकारमाचष्टे भ्रातृगृहे नात्र भिन्नोदराः सशोदरा-
णां पृथगुपादानात् । कात्यायनोऽपि ।

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥

इति पित्रादिषु याचकेषु पत्न्या निर्देशमपि न करोति ।

एतेषामन्योन्यविरुद्धानां वचनानान्धारेश्चर इत्यं व्यवस्थामा-
ह । विभक्तासंसृष्टभ्रातुरपुत्रस्य पत्नी यदि नियोगमङ्गीकुरुते त-
दैव पतिधनं लभते । अनियोगार्थिन्यान्तु तस्यामविभक्तसंसृष्ट-
पत्नीवद्भरणमात्रमेव नियोगहारैवापुत्रपत्न्याः पतिस्वापतेयत्वा-
मित्यत्र च वीजमनेकस्मृतिष्वपत्यद्वारैव तस्या धनसम्बन्ध-

बोधनम् । तथा च गौतमः । “पिण्डगोचर्षिसम्बन्धा रिक्थम्भ-
जेरन् स्त्री यानपत्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति” । अनपत्यस्य रिक्-
थम्पिण्डगोचर्षिसम्बन्धा भजेरन्तस्य स्त्री वा रिक्थम्भजेद्
यदि बीजं लिप्सेत् । वा शब्दो यदिशब्दार्थोऽन्यथा रिक्थय-
ङ्गबीजलिप्सयोरतुल्यत्वेन विकल्पार्थत्वात्पुनरपि । तथा
मनुरपि ।

धनं यो विभृयाद् भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तदनम् ॥

इति विभक्तं धनसम्बन्धमप्यपत्यहारेणैव पत्न्या दर्शयति ।

तथा विभागाभावेऽपि ।

कनूयान् ज्येष्ठभाय्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तं विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति षट्पत्न्यहारा धनसम्बन्धोऽस्तीत्याह । तेनान्वय-
व्यतिरेकाभ्यामपत्यहारक एव पत्न्या धनसम्बन्धो नान्वयेति
सिद्धम् । वशिष्ठोऽपि “रिक्थलोभान्नास्ति नियोगः” इति रिक्थ-
लोभप्रयुक्तं नियोगं प्रतिषेधन्नङ्गीकृतनियोगाया एव धनस-
म्बन्धो नेतरस्या इति स्पष्टमेवाचष्टे । तथा च भ्रातृणामप्रजा-
इत्यादीनि नारदादिवचनान्यनियोगार्थिनीविषयाणि पर्यव-
स्यन्ति ।

अपुत्रा योपितथैषां भर्तव्या साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥

इति योगीश्वरोप्यपुत्राणामन्धादियोपिताम्भरण भाग-
माणः पुत्रस्यैव धनसम्बन्धप्राधान्यात्तत्कृत एव तत्स्त्रीणां धन-
सम्बन्ध इति सूचयन्न्यायसाम्यात् तत्सर्वत्रापत्यमूलकमेव स्त्री-
णां रिक्थग्रहणं ज्ञापयति ।

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु रे ॥

परिक्षुभानस्ते सर्वे यासांश्चादनभाजनां ॥

इति स्मृतिः पुरुषाणामपि पुत्रादीनां यज्ञानधिकृतानां
रिक्षुभानधिकारं वदन्ती दण्डापूपन्यायेन सुतरामभर्तृकाणा-
न्तदनधिकारिणीनां धनसम्बन्धं निरस्यति । तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमुखविधर्मिषु ॥

इतिस्त्वादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधत्वाच्चातस्या एव क-
रत्तद्धनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति । तदिदं विज्ञानेष्वरादयो ना-
नुमन्यन्ते पत्नी दुहितर इत्यादिषु साध्यान्नियोगानुपादानात्
प्रस्तावाभावाच्च । किञ्च नियोग एवपरन्त्या रिक्षुसम्बन्धप्रयोज-
स्तदुत्पन्नमपत्यं वा । प्रथमेऽनुत्पादितापुत्राया अपि स्त्रीकृत-
नियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नपुत्रस्य च न स्यान्नि-
योगमात्रेणैव भर्तृधनस्त्वाम्यात् । द्वितीये वचनान्तरेरेवापत्य-
स्य धनसम्बन्धसिद्धे पत्नीवचनमनर्थकम् ।

अथ स्त्रीणां पतिमात्रहारको धनसम्बन्धो न प्रकारान्तरे-
णाजीवति पत्यो तद्धारको मृते त्वपत्यहारक इति बोधना-
र्थं नियोगार्थिनोपत्तीपरम्पत्नीति वचनमितिमतम् । तदप्यसत् ।
अध्यान्यध्यावह्निकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनैरन्यथापि तासां-
न्धनसम्बन्धबोधनात् । भर्तृधने हि धैव सम्बन्धो नियम्यतइति
चेत् तर्हि जीवति पत्यो तद्धनसम्बन्धस्य पाण्ड्याहणादि स-
हत्वमित्यादिगौतमवचनेनैव सिद्धेर्मृते तु तस्मिन्नियोगनि-
मित्तस्तद्धनसम्बन्ध उच्यमानः क्षेत्रजपुत्रस्यैवोक्तो भवति सोऽ-
पि प्रागुक्त इत्युत्तरप्रकरणे पत्नीत्यनारभ्यमेव । यच्च गौतमवच-
नं “यौजं वा लिप्सेतेति” यदि यौजं लिप्सेतेत्यर्थकतया नि-

योगद्वारक एव धनसम्बन्धोऽपुत्रपरन्त्या इत्यत्र प्रमाणमित्युक्तं
तदप्ययुक्तम् । वाशब्दस्य पदान्तरवाचित्वेन यदर्थोपपत्तीति ।
धनयहणवौलिप्सयोरुत्थार्थतया विकल्पार्थकत्वामन्वये
निपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृतान्वयोपयोगी यदर्थ एव कल्पात-
इति चेत् न । वीक्षं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति प्रासङ्गिक-
धर्मान्तरोपदेशरूपतया विकल्पार्थकताया एव सम्भवात् ।
तथा च गौतमवचसापि नियोगनिरपेक्षमेव भर्तृरिक्थयह-
णमुक्तमभवति । किञ्च विधवानियोगस्य निमित्तत्वादपुत्राशयनं
भर्तुः पालयन्तीत्यादिमन्वादिवचनैः संयताया एव धनाधिकार-
प्रतिपादनान्निवांस्या व्यभिचारिण्य इत्यादिना भरणमात्रस्या-
व्यसंयतानामभावात्कृतज्ञभर्तृरिक्थयहणं दूरापास्तमेव ।
यन्नाभिहितं धनं यो विभ्रयाद्भातुः कनीयान् ज्येष्ठभाष्यायां
रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति मन्वादिवचनैर्विभक्ताविभक्त-
धनसम्बन्धोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रत्यहारक एव परन्त्या प्राया-
तीति । तदपि वार्तम् । अविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तृरिप्ते पु-
त्रद्वारक एव तस्यास्तदनसम्बन्धातो धनलोभेन नियोगो ना-
भ्युपेय इति । तत्तात्पर्यात् पतएव “संसृष्टानान्तुयो भा-
गः स तस्या नेष्यते बुधे” इति अभिधाय तत्स्त्रीणामनप-
त्यानाम्भरणमात्रं नारदेन प्रतिपादितम् । न चैवं भ्रातृ-
णामप्रजाः प्रियादित्यस्यापि संसृष्टाविभक्तविषयत्वे संसृष्टांश्च
संसृष्टानान्तु योभाग इत्यनेन धौनरुक्तं स्यादिति वाच्यम् ।
तदंशविवरणपूर्वकं स्त्रीधनादिभाष्यस्वतन्त्ररूपयोरपुत्रयोर्विधा-
नात् । यत्पुत्रा योपितस्यैवामिति योगोऽवरवचनं तत्तुक्ती-
यादीनां प्रकान्तानामेवामिति सर्वनाम्ना परामर्शात्तत्स्त्री-
विषयमिति विभागानधिकारिणिरुपपन्नप्रस्तावे वक्ष्यते । यद-

पि हिजातिधनस्य यच्चार्यत्वात्तदनधिकारिण्याः प्रमीतपति-
कायास्तदग्रहणमनर्हमित्युक्तान्तदप्ययुक्तं यच्चगव्दस्य दानाद्यु-
पलक्षकत्वात्तत्र च तस्या अप्यधिकारात् । यथा श्रुते यच्च-
भिन्नदानहोमादिष्विष्यविनियोगप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु केवलधर्म-
धर्मत्वमपिधनस्य नास्ति ॥

धर्ममर्थश्च कामश्च यथाशक्ति न हापयेत् ।

तथा पूर्वाह्ण मध्यन्दिनापराह्णानफलान्न कुर्व्याद्विर्मात्रं
कामेभ्य इत्यादिभिरर्थकामयोरपि तत्साध्ययोरवश्यं कत्वात् ।
यच्चार्यत्वञ्च द्रव्यस्य यदि स्याद्विरण्यधारणस्य कृत्वव्यभिचारि-
हिरण्यसम्बन्धेन कृत्वर्थतैव स्यादिति पुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्या-
पितन्तत्रैव विरुध्यते । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादिवचनात्
पारतन्त्र्यामात्रमस्तु स्त्रियाः न तु धनग्रहणे कोऽपि विरोधः ।
यच्चार्यन्द्रव्यमुत्पन्नमिति तु धर्मविनियोगप्रशंसार्थम् । अतएव
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति वाक्यशेषः । मिता-
चराकृतस्तु ।

यच्चार्यं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ।

इति दोषग्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषेण पित्रा यद्यच्चार्य-
मर्जितं तत्पुत्रादिभिरपि तत्रैव विनियोज्यं नान्यत्रेत्येवं परमै-
तदित्याहुः । श्रीकरादयस्तु भाष्याभरणमात्रपध्याप्तं 'यदि
भर्तृधनं तदा सर्वमेव गृह्णाति अतिरिक्तस्तेदभावादय इति
विषय व्यवस्थामाहुः । कृत्स्नमंशं लभेत चेत्येतदपि तत्परमे-
व वरानदानस्यावश्यकत्वात् तेन सर्ववाक्यानामविरोध इ-
ति च तत्रोपपत्तिरुत्पद्यन्ति । वार्तमेतत् । सकृच्छ्रुतधनप-
टस्य पत्रापेक्षणाधनपध्याप्तधनपरत्वं भावादपेक्षञ्च धनमा-
वपरत्वमिति तारपर्यमेदस्य सति मारूप्यमगमवेऽन्याव्यत्वा-

त् । मनुवचने कृतस्त्रपदवैयर्थ्यापाताच्च किञ्च सत्स्वयोरसिषु
सत्समांशग्रहणजीवदजीवद्विभागयोरुक्तम् ॥

यदि कुर्यात्समांशान् पठन्त्यः काव्याः समांगिकाः ॥

पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यशं समं हरेत् ॥

इत्याभ्यां वचनाभ्याम् । असत्सु पुत्रेषु पत्नीभरणमात्रं क-
मतइति महान् व्यामोहः । तत्रापि जीवनपथ्याप्तमेवांशश-
ब्दो न विवक्षितमिति चेन्न । अंशशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

इति त्वर्धम्प्रकल्पयेदित्यत्रापि जीवनोपयुक्तपरत्वावश्य-
भावे सर्वार्थार्थपदार्थेत्यागापत्तेश्च । अल्पधने पुत्रसमांशं व-
हृधने जीवनोपयुक्तमात्रं विवक्षितमिति तु विधिवैपम्यापत्तेश्च
त्ययुक्तम् । तथाहि । तावैव समांशशब्दो वाक्यान्तरमपेक्ष्य व-
हृधने- जीवनमात्रपथ्याप्तधनपरो कदाचित् । अल्पधने तु
यथाश्रुतार्थकावित्येकस्मिन्विधौ वाक्यार्थभेदेन वाक्यभेदाप-
त्तेरयुक्तम् । युगपच्छक्तिजघणावृत्तिद्वयापातश्च ॥

यथा चातुर्मास्य प्रकरणेद्वयोः प्रणयन्तीति वाक्येन पूर्वपक्षिणा
सौमिकप्रणयनातिदेशे वैश्वदेवउत्तरवेदिसुपकिरन्ति न शु-
नासौरीयइत्युत्तरवेदिप्रतिषेधेऽप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगाच्चतुत्वे
नोक्तेरादान्तैकदेशिना नातिदेशप्राप्तायाः सौमिकोत्तरवेदेरयं
प्रतिषेधः किन्तूपात्रं वपन्तीति प्राक्करणिकवचनप्राप्ताया
इत्युपन्यस्ते प्राक्करणिकं वचनं प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेध-
मपेक्ष्य पाक्षिकी प्राप्ति मध्यमयोस्तु निष्प्रतिषेधमेव पाक्षि-
कामुत्तरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैपम्यप्रसङ्गेन पूर्वपक्षिणा
तन्मते दूषिते परमसिद्धान्तिना पूर्वपक्ष्युक्तविधिवैपम्यभयादे-
व प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्राप्तप्रतिषेधायोगाच्च वैश्वदेव इत्ययं
नित्यानुवादः उपात्रं वपन्तीति तु द्वयोः प्रणयन्तोत्याद्यर्थवाद-

सहकृतं मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं
विधत्ते न तु वचनातिदेशोऽयमिति प्रतिपादितम् । अत्र क-
सिदाह । भ्रातृणामपुत्रधनयाहित्वं भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्री-
णामाजीवनजघ्नीयादिति भरणोपयुक्तधनदानञ्च तत्स्त्रीणासु-
क्तं यदा भरणमात्रोपयुक्तमेवापुत्रधनं ततोऽपि न्यूनं वा तदपि
किं भ्रातर एव गृह्णन्ति पत्नी वेति विरोधे परन्त्या एव धनग्रह-
णं पत्नी दुहितर इत्यादिना पूर्ववर्तीयस्त्वज्ञापनयोच्यत इति
तदपि मन्दम् । पूर्वोक्तविधिवैषम्यस्यात्रापि तादवस्थ्यात् ।
धनभागिति पदं वाक्यान्तरमपेक्ष्यात्पधने जीवनमात्रपर्याधन-
भाक्तां पत्नीविषये वदति पित्रादिषु तु सकलधनभाक्तामिति,
कथन्तर्हि विरोधपरिहार इति चेत् शृणु । पिता हरेदित्या-
दिषु क्रमाप्रतीतेरपुत्रधनग्रहणाधिकारमोत्रप्रदर्शकानि ता-
नि । योगीश्वरवचसि त्वेषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर
इति क्रमपरत्वात्परन्त्यादिगणस्य निवहक्रमस्याभावेऽपि तेषां-
मर्थाविरोधात्परन्त्याद्यभावे पित्रादयोऽपुत्रधनयाहिण इति ।
श्रुतव्यभिचारायास्तु परन्त्याः हारीतेन धनग्रहणं निवि-
ष्टम् ।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।

आयुषः क्षयणार्थं तु दातव्यञ्जीवननादेति ॥

अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलभर्तृध-
नग्रहणद्रम्यते अतएव शङ्कवचने ज्येष्ठा वा पत्नीत्युक्तं ज्ये-
ष्ठा गुणैः प्रशस्या न तु वयोज्येष्ठा । मनुनापि वर्णक्रमेण ज्ये-
ष्ठं कथितम् । यदाह ।

यदि स्यात् पराशैव विन्देरन् योपितो द्विजाः ।

तामां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठं पूजा च वैश्व चेति ॥

अतः परिणयनवयोभ्यां कनिष्ठापि सवर्णैवासवर्णांती ज्ये-
ष्ठा सवर्णास्त्रिपि गुणवती । तथा च मनुः ।

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा चैव कुर्यात्सर्वपात्रासजातिः कथञ्चन ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।

यथा ब्राह्मणचाण्डाल, पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥

योगोऽपि । सवर्णांस्तु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ।

तथा च यज्ञसंयोगात्पत्नीशब्देनापि संबोध्यते । सवर्णाया च-
भावेतु याऽनन्तरवर्णां सैव ।

तथा च विष्णुः । “सवर्णाभावे त्वनन्तरैवापदि नरवैव हि-
जः शूद्रया धर्मकार्यमिति” । अथ कुर्यादित्यनुवर्तते । तथा
च ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यभावे क्षत्रियैवापदि न तु वैश्याशूद्रे परि-
णीते अपि । क्षत्रियाया चभावे वैश्यैव । वैश्यस्यानन्तरापि शू-
द्रा न किन्तु स्वैव । शूद्रायाः सर्वथा निषेधात् । तथा चानाश-
ङ्कितव्यभिचारा वर्णक्रमेण भर्तृधनदृष्टीत्वान्याः सपत्नीः प-
रिपालयेत् । वक्ष्यः सदृश्यस्तु यथा स्वं विभज्य गृह्णीयुः । अतः
पत्नीत्येकवचनं ज्ञात्यभिप्रायेण ॥

तस्मादपुत्रस्यासंसृष्टिनो विभक्तस्य प्रमोतस्य साध्वी भा-
यां कृतस्त्रधनाधिकारिणी विभक्तसंसृष्टिनोरपुत्रयोः साध्वीपि
भरणमात्रं भ्रातृणामप्रजा इत्यादि नारदादिवचनात्प्रभते व्य-
भिचारिणी तु भरणमपि न । आच्छिन्दुरितरास्त्रित्यभिधा-
नात् । यस्तु व्यभिचारिणीनामप्यशनवसनदानमुक्तम् ॥

एवमेव विधि कुर्यादोपिपु पतितास्त्रिपि ।

वस्त्राभ्रमासां देयस्तु वसेयुश्च गृहान्तिके इति ॥

तत्तु, इताधिकाराग्ननिनाम्पिगडमाचोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःश्रव्यां वासयेद्वाभिचारिणीमिति ॥

भक्षारं प्रस्तुत्य योगीश्वरेणाभिधानात्तदविसंवादेन भर्ता-
विषयकम् । तदपि प्रायश्चित्तायधि । अत्यौहत्यात्तदकुर्वन्तीनां
त्वनेनापि निष्कासनमित्यादिप्रायश्चित्तप्रकारो विवेक्ष्यामः ।
पत्नी दुहितर इत्यस्य विभक्तासंसृष्टिविषयत्वं विभागस्य पूर्वमु-
क्तत्वात् संसृष्टिविभागस्य च सर्वापवादेनायं वक्ष्यमाणत्वाद-
र्थाह्वयतिष्ठतइति विज्ञानेश्वरसंज्ञो धरस्मृतिचन्द्रिकाकारवि-
श्वरूपमेधातिथिमदनरत्नकारादीनां भूयसां संमतम् । अमुक्त-
पदं पत्नीत्यादिषु श्रूयमाणं पौत्रप्रपौत्रपर्यन्ताभावोपलक्षणम् ।
प्रपौत्रपर्यन्ताभावएव परन्त्या धनग्रहणौचित्यात् पुत्रपौत्रै-
र्दत्तं देयमिति वचने पौत्रस्यापि कृण्वदानेऽधिकाराभिधाना-
द्विक्रयग्राहकान्तरसरवे कृक्थग्राह कृण्वन्दाप्य दूति वचनात् ता-
स्यैवर्णदानाधिकारे सत्यपि पौत्रे तं प्रति तद्विधानासम्भवा-
द्भोजनत्वादिना कृक्थग्रहणे रिक्रयग्राह इत्येतन्नैव तस्यापि त-
त्सिद्धेर्वैयर्थ्यं पौत्रविधिरतः । पौत्रेण पितामहकृक्थग्राहणेऽ-
पि पुत्रग्रहणन्देयमित्युक्ते दण्डापुमिकया सति तद्विक्रयेऽन्य-
स्य तद्ग्रहणाधिकारो दूरनिरस्तः । एवमेव प्रपौत्रेऽपि न्यायः ।
अतएव प्रपौत्रसंग्राहार्थं पुत्रपौत्रयोरिति बहुवचनमितरथा
द्विवचनं व्यक्त्यभिप्रायकं बहुवचनमिति वा कल्पं स्यात् । ए-
वञ्चायमर्थः । पुत्रस्य पौत्रस्य पुत्रस्य पौत्रः पुत्रपौत्रः, सचेति प-
ठोत्तरपुरुषोत्तरमावृत्तपुत्रपौत्रपदे पुत्रस्य पौत्रस्य सावितिहग्ने
पुत्रपौत्रौ च पुत्रपौत्रश्चेति हग्नेतत्पुरुषरूपपुत्रपौत्रपदे
सरूपैकशेषे बहुचनोपपत्तिः । पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरितियावत् ।
पौत्रपदं प्रपौत्रोपलक्षणं वा । पुत्रापेक्षया पौत्रस्य तदपेक्षया
प्रपौत्रस्य कृण्वदाने विशेषप्रकारविधिरप्यत एव सङ्गच्छते ।

अन्यथा प्रपौत्रे विशिष्टविधिकल्पनापत्तिः । तयाणानुल्लोप-
कारित्वञ्च पार्वणविधिना पिण्डदानेनास्पष्टम् । तथा च मनुः ।

तयाणामुदकद्वार्यन्विषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदातैर्षां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

बोधायनोऽपि । पुत्रपौत्रप्रपौत्राननुक्तम्याह “प्रपिता-
महः पितामहः पिता स्वयं सौख्याभ्यातरः सवर्णायाः पुत्रः
प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदाया-
दायासकुल्यानाचक्षते । सत्स्वद्वजेषु तन्नामौ द्वयोर्भवेतौति ।”
अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात्पुत्रादि-
भिस्तत्पिण्डस्यैव दानात् । यो हि जीवन् पिण्डदाता स मृ-
तः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता । एवं मध्यस्थितः पुरुषो
जीवन् पूर्वेषां पिण्डदाता मृतस्य तत्पिण्डभोजी परेषाञ्जीवतां
पिण्डसंप्रदाननं मृतस्य तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता
अतो येषामयं पिण्डदाता ये वा तद्वत्पिण्डभोक्तारस्तेऽविभ-
क्तं पिण्डरूपदायमश्नन्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डा एकपि-
ण्डसम्बन्धात्पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदाता
न च तत्पिण्डभोक्ता एवमधस्तनोऽपि पञ्चमो मध्यमस्य न
पिण्डदाता नापि तद्भोक्ता । एतेन ब्रह्मप्रपितामहात् प्रभृति
पूर्वपुरुषास्त्रयः प्रतिप्रणम्य प्रभृत्यधस्तनपुरुषास्त्रय एकपिण्ड-
भोक्तृत्वाभावाद्भिक्ता दायादाः पञ्चमप्रभृतय उभयतः सकु-
ल्या इत्याचक्षते मुनिः कुलमावसम्बन्धात् । इदं सपिण्डत्वं
सकुल्यत्वं दाययज्ञोपयोगिरवेनोक्तं तत्प्रकरणपाठात् ॥

अशौचविवाहादयर्थन्तु पिण्डजेश्चभुजामपि ।

लेपभाजयतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ॥

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यां मातृपौरुषम् ।

इति स्मरणात् ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति च ॥

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति योगीश्वर-
वाक्यैकवाक्यतया ॥

सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽष्टमे विनिवर्त्तत इति व्याख्येयम् ।
तैन यथा प्रत्तानान्तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञाय तद्व्याशौचप्र-
करणपठितं तन्मात्रोपनि त्रिपुरुषं सापिण्डं तथेदं विभाग-
मात्रोपयोगीति ध्येयम् । कात्यायनस्तु स्पष्टमेव पुत्रपौत्र-
प्रपौत्राणां धनग्रहणमाह ॥

अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्तभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामाहात् ॥

लभेतांशं स पितृन्तु पितृव्याप्तस्य वा सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ।

लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥

इति प्रपौत्रानन्तरमुक्तो यः प्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारः स स-
पिण्डत्वेन ध्येयः । सकुल्यत्वेन त्वस्यैव यथाप्रत्यासत्तिः ।
भ्रातॄणामेकजातानामित्यादि तु दायोतिरिक्तग्राहादिपुत्र-
कार्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसम्भवे नान्यः पुत्रीक-
रणीय इति नियमार्थम् अन्यथा भ्रातृपुत्रस्य भ्रात्रनन्तरम-
भिधानमपुत्ररिक्त्यर्थ्यभिधायके वाक्ये क्रमपरे न सङ्गच्छे-
त । पुत्रादीनान्तर्गताम्यत्रादित्विकमहोपकारकारित्वात्
पुत्रादिभिर्गृहीतं धनं स्वामिन एवोपकारकमुपकारप्रत्या-
सत्या तदीयमेव । उपकारप्रत्यासत्तिरित्याभ्यर्हिता । यथाह ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितॄणामन्वयस्यैव स तस्मात्तन्महति ॥

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासादायभागप्र-
करणेधनस्वाम्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तदनस्य भ-
वति स एव तदनग्राहीति प्रत्यासत्तिरौत्सर्गिक्यभ्यर्हिता चेति
सूचितम् । पुत्रादीनां महोपकारकत्वज्ञानेकश्रुतिस्मृतिपुरा-
णादिप्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिर्हरिश्चन्द्रोपाख्याने बह्वृचब्राह्मणे ।

यद्विदम पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति यैश्च न ।

किंस्त्रित्युत्तरेण विन्देत तन्ममाचक्ष्व नारदेति । ग्राथया
हरिश्चन्द्रेण पृष्टो नारदो दशभिर्गायामिः पुत्रमाहात्म्यपरा-
भिः प्रबोधितवानित्युक्तम् । स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्यु-
वाच ॥

क्षेत्रमस्मिन् सन्नयत्यमृततरवश्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतोमुखमित्यादिना ॥
मृतयश्च । मनुविष्णू ।

पुत्रास्त्रो नरकाद्यस्मात्पितरन्त्यायते सुतः ॥

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

मङ्गलिखितो । पितृणाममृतो जीवद्दृष्ट्वा पुत्रमुखम्यिता ।

स्वर्गां सुतेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तद्वृणम् ॥

अग्निहोत्रन्तर्गो वेदा यज्ञाश्चैव सदक्षिणाः ॥

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कर्त्ता नार्हन्ति योऽङ्गमीम् ॥

मनुलिखितवशिष्ठहारीता ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण व्रधस्याप्रोति विष्टपम् ॥

याज्ञवल्क्यः । लोकानन्त्यन्दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या कर्त्तव्याश्च सुरक्षिता इति ।

पुराणादिपूपाख्यानानि पुत्रादिप्रशसाशंभौनि यद्गनि । त-

स्मात् प्रपौत्रपर्यन्ताभावे विभक्तासंसृष्टपतिरिक्थहारिणी
पतीति सिद्धम् । अत्र जीमूतावहनः बृहस्पतिविरोधान्नयं व्य-
वस्था यदोह ।

१० विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजिहा कथञ्चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयते ॥

११ या तस्य भगिनी सा तु ततोऽग्रं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽग्रमभार्यपितृकस्य च ॥

संसृष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्याशौच्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दोतव्यो ह्यग्रः श्रेयाः समांशिन इति ॥

अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टत्वकीर्तनात् तत्सन्दर्शप-
तितन्न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयत इति व-
चनं संसृष्टविषयमवश्यं वाच्यन्तत्वनपत्यस्य धर्मोऽग्रम-
भार्यपितृकस्य चित्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नौपतणामभावे
संसृष्टसोदराधिकारः प्रतीयतइति कथमस्य पत्नीबाधकेत्व-
म् । किञ्च न लुप्यतइति संसृष्टविभक्तभ्रातृन्तरोयद्रव्यस्य
मिश्रोभूतस्य लोपगङ्गायामुपपद्यते । अविभक्तासंसृष्टधने तु
विभक्ते का लोपगङ्गा तस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवामोपां लिङ्गा-
दपि । किञ्च । पत्नीतः पूर्वं भ्रात्राधिकारबोधकगङ्गादिवच-
नानां संसृष्टविभक्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तराध्यायाद्वा प्रव-
त्तादुच्यते । नाद्यः विस्पष्टविशेषवचनाभावात् । संसृष्टिनस्तु
संसृष्टौत्वादौ वक्ष्यमाणवचनान्तु भावधिकारावसरे विशेषकथ-
नं नामुत्तर्यमवगमयति । बृहस्पतिवचनान्तु पुत्रादिपितृपर्य-
न्ताभावे संसृष्टसोदराधिकारबोधक प्रत्युतासंसृष्टविषयकता

मेवावगमयति । न द्वितीयः । न्यायो ह्ययं वाच्यः । अविभाग
समर्गयोर्यदेकस्य धनं तदेवापरस्यापीति तत्र स्वत्वेऽपगतेऽपि
जीवतस्तरस्वत्वात्तद्भाविता युक्ता न स्वाभ्यन्तरकल्पनेति । न
चासौ युक्तः । अविभागसमर्गवतामंष्यविज्ञातैकदेशव्यवस्थि-
तिप्रतिनियताश्रयमेव स्वत्व नत्वेकैकत्र सर्वेषां नापि सम-
ये अनेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्च पाण्डि-
हणादि सहत्वमित्यादिप्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यः परन्या-
परिणयादुत्पन्नम्यतिधने स्वत्वमविभक्तसंसृष्टभर्तृमरणे नश्यत्य-
न्यत्र च न नश्यतीति कल्पनायाम्प्रमाणाभावः । पुत्रादिषु
सत्सु तदधिकारशास्त्रबलादेव पत्नीस्वत्वनाशः कल्प्यते । अ-
त्रापि संसृष्टाविभक्तभावधिकारशास्त्रात्तन्नाशः । कल्प्यतइति
चेन्न अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य चैतरथा
अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः । सिद्धे हि संसृष्टाविभक्तभ-
स्वामित्वनाशे भावधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम् । सिद्धे च
भर्तृमरणे -पत्नीतस्मिन् पत्नीस्वत्वनाशकल्पनेति । अतएव
योगीश्वरविष्णुादिवचने पुत्रराहित्यमेवोपात्तं न तु विभ-
क्तत्वासंसृष्टत्वे । विभागस्याकृत्वात्सृष्टिनाञ्च वक्ष्यमाणः
त्वादर्यादुपात्ते एवेति चेत् तर्हि मुख्यगौणपुत्रेषु रि-
क्थयाहितयोक्तेषु तदितरविषयत्वसम्बन्धात्सिद्धतात्त्विकत्व-
मपि नोपादेयम् । अपुत्रस्यैतएवामेनैव क्रमेण्येति नियमार्थ-
तया तत्सार्थक्यमन्ययोरपि तुल्यम् । विभागोक्तपर्यवसानन्तु
न, ज्ञातमेव । संसृष्टिवचन भावधिकारावसरे विधानार्थं न पर-
न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव । किञ्च शङ्खनिषिक्तादिवचना-
नामविभक्तसंसृष्टभावरत्वे तादृशस्यापुत्रस्य धनन्तविध-

भ्रातृगामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः किं विभ-
 क्तासंसृष्टौपितरौ गृहणीयातामिति उतविभक्तसंसृष्टाविति ॥
 तत्र न प्रथमः कल्पः । अतादृश्योः पित्रोः पत्नीसाध्यत्वात्क-
 थं भ्रातृभावे पत्नीतः पूर्वन्तयोरधिकारबोधः । नापि द्वितीयः ।
 अविभक्तसंसृष्टपितृग्राह्यत्वे सर्वेषामविवादाद्वचनवैयर्थ्यात् ।
 अपि च यथा पित्वा भ्राता च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृ-
 तया अत्मा वै जायते पुत्रः यथैवात्मा तथा सुत इत्येकत्वस्य
 तेर्द्धनदेहयोश्च पौत्रयोः पितुः प्रभुत्वात्तत्पितृदेयपितामहप्रपि-
 तामहपिण्डद्वये सपिण्डनेन मृतस्य पुत्रस्य भोक्तृत्वाज्जीव-
 ति च पितरि पुत्राणां पार्वणपिण्डदानाभावाद् भ्रातृभ्यः पूर्व-
 म्पितोरधिकारस्तथैतरत्वापि युक्तः । अविभागसंसर्गयोरविशे-
 षाद्वा तुल्याधिकारो युक्तो न तु भातृभावे पितुरिति । कि-
 ञ्च पितोरविभक्तसंसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नं साक्षात् सह विभा-
 गाभावेनाविभक्तविशेषणानर्थक्यात् । अतएव संसर्गाभावोऽ-
 पि विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाह बृहस्पतिः ॥

विभक्तो यः पुनः पित्वा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते इति ॥

एतेन येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपितामहा-
 र्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति तएव विभक्ताः स-
 न्तः परस्प्रीत्या पूर्वविभागञ्चंसेन यत्तत् धनन्तन्मम यच्च स-
 म तत्तवेत्यभिन्नतयैकपाकेन पूर्यवदेकगृहितया स्थिताः संस-
 र्ज्यन्ते । न पुनरनेवभूता द्रव्यसंसर्गमात्रेणवणिजामपि सम्भ-

य समुत्थाने संसृष्टत्वव्यवहारापत्तेः । प्रीतिपूर्वोक्ताभिसम्भिरहितानां सौक्यादिवशाद् द्रव्यामिश्रणेन व्यवहारादि कुर्वतां भ्रात्रादीनामप्यत एव न संसृष्टव्यवहारः । तस्मान्मातृगतो भ्रातृसद्भावाधिकारविरोधो दुःसमाधः । अतः प्रपौत्रपर्यन्ताभावएवाविशेषेणापुत्रप्रसीतभर्तृधने समस्तेऽधिकारिणौ पत्नीत्येव रमणीयम् । न त्वश्रुतासंसृष्टविभक्तगोचरत्वकल्पना । जितेन्द्रियादयोऽप्येवमाहुः । प्रपौत्रपर्यन्ताभावे तस्या अपि भर्तुः श्रादादिनोपकारकरवातिशयात् ।

परन्त्येवदद्यात्तत्पण्डं कृतस्त्रमशं हरेत चेति मनुवचनादिभ्यः । व्यासोऽपि । मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता* ।

स्नाता प्रतिदिनम्भक्त्या भर्ते दद्यात्कलाञ्जलीन् ॥

कुर्वाञ्चानुदिनम्भक्त्या देवतातिथिपूजनम् ।

विष्णोःराराधनञ्चैव कुर्वाञ्चित्यमनुव्रता ॥

दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्यविबुधये ।

उपवासाद्य विविधान् कुर्वाञ्चास्त्रेदितान् शुभे ॥

श्लोकान्तरस्थम्भर्तारमात्मानञ्च वरानने ।

तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणेत्यादि ॥

तस्मात्परन्त्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वादनर्होनतया वा कार्यं कुर्वन्ती स्त्रीयापुण्येनाहंशरीरभुक्तवात्पत्यहंशरीरस्य यस्य भार्या सुराम्पिबेदित्यादिनिहृदशं नात्यतिमपि पातयेदिति तया गृहीतं स्वाम्यर्थमेव तदन भवतीति सर्वेभ्यो न्येभ्यः पूर्वपरन्त्या एव पतिधनग्रहण युक्तम् । शङ्कादिवचने तु व्यवहितयोजना कर्ता ।

अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्वय्यांतस्य धनं ज्येष्ठा प्रशस्यतमा पत्नी लभते । तदभावे दुहितृदौहित्ययोश्चाभावे

पितरौ लभेयातान्तदभावे भ्रातृगामीति । तदभाव इति म-
ध्यपठितं पूर्वोत्तराभ्यामविरोधाच्चायस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च सम्बध्य-
ते । भ्रातृणामप्रजाः प्रियादित्यादीनि नारदादि वचनान्यपि
पत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि स्त्रीशब्दमात्रोपादानात्तत्र ।
अत्र च पत्नीशब्दोपादानात् परिणीतानामपि चोपत्तीत्वं प्रा-
क्तं प्रपञ्चितम् । अत एव नारदस्यैव वचनान्तरे ।

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्मपरायणः ।

तत् स्त्रीणां जीवनं दद्यादेवं दायविधिः स्मृतः ॥

इति स्त्रीशब्दप्रवर्णनादेः पत्नीनां ब्राह्मणस्त्रीणां वत्तन्तदो-
नमाह । पत्नीनान्वब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्नभर्तृधनाधिकार-
माह । बृहस्पतिः ।

येऽपुत्राः क्षत्रविदः शुद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।

तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

पत्नीभ्रातृविवर्जिता इति सत्रह्यचारिपर्यन्ताभा गोपलक्ष-
कम् । तेषां वदन्तमत्वान्मध्ये राज्ञोऽननुप्रवेशात् । प्रदर्शितविष्णु-
वचने सहाध्यायिपर्यन्तानभिधाय तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं रा-
जगामीति कथनाच्चेति तत्त्वस्विर्विनक्ति स्मृतवेदमात्रोचनीयम् ।
नारदगङ्गादिवचनानामविभक्तसंसृष्टविषयत्वेन या व्यवस्था
तत्र न्यायविरोधो वा दूषणं वचनविरोधो वा । न तावन्न्याय-
विरोधः । बाधकन्यायस्याभावात् । प्रत्युत साधको न्यायोऽस्ति ।
तथाहि अविभक्तप्रमीते तावत्तस्यांश एव नाभूत्किमियं गृह्णानु
संसृष्टे जातोऽप्यंशः पुनः साधारणस्वत्वात्पुन्या अपगतः । न च
साधारणस्वत्वाग्रयोऽप्यविविक्तस्तद्भागोऽस्त्वेवेति वाच्यम् । अस्तु-
तावतापि यत्प्रतियोगिकं साधारणं स्वत्वन्तदपगमे विद्यमान-

स्वरवक्त्रः संक्रम एवोचितो न त्वन्यस्वत्वोत्पत्तिकल्पना । “पाणि-
यइथाहि सहत्वद्धर्मसु-तरफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च”तिगौतम-
वचनात्तत्परन्त्या अपि तद्भागेऽविविक्तेऽपि स्वत्वमुत्पन्न तन्नाशः
किमिति तत्त्वत्वे कथ्यत इति चेन्न । औपपत्तिकोऽस्ति न तु
तान्त्वक्कः । परन्त्याः पतिद्रव्ये स्वत्वं वीरनौरवदेकलोलीभा-
वापन्नं सहाधिकारिकर्म्मोपयोगि न तु भातृणामिव परस्पर-
रम् । तत एव तेषां विभागो न तु जायापत्योः । -एतन्नाय-
मूक्तकमेव जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति वचनम् । तथा च
पत्युः स्वत्वापगमे तस्याः स्वत्वापगमस्तत्वावश्यकः एवञ्चाविभ-
क्तसंसृष्टिपतिस्त्वापतये परन्त्याः स्वत्वोत्पत्तिः कल्प्यतामवि-
भक्तसंसृष्टिस्वत्वस्य सतोऽभाधारण्यं वेति वीक्षायामुत्तरपक्ष-
कक्षीकरणमेवोचितं लाघवात् । नच परन्त्येव विभागप्रति-
योगिनी । प्रापकप्रमाणाभावात् । नचैतान्येव वचनानि प्रा-
पकाणि । तेषां विषयविवादादिभक्तासंसृष्टिविषयत्वेनाप्यु-
पपत्तेः । अतएवान्योन्याश्रयोऽपि दवीयान् । विमर्शदशाया-
न्तदप्रसङ्गात् । सति विमर्शे तद्विपरवनिश्चयादेव । अविग-
संसर्गवतामपीत्यादि च यदुक्तन्तन्नास्मत्पक्षघतिक्षमम् । प्रति-
नियताविविक्तस्वत्वस्वीकारेऽपि संसृष्टाविभक्तविषयताया न्या-
यान्तरसिद्धत्वात् । न चाश्रुतविभक्तासंसृष्टविषयत्वं पतुंत्यादि
वाक्यानामप्रमाणकम् विरुद्धनारदादिवचनानां व्यवस्थान्त-
रासम्भवे पूर्वोपपादितन्यायोपपत्त्यायां पक्षेरेव प्रमाणत्वात् ।
व्यवस्थान्तरासम्भवश्च वक्ष्यामः । न च यथाविभागस्योक्तत्वा-
त्संसृष्टिनाश्च वक्ष्यमाणत्वादर्थोऽविभक्तासंसृष्टिधनपरत्वमप्यती-
त्यादेरायातीति तदनुपादानन्तया मुख्यगौणपुद्गविभागमु-
क्ता पतुंत्यादिवचनारम्भादपुद्गधनविषयत्वमपि सिध्यति ते-

पामित्यपुत्रस्येत्यपि न वाच्यमिति । एक इवौरसः पुत्रः
 न भ्रातरो न पितरौ पुत्रा रिक्थहराः पितुरित्यस्यार्थस्य
 स्मृत्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण वचनान्तरेणानुक्तेस्तदवबोधनार्थ-
 त्वात् । अन्यथा जीवदजीवद्विभागयोः सत्स्वपि पुत्रेषु
 पितृभतीनां यथाश्रमाकृतायात्रापीति शङ्का स्यात् । पुत्रवि-
 भागपर्यवमानउक्तत्वात् तच्छब्दावसर इति यदि तर्हि स्मृत्य-
 न्तरेणैक एवौरसो न भ्रातरो न पितर इति स्वतन्त्रस्य मुख्य-
 गौणपुत्रसत्त्वेपरन्यायानधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरामा-
 नर्थक्यं स्यात् स्पष्टीकरणार्थमर्थन्यायसिद्धमपि निबध्यते
 व्यवहावशाम्नादिति समाधिः पदमात्रे सुतरां सुवदः । स्प-
 ष्टार्थं विभक्तासंसृष्टत्वे अपि कुतो नोपात्ते इति चेत् स्वतन्त्रे-
 ष्वत्वान्मुनौनाम् । पारोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्या-
 ये च यत्र न्यायार्थसिद्धनिबन्धनमस्ति तत्र सिद्धस्य गतिश्चि-
 न्तनीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थतया वैयर्थ्यं परिह्रियते न तु
 तदभिधानापादनं सर्वत्रोचितम् । यच्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टौल्य-
 स्य भ्रात्रधिकारावसरे विशेषविधानमात्रार्थत्वन्न पर्यायपवा-
 दकत्वमित्युक्ततादतिवाच्यम् । तु शब्दविरोधात् । उत्तरोत्तरं
 पूर्वपूर्वापवादसन्दर्भाच्च । अतएव प्रतिवाक्यं तु शब्दोपादा-
 नम् । क्लीबादिवाक्यं पुत्रादिसकनदायग्रहणाधिकारिणं
 क्लोवत्वादिनाधिकारापवादकमिति । अतएव मिताक्षरा-
 कृता तथैव तानि वचनान्यवतारितानि व्याकृतानि च ।
 यस्तु किञ्चल्यादिना शङ्कलिखितवचने भ्रात्रभावे पितो-
 रधिकारो विकल्पा खण्डितस्तदप्यतिफलम् । भवद्वन्म-
 यापि व्युत्क्रमेण विभक्तासंसृष्टपितृपरत्वेन तस्य व्याख्यातुं श-
 क्यत्वेनैकापर्य्यनयोगात् । यच्चापि चेत्यादि तदपि तुल्ययो-

गच्चेममित्युपेक्ष्यम् । यदपि किञ्चेत्यादि तदपि मात्र शेषे वि-
 षणासम्बन्धेऽपि योग्यतया पित्रशेषे सम्बन्धादचोदाम् । वस्तुत-
 स्तु साक्षान्मात्रा विभागाभावे जावद्विभागे पितृच्छया तस्या-
 अपि भागसम्भवादजीवद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः ।
 प्रीत्याऽभिसन्धिविशेषपूर्वकं पुञ्चै सह ससर्गासम्भवात् । नचैव
 विभक्तौ य इत्यादि वृद्धस्पतिवचनविरोधः । अतएव मिताक्षरा-
 कृताप्युक्तम् । ससर्गश्च न यन केनापि किन्तु पित्रा भ्रात्रापितृ-
 व्येण वेत्यत्र सम्प्रतिरत्वेन तद्वचनमुपन्यस्यतेति वाच्यम् । यतस्त-
 था सति सकललोकव्यवहारसिद्धौ दौहित्रादिससर्गोऽप्यन्याय्य-
 स्यात् । तस्माद्येषा परस्परविभागस्तेषामेव तत्पूर्वकं परस्पर-
 ससर्गोऽप्यभिसन्धिविशेषपूर्वको न परस्परद्रव्यमिश्रीकरणमा-
 त्रेण वणिगादीनामिवेत्यत्र वृद्धस्पतिवचनतात्पर्य्यन्नमादादि-
 निवृत्तौ । त्रिटोषपरिसंख्यापत्तेः । अतएव भ्रात्रा वा पितृ-
 व्येणवेत्यनास्थाया वादिशब्दस्तत्रोपात्तः । रत्नाकरे चण्डे-
 श्वरेणाप्युक्तम् । अत्रास्थाया वाकारः । तेन पितृव्यजेनाग्नि-
 ना कृतविभाग एकत्र स्थितः सद्यष्ट सर्वलोकगृहीतो लभत-
 इति । वाचस्पतिरप्येवमेवात्र । यत्तु तेनोक्तं पृथग्धनानामे-
 कत्र मेलनमेव ससर्गो लाघवात् । नतु विभागपूर्वकत्वं तत्तद्वि-
 शेषणं परस्परानुमतिश्च हेतुरिति । तन्न । पुनः शब्दविरोधाद्
 विभागेऽपि ससर्गशब्दप्रयोगापत्तेः । जन्मना स्वत्वानङ्गीकारे-
 ष तत्रापि पृथग्धनमेलनात्, अन्यथा विकल्प उभयस्य शास्त्रा-
 र्यत्वात्पित्रादिसमुच्छ्रितससर्गोऽपि लोकसिद्धौ व्याह्रयेत मिता-
 क्षरा कृतोऽपि न यन केनापीति वदतो यथाकथञ्चित्तद्द्रव्यमि-
 श्रणससर्गव्याहृत्या विभागपूर्वकाभिसन्धिविशेषकृतससर्गं
 यम एवाभिप्रेतो न मात्रादिव्याहृतिः । भ्रात्रधिकारावसरे

महाप्रकरणाद्वर्णपूर्णमासाङ्गम् । ये तु पश्चात्तना गुणास्तै पु-
नर्वचनादेव दूरस्थानुवादेनैव द्वादशोपसत्त्ववत्सामिधेन्यनुवादे-
न विधीयन्तइति भट्टमतेन सिद्धान्तितम् । वस्तुतस्तु या तस्य
भगिनौत्यनेन सोदराभावे यो भगिन्यधिकारः सद्यष्टिधने प्रती-
यते तस्यैवाव्यवहितस्योनपत्यस्येति वाक्यशेषस्येनायमिति सर्व-
नाम्ना परामर्शस्तत्र च न कोऽपि विरोधः । चन्द्रिकार्यामध्यव-
सेवोक्तम् । अविभक्तापुत्रपतिस्वामिककृतस्त्रधनग्रहणानुप-
त्या कात्यायनवेचनं विरुद्धम् । यदाह ॥

स्वयांति स्वामिनि स्त्री तु यासाच्छादनभागिनी ।

अविभक्ते धनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

तुशब्दो वाशब्दार्थे । तथा चायमर्थः । यासाच्छादनमेव सा-
क्षात्भते आमरणान्तिक यावज्जीवं यावता धनेन जीवन क्रा-
धिकारिकमावश्यकञ्च कर्म सिद्ध्यति तावदन्तं धनांशं वा प्राप्नो-
ति । धनांशमामरणान्तिकमित्युक्तेः कृतस्त्रन्वनमविभक्तस्य प-
त्युर्जमत इति निरस्तम् । न च स्त्रीशब्दश्चवणात्पत्नीव्यतिरि-
क्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् । अविभक्त इति विशेषणानर्थ-
क्यापत्तेः । विभक्तेऽपि भर्तार पत्नीभिन्नाया अपुत्राया भरण-
मन्त्रोक्तिः । अतएव कृतेऽप्यशङ्कत्यनुवृत्तौ ग्रहस्पतिः ।

प्रदद्यात्पेव पिण्डं च चेत्रांशं वा यदीच्छति ।

अस्य च व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पिण्डग्रहणम-
शनाच्छादनोपलक्षणार्थन्तत्पर्याप्तं धनन्तत्साम्यादेकं चेत्रांशं
वा स्वस्य भर्तृशब्दपत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भात्रादिस्तद्वन-
याही प्रदद्यात् । एवकारः प्रदानस्यावश्यकत्वात् इति । एत-
द्विपक्षमेव नारदवचनम् ।

यायत्यो विधवाः साध्वोऽप्येतेन श्वशुरेण वा ।

गोवर्जनापि वान्येन भर्तव्यान्कादनाशनैरिति ॥

भर्तृधनसाहिणीति सर्वत्र श्रेयः । धनग्रहनिमित्तत्वाद्भरणस्य । साध्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरणमसाध्वीनान्तु पत्नीनाञ्च न तदपि । प्राच्छिन्दुरितासु दिवति प्रागुक्तनारदवज्जनवाक्यशेषादिभ्यः । अतएव साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तमन्यैरपि दायादेनापहरणीयमित्यप्याह यूहस्पतिः ।

स्यावरादि धनं स्त्रीभ्यो यद्वत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छ्रद्धमपाहर्तुन्दायादैरिह कश्चिच्चिदिति ॥

अन्यादृशीनान्तुदत्तमप्याहर्तव्यमित्याह कात्यायनः ॥

भोक्तृमहर्तृकृपांशं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुप्याद्यदि शुश्रूषासैलपिण्डे नियोजयेत् ॥

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।

अभिचाररता या च स्त्रीधनत्र च सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन न देयस्त्रीवनपथ्याप्तमपि । दत्तमपि तादृश्याः सकाशादपहरणीयमिति द्वयमप्युक्तमभवति । यत्तु 'तस्मात् स्त्रियोऽनिन्द्रिया अदाया' इति श्रुतिवचनन्तन्मूलकञ्च "अनिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थिति" रिति मनुवचनन्तद्वयमपि यासां शृङ्गसाहिकया धनग्रहणं नोक्तन्तद्विषयमवसीयम् । जौतममिताचराया हरदत्तोऽप्येवमेवाह । केचित्तु निरिन्द्रियपदसमभिव्याहारान्निन्दामात्रपरन्तदित्याहुस्तत्र । दायादत्वांशे निन्दया निषेधकल्पनावश्यमावात् । रागादायग्रहणप्राप्तेर्निन्द्यानुवादसम्भवात् । अनिन्द्रियत्वन्तु पुन्यारतन्त्रात्कथञ्चित्तनुवादः । वस्तुस्तथाविपरीतनिषेधकाल्यनस्य बाधात् तस्मात्पूर्वीक एव समाधिः । पराशस्मृतिटीकायां विद्यारण्यचरणास्तु श्रुतिमेवैनामन्यया व्याचक्ष्यः । पत्नीव-

सृष्टिसोदरत्वादिविशेषविधानार्थत्वे च यदस्य संसृष्टिनस्तु सं-
 सृष्टीत्यादिष्वचनस्य भवतामिहितंतत्त्वतितुच्छं पित्वादिपु गो-
 चज्ञादिपु चास्य प्रवृत्त्यविरोधात् तच्च तत्रैव विस्तरेण वक्ष्यामः ।
 नच तावन्नायविरोधो दूषणं नापि वचनविरोधः । संसृष्टस्या-
 प्यभार्यापितृकस्येति तेन विशेषणादपत्याभावद्वय भार्यापितृ-
 भावएव संसृष्टिभ्रातृधनेधिकार आयातीति वाच्यम् । यतः
 संसृष्टिधनग्रहण संसृष्टिनां तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधै-
 रितिनारदेन साक्षादेव तद्भार्यायाः प्रतिपित्वं संसृष्टिनां तु
 यो भागस्तेषामेव स दूष्यतइति कल्पतर्वादिष्टतपाठेष्वेवकारे-
 ण परन्यादिप्रतिषेध आयात्येव । नचैवं नारदवचने भ्रातृणा-
 मप्रजाः प्रेयादित्यस्य क्रमवत्तात्स्यसृष्टिविषयत्वे संसृष्टिनां तु
 यो भाग इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादतः स्त्रीशब्दस्यात्र श्रवणाद-
 न्यत्र च पत्नीशब्दस्य पत्नीविषयत्वेन व्यवस्थैव साधीयसीति-
 वाच्यम् । पूर्वोक्ताविमरणे स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्वरणमात्रवि-
 धानपरतया तदप्रसक्तेः । स्त्रीमात्रस्य तदनग्रहणस्य पत्नीत्या-
 दिवाक्यैः पत्नीपदोपेतैरप्रसक्तत्वेन तत्प्रतिषेधासम्भवाच्च व-
 शिष्ठवचने च रिक्त्यलोभादिति नियोगविशेषणं भवन्मतेऽनु-
 पपन्नं पुत्रादिरहितपतिधनग्रहणं यदि विभागाविभागस-
 गाद्यविशेषणैव तस्याः सर्वादी तर्हि रिक्त्यलोमेन नियोगाशौ-
 कारस्तस्याः कदा प्रसक्तो यो निषिध्यते । मन्मते 'तु संसृष्टा-
 विभक्तभ्रातृसत्त्वे नारदादिष्वचनात्तस्या अपुत्रभर्तृधनसम्बन्ध-
 भावेन पुत्रहारेव तत्सम्बन्धात्प्रसक्तो रिक्त्यलोमेन नियोगशौ-
 कारः प्रतिषिध्यते । नचात्रापि पत्नीभिन्नाया भार्याया भर्तृध-
 नानधिकारात्तस्या एव रिक्त्यलोमेन प्रसक्तो निषिध्यते निवो-
 गस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीचेति वाच्यम् । परन्या

एव तत्र प्रस्तुतत्वात्तद्विन्नभाष्यांपरत्वानुपपत्तेः । अतएव धा-
 रेश्वरादिभिर्निर्णयोगार्थिपत्तोपरत्वे पत्तोत्यादिवाक्यस्येदमेव व-
 शिष्ठवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । तस्मान्नारदवशिष्ठवाक्यबलात्
 संसृष्टिभर्तृधनग्रहणप्रतिषेधः पत्तुग्रा वृहस्पतिवचने चानपत्यस्य
 धर्म्मोऽयमभाष्यापिटकस्य चेति कथनात्पत्तुग्रां सुत्यां सोदरस्यापि
 संसृष्टिभर्तावनग्रहणप्रतिषेध इति विरोध आवश्यकः कथसिद्धि-
 पयव्यवस्थया परिहृतव्योपरिहृतोन्मैः परिहृतये । सन्दंशोत्थि-
 तंप्रकरणबलात्प्रसक्तमप्यभाष्यापिटकस्य संसृष्टिविशेषणत्वमन्य-
 यासिद्धनारदादिवाक्यानुरोधादसंसृष्टिपरत्वावश्यकतया वा
 ध्यते । वाक्यविरोधे प्रकरणस्याप्रयोजकत्वात् । नचायमिति सर्व-
 नान्ना संसृष्टिधनग्रहरूपधर्मस्य प्रकान्तस्थानेन विशेषाभिधा-
 नादनपत्यस्येतिवद्भाष्यापिटकस्येत्यस्यापि संसृष्टिप्रमौतविशेष-
 णत्वमिति वाक्ययोरैवायं विरोधः न वाक्यप्रकरणयोरिति वाच्य-
 म् । सर्वनान्तः संसृष्टिधनग्रहणपरामर्शकरत्वेऽपि सोऽयमनपत्यसं-
 सृष्टिस्वामिधनग्रहरूपोधर्म्मो भाष्यापिटकरहितस्यासंसृष्टिनोऽ-
 प्यनपत्यस्य प्रमौतस्य । असंसृष्टिविभक्तप्रमौतस्य धनन्तुभाष्यां
 पिटकसहितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्योयान्नभाष्यापिचन्यत-
 रवदिति वाक्यार्थोपपत्तेः । चकारोऽप्येवमनुक्तासंसृष्टिसमुच्चया-
 र्थो व्याख्येयः । अतश्चासंसृष्टिविषयेणानेन प्रकरणविच्छेदे जाते
 संसृष्टानान्तु यः कथिदित्ययिमवाक्ये संसृष्टपदोपादनमपि सा-
 र्थकमभवति अन्यथा प्रक्रमादिवाचापि तस्मात् तन्मन्दप्रयोजन-
 स्यात् । अतएव तात्तयि निविदधिकरणेऽसम्बद्धनिविद्विच्छिन्न-
 सामिधेन्यवान्तरप्रकरणायाश्चमुपवीत न सामिधेन्यमपि तु

तयहे अंगो नास्तौत्यदायादपटस्यार्थः । तत्र हेतुरनिन्द्रि-
या इति इन्द्रियं वै सोमपौघ इति सोमेऽपीन्द्रियशब्दप्रयोगा-
त्ततो निर्गता इति सोमपानानधिकृता इति पत्नीवतयहप्र-
शंसेति ॥ इति परन्यधिकारविचारः ॥

परन्यभावे दुहितरोऽपुत्रविभक्तासंस्मृतिधनभाजः ।

तथा च मनुः । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ।

उहस्यतिरपि । अद्वाद्वात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ।

तस्मात् पितृधनन्वन्यः कथं गृहणीत मानं व इति ।

अत्र पुत्रेण समा पुत्रवदिति च साक्षात्तन्यत्वेऽपि पुत्रे
पित्रवयवानां बाह्येन संक्रान्तेर्दुहितरि च पत्नीनां

“पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः” इत्या-
दिवचनैः स्मृतिध्वायुर्वेदे च प्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहितु-
क्तमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनि ‘आत्मा वै जायते पुत्र’ इत्यात्म-
भूतपुत्रतुल्यायामित्यर्थः । तिष्ठन्त्यामित्यनादरे सप्तमी तामना-
हृत्येत्यर्थः ।

यदाप्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्धनग्रहणमित्यत्र न्याय उ-
क्तस्तथापि गौणपुत्रपरन्योरभावे दुहितुर्धनग्रहणमिति को-
न्यायः । उच्यते । नारदेन मन्दानुग्रहाय सोऽपि स्पष्टीकृतः ।
यदाह । पुत्राभावे तु दुहिता तुल्य सन्तानदर्शनादिति ।
विद्यतस्तेदन्तेनैव ।

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकाविति ।

अयमाशयः । पुत्रदुहितरावुभौ पितुः पौत्रदौहिवाख्य-
सन्तानकारकावतः सन्तानप्रवर्तकत्वस्य तुल्यत्वाद् दुहितु-
रपि पुत्रवदधिकारः । पौत्रदौहिवाख्यसन्तानयोश्च स्वरूपत-

स्तुत्याभावात्कार्यतस्तुत्यत्वमभिप्रेतम् । कार्यमपि नर्णा-
पाकरणरिक्त्यग्रहणलक्षणं “म्युत्रपौत्रैर्कृतं देयम्,” पिताम-
हद्रव्यमधिकृत्य च “तत्र स्वात्मदणं स्वाम्याम्यतुः पुत्रस्य चोभ-
यो”रिति वचनाभ्यां पौत्रे सति दौहित्रस्य तदनधिकारात् ।
तेनादृष्टमत्रकार्यं श्राद्धकर्तृत्वम् ।

“पूर्वेयान्तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता” इति विष्णुक्तेः ।

एवञ्च दृष्टादृष्टोपकारकस्वसन्तानसुखिनोपकार-
कपुत्रात्केवलाद् दृष्टोपकारकस्य सन्तानसुखिनोपकारिका दुहि-
ता न्यूना । न चैवम्यन्यमेधया प्रत्यासन्नं जन्मा दुहितेति
पक्षोक्तः पूर्वं सैव धनमर्हतीति वाच्यम् । यतः सहाधिकारेणा-
ग्निहोत्रादिवैदिककर्मोपकारिका कामाख्यपुरुषार्थसाधन-
तया सन्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकर्त्री देवार्धसंस्तु-
ता परान्येव ततोऽधिका ततश्च पुत्राभाव इति परान्यभावस्या-
प्युपलक्षकं प्राग्लिखितविष्णुवचनादस्माच्च योगीश्वरवचनात् ।
यद्यपि पुत्रकर्तृकश्राद्धे सम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकः
पिता दुहितृमेधया प्रत्यासन्न इति पिता हरेदपुत्रस्य रिक्त्य-
मिति वचनस्यावसर उचितो दुहितुः प्रोक्त् तथापि तस्या-
मात्मनि तिष्ठन्त्यामित्यनेन शरीरप्रत्यासत्त्या सैवापेक्षतेति
तदभावेतद्वचनस्यावसरः । वाशब्दोपादानेन तस्य क्रमपरत्वा-
भावात् । क्षीमूतवाहनस्तु दुहितुरधिकारे सन्तानकारत्वस्य
हेतोर्विदेशात्सन्तानस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वादपिण्डद-
स्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानासाविशेषात् पुत्रवती मग्ना-
वितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारिणी । विधवात्ववन्ध्यात्वदु-
हितृप्रसूत्यादिना विपर्ययपुत्रा पुनर्ज्ञाधिकारिण्येति दौ-
हितमममादरणीयमित्याह० । तदपि चिन्त्यम् । प्राथमिकक-

न्याधिकारस्य “अपुत्रस्य तस्य कुमारी ऋक्त्वं गृहणीयात्तद-
भावे चोद्वेति” पराशरवचनात् “कन्याभ्यश्च पितृद्रव्य”दित्यो-
दि देवत्ववचनाच्च तेनैव प्रथमं कन्यैवेका पितृधनधिकारि-
णीत्यनेन यन्त्रेणाभिधानात् । तदानीं च पुंसम्भावनानिश्चया-
भावात् । हेतुनिर्देशस्य प्रत्यासत्त्यतिशयमात्रप्रदर्शकतद्याप्युप-
पत्तेः । किञ्च स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावितपुत्रा-
याः पुत्रवत्याद्याधिकार इति वदन् हेतोर्व्यभिचारितां द-
शयति । तस्मान्मदुक्तरीत्यैव प्रत्यासत्त्यर्थतया हेतुव्याख्येयः ।
धारेष्ट्वदेवस्वामिदेवशतप्रभृतयस्तु पिता हरेदपुत्रस्येत्यादि-
वचनविरोधपरिहाराय दुहित्वधिकारप्रतिपादकवचसा पुत्रिका-
विषयत्वं तदभावे तु पित्रादय एव यथोक्तक्रमेणाधिकारिण
इत्याहुस्तदतिपेक्षकम् । पुत्रिकाया “पौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः
पुत्रिका सुत द्वितीयः पुत्रिकापुत्र विज्ञायत”-इति योगीश्व-
रवशिष्टादिबचनैर्गौणपुत्रकोटिनिविष्टायाः स्वेवजादिपुत्रवत्
भातरो न पितरः पुत्रारिक्थहरा. पितु”रिति गौणपुत्रविषयेण
मानवेन वचनेन परग्यां सत्यामपि रिक्थयाह्रित्यास्तदभावे
रिक्थयाहित्व दण्डापूप्रिकथैव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्या-
पत्तेः । दुहित्वमात्रवाचकानां वक्तृणा वचनानां विनाकारणं
विशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । किञ्च भवन्मते चङ्गादङ्गात्सम्भ-
वतीत्यादिना पुत्रिकाविषयेण वचसा पुत्रिकाया धनग्रहणे उक्ते
पुनः

सदृशी सदृशेनोटा साध्वी शुश्रूषणे रता- ।

कृताऽकृता वा पुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा ॥

इत्यनेन पुनर्धनहरत्वप्रतिपादनन्तेनैव मुनिना क्रियमा-
णं विवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तद्वर्तव्यं स्यात् । सामान्यविशेष-

विषयतयो तु स्पष्टमेवापीनरुक्तम् । सदृशी पित्तसवर्णा । स-
दृशेन सवर्णेनोदेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिरासाय । त-
स्मात्तस्योत्तमवर्णमातामहश्चाद्यादिनिषेधादिति जीमूतवाहनो
क्तमनादेयम् । कृष्टापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिरासात् । न ह्य-
धमवर्णोऽदृष्टत्वमुत्तमवर्णायाः सम्भवति । तस्मादुत्तमवर्णनिरासा-
यमेव सदृशग्रहणम् । ननु नारदेन कन्यारूपाणां पित्तभातर-
हितानां सर्वांसामेव दुहितृणा पित्तधनाप्राप्तिरुत्सर्गतोऽभिहि-
ता । यथाह ।

॥ 'स्यात्तु चेद् दुहिता तस्याः पितृयोऽभरणे मतः ।

'असंस्काराद्वरेणागम्यरतो विभृयात्परितरिति ॥

तस्या इति पतिपुत्रविहो नपत्नीमधिकृत्याह ।

तेन तादृश्यां यदि दुहिता विद्यते तस्याभरणनिमित्तमात्रपि-
त्योऽयस्यस्माद् विवाहमस्काराद्वरणार्थमेव सा पित्तधनभागं
हरेत्परतो विवाहादूर्ध्वं पतिस्तां विभृयात् । तेन तावत्काल-
भरणावशिष्टमपि ततो ग्रहणायात् । यद्येष्टविनियोगार्थं तु क-
न्यायाः पित्तधनग्रहण दूरापास्तमेव । ततश्चास्याप्रवादकानि
दुहितुः पित्तधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रि-
काविषयाण्येव वाच्यानि । अग्न्या 'द्वयोरपि दुहितृसामा-
न्यविषयतयोत्सर्गाप्रवादत्वानुपपत्तेः । तस्माद्वारेश्वरादिमत-
मनुमत्तमिति चेन्न । स्याद्वै यदि नारदवचन विभक्तविषयं
स्यात् । पौर्वापर्यालोचनया संसृष्टविभक्तविषयत्वात् स्फुटम-
वगम्यते । ततश्च विभक्तविषये दुहितृमात्रस्य परम्यभावे पित्त-
धने ग्रहणप्रतिपादकानि प्रापकाण्येव नापवादकानीति पु-
त्रिकाभाषविषयत्वे तेषां किमपि नोक्तमप्यश्याम । यत्तु सक-
लपित्तधनग्रहणाधिकारप्रतिपादकतया कन्याभ्य इत्यादि दे-

वलवधनं जीमूतवाहनेनोपन्यस्तं तत्पूर्वापरविरुद्धम् । जीव-
द्विभागे कन्धाभ्यः विवाहमात्रोपयुक्तधने तस्य प्रमाणतयोप-
न्यामात् तदपि चास्माभिः प्राङ्मिरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथम-
प्रप्ताः पितृवन गृहणीयुक्तदभावे प्रप्ता तासामपि मध्ये प्रा-
गभावप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिता सर्वा समानरूपास्तु स-
मं विभज्य गृह्णायुरित्यर्थः सिद्धम् । तथा च कात्यायनः ।

पत्नी परयुधेनहरी यास्या दव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूठा भवेत् तदेति ॥

गौतमः “स्त्रीधनं दुहितृणामप्रप्तानाम-
प्रतिष्ठितानाञ्च”ति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । यद्यपि स्त्रीधन-
मित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतया पितृधनविषयमप्येतत् । वन्य-
त्वादिना सन्तानरहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः स-
न्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावेन धनहारित्वायोगात् । सदृशो स-
दृशेनोद्वेति प्राक् पठितं ब्रह्मस्यतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्य-
व्याचक्ष्यौ । अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि परन्या । ऊर्ध्वमर्थ-
यादीणि दुहितृविषयाणि । प्राग्धनयाहिणी दुहितृविशेषणे हे
अवशिष्टे । कृताऽकृता वित्यत्र पुत्रिकेति विशेष्याध्याहारः । इतर-
त्र दुहितृतिविशेष्याध्याहारः । अत्राद्यव्यवस्थितविकल्पार्थः ।
एवञ्चायमर्थः । पौरसपुत्रविहीनस्य पितुर्धनं द्विविधापि पुत्रि-
का पत्न्याः पूर्वं गृहणीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेता तु दुहि-
ता तत ऊर्ध्वमिति । एवञ्च पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादिविशेषणोपेतप्र-
तिष्ठिताऽप्रतिष्ठितानूठानां दुहितृणां समवाये प्रागनूटेन गृह-
णाति पित्रा भर्ताव्यत्वात् । तदभावे ऊठाऽप्रतिष्ठिता । भर्ता
भर्ताव्यत्वेऽपि भर्तुर्भरणामामर्घ्येणाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे
प्रागुक्तं प्रत्यासत्त्या सवर्णादिविशेषणोपेतापि धनं गृह्णाति ।

अन्यैस्तु कृतेति पुत्रिका परमकृतेति दुहितृमात्रपरमभ्युपेत्य
वागब्दस्य नास्यापरमास्यायाखिलं दुहितृमात्रविषयं विशेष्या-
ध्याहारमन्तरेणैव व्याख्यातम् । सेत्यनेन दुहितृमात्रपरममर्शा-
त् । दुहितर इति बहुवचनं मजातीयानां समांशोऽसमान-
जातीयानां वर्णक्रमेण विशेषांश इति प्रतिपादनाय ॥

इति दुहितुरधिकारः ॥

दुहितुरभावे दौहित्रः

अशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थात् । तथा च विष्णुः ।
अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ॥
पूर्वपान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥
अपुत्रपौत्रेति दुहितृपर्यन्ताभावोपलक्षणम् । मनुर्पि ।
अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्रो मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनमिति ॥
पौत्रीत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः पितामहधनाधिकारी
तथा दुहितृभावे दौहित्र इत्युक्तम् । बृहस्पतिरपि ।
यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।
तथैव तत्सुतोऽपौष्टे मातृमातामहे धने ॥
यथा येन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहिता पितृधनाधिकारि-
णी तथैव तेनैव पिण्डदानेन दुहितृसुतोऽपि मातामहधने
स्वामी सत्स्वपि बन्धुषु पित्रादिष्वित्यर्थः । न च पुत्रिकापु-
त्रविषयमिदं वचनम् । तस्या इति तत्सुत इति च सर्वनाम-
भ्यामप्रकृतदुहितृमात्रपरममर्शात् । अतएव मनुर्पि दौहित्रमा-
त्रस्यैव मातामहधनाधिकारं दर्शयति ।
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्याद् ह्यौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

वत्तवचन जीमूतवाहनेनोपन्यस्तं तत्पूर्वापरविरुद्धम् । औव-
हिभागे कन्याभ्य विवाहमाचोपयुक्तधने तस्य प्रमाणतयोप-
ग्यासात् तदपि चास्माभिः प्राङ्द्विरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथम-
प्रप्ताः पितृवन गृह्णीयुस्तदभावे प्रप्ता तासांमपि मध्ये प्रा-
गभावप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिता सर्वां समानरूपास्तु स-
म विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः सिद्धम् । तथा च कात्यायनः ।

पत्नी परयुधेनहरी यास्या दव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यदनूटा भवेत् तदेति ॥

गौतमः “स्त्रीधनं दुहितृणामप्रप्तानाम-
प्रतिष्ठितानाञ्च”ति । अप्रतिष्ठिता निधेना । यद्यपि स्त्रीधन-
मित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतया पितृधनविषयमप्येतत् । वन्य-
त्वादिना सन्तानरहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः स-
न्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावेन धनहारित्वायोगात् । सहश्री स-
हश्रीनोद्वेति प्राक् पठितं सहस्यतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्य-
व्याचक्ष्यौ । चत्वारि विधेयानि परन्या । ऊर्ध्वमर्थ-
याहोणि दुहितृविषयाणि । प्राग्धनग्राहिणी दुहितृविशेषणे हे
अवशिष्टे । कृताऽकृता वैत्यत्र पुत्रिकेति विशेष्याध्याहारः । इत-
रत्र दुहितृतिविशेष्याध्याहारः यशब्दव्यवस्थितविकल्पार्थः ।

एवञ्चायमर्थः । पौरसपुत्रविहीनस्य पितुर्धनं द्विविधापि पुत्रि-
का पत्न्याः पूर्वं गृह्णीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेता तु दुहि-
ता तत ऊर्ध्वमिति । एवञ्च पत्न्य ऊर्ध्वं सवर्णादिविशेषणोपेतप्र-
तिष्ठिताऽप्रतिष्ठितानूटानां दुहितृणां समवाये प्रागनूटेव गृह-
णाति पित्रा भर्तृव्यत्वात् । तदभावे ऊटाऽप्रतिष्ठिता । भर्ता
भर्तृव्यत्वेऽपि भर्तुर्भरणासामर्थ्येनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे
प्रागुक्त प्रत्यासत्त्या सवर्णादिविशेषणोपेतापि धनं गृह्णाति ।

ता तद्वद्वापि क्रमार्थमन्यत्प्रमाणमन्वेषणीयन्तदभाव इतरे-
तरयोगस्य हृन्द्दवदेकशेषेऽप्यवगतेर्विभज्यैव पितोस्तुल्यतया ध-
नग्रहणं युक्तम् । यत्तु, पिता सपत्नी पुत्रेष्वपि साधारणी मा-
ता त्वसाधारणेति प्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्या एव पितृतः प्राग्ध-
नग्रहणस्याप्यमित्युक्तान्तदप्यन्याय्यम् । नहि जननीजनकयो-
र्जन्यं प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति । पुत्रान्तरजनकस्याप्येतज्ज-
नकताया मातृतुल्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासज्यवर्ति-
नी । न च पितृगृहीतन्धनं भिन्नोदरेष्वपि सक्तामति । मातृ-
गृहीतरवे तत्सहोदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्य-
म् । तस्याः प्रत्यासत्तेर्भातृगिनीधनाधिकारविनिगमकतया
जनकाज्जनन्या धनग्रहणविनिगमकत्वासम्भवात् । हृन्द्दस्या-
नीयैकशेषात्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वाच्च । सत्यां
हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका नत्वसत्यामपि । त-
स्मात्पितृोस्तुल्यत्वाभ्यामिभज्यैवोनपत्यविधुःपुत्रधनग्रहणमिति
श्रीकरस्तदयुक्तम् । पिताहरेदपुत्रस्य रिक्यं स्वय्यांतस्य
अपुत्रस्य माता दायमवाप्नुयादित्यादिवचनेषु पितुर्मातृस्य
निरपेक्षस्त्वाम्यप्रतीतिर्युगपद्ग्रहणायोगात् । ब्राह्मिवयोर्निर्दि-
ष्टमाधनरवप्रतीती मिश्रत्वायोगवत् । केचित्तु, मातुर्गर्भधारण-
पोषणादिनात्यन्तोपकारित्वा “तद्वदन्तु पितुर्माता गौरवेणा-
रिच्यते” इत्यादिस्मरणाच्च प्रथमं मातुर्धनाधिकारमाहुस्तदपि
तुच्छम् । पितुरपि संस्कारवृत्तिसम्पादनादिना बहुधा सवि-
धात्तथा “तथोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनादि” त्या-
दिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य धनग्रहणप्रयोज-
कारवे “उत्पादकब्रह्मंदाब्रोगरीयान् ब्रह्मः पिते” त्यादि स्मर-
णाच्च पितृतोऽपि पूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेर्भातृ मातृपुत्र-
योश्च सतोः पितामहपितृव्यादानामेव प्राग्धकारापत्तेः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहत इति ॥

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम् । अतएवाग्रे मा-
तामहाय चेत्याह । अथवा यथा स स्वपितुरखिलं रिक्तं गृह-
णाति तथाऽपुत्रस्य मातामहस्यापि । स्वयमेव तत्पुत्रकार्यका-
रित्वात् । तदेवाह, स एवेति । स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः ।
मातापितराविति च न यथाक्रममन्वयः किन्तु पौत्रस्य
पिता दौहित्यस्य माता धनस्वामिनो देहतः सम्भूताविति
यथायोग्यम् । केचिदपुत्रपौत्रेति यथाश्रुतविष्णुवचनात्पौ-
द्वहिततः प्राग्दौहित्यस्य धनाधिकारमाहुस्तद्योगाश्रयविरोधात्-
यैव तत्सुतोऽपीति ब्रह्मस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य जवन्यभा-
वावगतेर्हेयम् । इति दौहित्राधिकारः ।

दौहित्राभावे पितरौ धनभाजौ ।

अत्र मिताक्षरा । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्व-
स्मरणात्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्य मातापित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न
प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेक-
शेषाभावपक्षे च मातापितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणा-
त्पाठक्रमादेवार्थक्रमोगम्यमानः क्रमाकाङ्क्षायां सत्यां न प-
रित्यक्तुमर्ह इति प्रथमं माताऽपुत्रपुत्रधनभाक् तदभावे पि-
ता । किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता त्वस्यैवा-
साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयादनन्तरः सपिण्डादस्तस्य तस्य
धनम्भवेदिति मनुना प्रत्यासत्त्यतिशयेन धनग्रहणाधिकार-
स्य विनिगमितत्वात्सपिण्डममानोदकादिष्वेव विनिगमनाका-
ङ्क्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेरत्राप्यदण्डवारितत्वादिति । अत्र स्मृ-
तिचन्द्रिकाकारः प्रगल्भते । सारस्वतौ भवत इत्यत्रोत्पत्ति-
वाक्येक्रमावगत्यभावेन यान्यक्रमेण प्रधानानुष्ठानक्रमः प-
ञ्चमे निरूपितो न त्वेकशेषत एव काचित्क्रमात् गतिरुपपादि-

ता तद्दवापि क्रमार्थमन्यत्प्रमाणमन्वेषणीयन्तदभाव इतरे-
तरयोगस्य हन्द्दवदेकशेषेऽप्यवगतेऽर्विभज्यैव पित्रोस्तुल्यतया ध-
नग्रहणं युक्तम् । यत्तु पिता सपत्नी पुत्रेष्वपि साधारणी मा-
ता त्वसाधारणेति प्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्या एव पितृतः प्राग्ध-
नग्रहणस्याप्यमित्युक्तान्तदप्यन्याय्यम् । नहि जननीजनकयो-
र्जन्यं प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति । पुत्रान्तरजनकस्याप्येतज्ज-
नकताया मातृतुल्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासज्यवर्ति-
नी । न च पितृगृहीतन्धनं भिन्नोदरेष्वपि सक्रामति । मातृ-
गृहीतत्वे तत्सहोदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्य-
म् । तस्याः प्रत्यासत्तेर्भातृगिनीधनाधिकारविनिगमकतया
जनकाज्जनन्या धनग्रहणविनिगमकत्वासम्भवात् । हन्द्दस्या-
नीयैकशेषात्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वाच्च । सत्यां
हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका नत्वसत्यामपि । त-
स्मात्पित्रोस्तुल्यत्वाभ्यामिभज्यैवोनपत्यविधुःपुत्रधनग्रहणमिति
श्रीकरस्तदयुक्तम् । पिताहरेदपुत्रस्य रिक्यं स्वय्यांतस्य
द्यपुत्रस्य माता दायमवाप्नुयादित्यादिवचनेषु पितुर्मातुश्च
निरपेक्षस्वाम्यप्रतीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात् । त्रौहिवयोर्निर्गमे-
क्षसाधनत्वप्रतीतौ मिश्रत्वाभोगवत् । केचित्तु मातुर्गर्भधारण-
पोषणादिनात्यन्तोपकारित्वा “तस्य हस्तन्तु पितुर्माता गौरवेणा-
रिच्यते” इत्यादिस्मरणाच्च प्रथमं मातुर्धनाधिकारमाहुस्तदपि
तुष्कम् । पितुरपि सम्कारवृत्तिमम्यादनादिना बहुधा सवि-
धातृत्वा “तयोरपि पिता श्रेष्ठान् वीजप्राधान्यदर्शनादि” त्या-
दिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमाश्रय्य धनग्रहणप्रयोज-
कारे “उत्पादकब्रह्मांडाद्योर्गरीयान् ब्रह्मादः पिते” त्यादि स्मर-
णाच्च पितृतोऽपि पूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेर्भातृमातृपुत्र-
योश्च सतीः पितामहपितृव्यादौनामेव प्रागधिकारापत्तेः ।

जौमृतवाहनस्तु पितरावित्यस्मात्पितृक्रम एव वागम्यते ।

तथाहि पितृप्रातिपदिकात्मथमम्पितुरवगतौ द्विवचनाच्च
तेनैकशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवे विष्णुमन्वादिवचनस-
म्यादाच्च विरूपैकशेषत्वनिश्चये मातुरवगमात् । अतः क्रमज्ञानं
क्रमाभिधानव्याप्तं क्रमाभिधाने व्यापकेति वर्तमाने निवर्त-
तइति श्रीकरोक्तिर्विपरीतक्रमोक्तिश्च विज्ञानेश्वरीया न यु-
क्तौ त्याह । तस्मान्नैयायिकक्रमस्याव्यवस्थितत्वाद् बृहद्विष्णु-
वचनोक्तेः क्रम आदरणीयः । तत्र च दुहितृगामीत्युक्त्वा तद-
भावे पितृगामी तदभावे मातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षराकारस्य
तु प्रथमत एव तादृशपाठेनैव बृहद्विष्णुवचनं लिखतस्तद्विरु-
द्धन्यायमात्रावलम्बनेन पितरावित्यत्र पितृतः प्राच्यातुः पुत्र-
धनाधिकारं सिद्धान्तयतो महत्येव हृदयशून्यता प्रतिभाति ।
दौहित्यस्यापि दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद् बृहद्विष्णुना पृथगनभि-
धानन्तेन दौहित्राभावोऽपि दुहितृभावेनोपलक्ष्यतइति मन्त-
व्यम् । तस्मात् स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नकारकल्पतरुत्वाकर-
पारिजातकारप्रभृतीनाम्बह्वनाम्पितुरभावे मातुः पुत्रधना-
धिकार इत्येव सिद्धान्तः । वाचस्पतिना तु तदभावे मातृगा-
मि तदभावे पितृगामीति बृहद्विष्णुवचनं पठित्वा यथा मिता-
क्षरमेव सिद्धान्तितं तत्तु कुत्रापि तदतिरिक्तग्राम्ये तथा पा-
ठस्यालिखनाद् भ्रान्तिविलम्बितमेव । वियहवाक्ये मातृशब्दस्य
पूर्वनिपातादित्यपि मिताक्षराग्रन्थो दुष्टः वियहवाक्ये पूर्वनिपा-
तनियमाभावात् समासे हि तन्नियमः शाब्दिकैः स्मर्यते न तु
वियहवाक्यद्वयादिविज्ञानेश्वरोक्तग्रन्थाय यदुपगमन्यैरुक्तं तत्प-
रिहाराय पराक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनता तावत् इन्द्रस्य
वचनाधिकरणे वार्त्तिके तन्त्रगत्वे च महता प्रयत्नेन निर-

स्ता । इतरेतरयोगोऽपि पदान्तगन्वये हन्वाच्छब्दगीत्या प्र-
तीयते तेन पितरौ धनभावावित्यनेन, युगपदन्वयोऽपि वस्तु-
गत्या तयोः क्रमेऽपि न वाक्यदोषः । सर्वेष्टः श्रौकरमिथैस्तद-
भ्युपगमात्सर्वसमाधेयमिदम् । एकशेषभावपक्षे च मातापि-
तरौ मातरपितरावित्यत्र मादृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्ममासैकशेष-
योश्च तुल्यप्रतीतिजनकत्वाभावे विकल्पायोगादत्रापि तथा
प्रतीतिरभ्युपेया विग्रहवाक्ये यद्यपि पूर्वनिपातनियमो नानुशा-
सनसिद्धस्तथापि व्याख्यादसम्प्रदायसिद्धोऽस्थेव । न हि क्वापि
पिता च माता च पितरावति विग्रहन् दृश्यते किन्तु माता च
पिता च पितरावित्येवेत्यणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन
तस्यापि विनिगमकता सम्भवतीत्यनेनाश्रयेन तयोक्तेः सम्भवः ।
पितुः पुत्रान्तरमाधारण्यं मातुस्त्वमाधारण्यमिति प्रत्यासत्ति-
रपि जनकताया अस्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता ।
साधारण्यामाधारण्ये हि सम्बन्धकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बा-
विलम्बने भवत एव तथानुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे
किमिति वस्तुक्रम आश्रयात्तद्वति श्रौकरोक्तिस्तु वचनान्तरे
निरपेक्षस्वाभ्यावगत्या क्रमापेक्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिर-
प्यवश्यं निरस्यैव । वृद्धद्विष्यवचनविरोधः परं दुरुत्तरोऽवशिष्यते
तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गौरवप्रतिपादकानि वच-
नानि तावन्मातापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि वि-
षयव्यवस्थयावश्यमविरोधत्रेयानि । तथाहि ।

उपाध्यायादृशाचार्यं पाचार्याणां शतम्पिता ।

सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

गर्भधारणपोषाभ्याम्नेन माता गरीयसोत्यादौनि मातु-

रभ्यर्हितत्वप्रतिपादकानि, तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्य-
दर्शनादित्यादिस्मृतिवचनानि पित्राज्ञया परशुरामेण मा-
तुः शिरस्छिन्नम् रघुनाथेन कौशल्याया निवारितेनापि पित्रा-
ज्ञया राज्य विहाय वनवासं प्रादत्त इत्यादि पौराणिकान्यर्थ-
दर्शनानि च पितृपूज्यता प्रत्यायकानि । तेषाञ्चायमविरोध-
प्रकारो यः पिता महागुरुलक्षणोपेतः “स गुरुर्ध्वः क्रियाः
कृत्वा वेदमस्मै प्रत्यच्छता”त्यादि योगीश्वरादिवचोभिः प्रति-
पादितो माता च तदाज्ञावशवर्तिरवादिपतिव्रतारवप्रयो-
जकसमस्तलक्षणरहिता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितैवाधि-
काभ्यर्हितः । यत्र तु माताकन्धत्यादिवत्समस्तपतिव्रतागुणो-
पेतो पिता तु जन्ममात्रप्रदः स तत्र मातैव पितुरपेक्षयाभ्यधि-
कमान्या । चिरकारिकोपाख्यानादौ महाभारतादप्येवमुपाख्या-
नस्वरसादयमर्थ उच्यते तदवापि सन्वादिवचनेष्वपुत्रपुत्र-
धनग्रहणाधिकारः कश्चित् मातुः प्रथमं कश्चित्पितुः प्रतीयमा-
न एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः । तथाहि ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरिदनमिति मनुः ॥

माथ्यांसुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।

माता रिक्थहरौज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञयेति बृहस्पतिः ॥

पुनर्मनुरेव । पिता हरिदपुत्रस्य रिक्थ भ्रातर एव चेति ॥

तदभावे पिता तदभावे मातेति प्राग् दर्शितबृहद्विष्णुव-
चनानि । योगीश्वरवचने तु पितरावित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्तरी-
त्या प्राद्वता तदनु पिता । अन्यमते सम्भूय पितृभागः पितु-
र्वा प्राधम्यमिति विप्रतिपत्तौ पितुरधिकमान्या या माता सा-
पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी । या तु पितुरपेक्षया न्यूनमा-

नभाक् मा पितुः पश्चात् । युक्तश्चैतत् । वृत्त्यादिसम्बिधानम-
कुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकत्वादनग्रहणम् ।
वृत्त्यादिसम्बिधानकर्तुंस्तु तस्य यावज्जीवस्मरणपोषणादिनाति-
शयितोपकारस्य धनग्रहणमिति सर्वस्मृतौनां सर्वनिबन्धानांश्चा-
दुस्यता भवतीत्यादि सुधौभिर्विभाव्यम् ॥ इति पित्रधिकारः ।

पित्तोरभावे भ्रातरो धनभाजः । यद्यप्यपुत्रधन भ्रातृगा-
मि अपुत्रस्य स्वयांतस्य भ्रातृगामि द्रव्यत्वादभावे पितरावित्यादि
शब्दपैठौनसीयवचनयोः भ्रातर एवेति मनुवचनेच पितृतः प्रा-
क् भ्रातृणांन्यग्रहणं प्रतीयते । “मातर्य्यपि च वृत्तायां पितु-
र्माताहरेक्षन”मिति च मनुवचने भ्रातृतः प्राक् पितामह्यास्त-
यापि क्रमपरयोगोऽत्ररवृद्धिपुत्रवचनाविरोधाय तेषाम्नाधि-
कारमाप्तपरस्व, मेतत्क्रमाविरोधसूचनार्थमेव मनुना भ्रातर एव
वेति पैठौनसिनापि ज्येष्ठा वा पत्नीति वा शब्द प्रयुक्तोऽन्य-
था तुल्यकक्ष्याधिकारिषु तत्प्रयोगोऽत्यन्तमयुक्तः स्यादिति मि-
ताक्षराकारादयो बहव । कल्पतरुकारस्तु पत्नी भ्रातृस्थले या-
द्याधिकारिणौ साध्वी पत्नी प्रथमाधिकारिणौ तदन्या तु भ्रा-
तृपितृतोऽनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थले तु पितृपितामहाद्युपार्जि-
तं यदिभागेन पुत्रे संक्रान्तधनंनन्तस्मिन्नपुत्रे प्रमीते पित्तोः पि-
तृद्रव्याविरोधेन यत्तेनोपाज्जितंनन्तत्पित्तोः सतीरपि भ्रातृणा-
मेवेत्याह । मम तु प्रतिभाति मातर्य्यपि च वृत्तायामिति म-
नु वाक्यं तदभावे मातापितराविति शब्दपैठौनसिवचनयोः ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहीदराः ।

तुल्या दृष्टितरो वापि धियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णां भ्रातरो माता भाव्यां चेति यथा क्रमम् ॥

तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः ॥

इति देवत्ववचने सर्वत्रापि वृत्तायान्तदभावे यथा क्रममित्यादिपदैः क्रमप्रतीतेर्योगीश्वरश्च हृदिष्णुवचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषान्वधिकारमात्रपरत्वेन तद्विरोधेन तत्तत्स्थाननिवेशेऽप्यक्षतिरिति समाधिर्नैव साधुः किन्तु चेन्नजातिपुत्तस्थले यथा स्मृतिवचनक्रमविपर्यास औरसानुकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि दायभागप्रकरणे पुत्रादीनामप्यत्राद्युपकारकत्वकौत्सनस्य गुणवत्त्वादिकौत्सनस्य वा मन्दप्रयोजनत्वात्प्रत्यासत्तितारतम्यवत् धनस्वाम्युपकारातिशयानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथावचनं स सर्वोऽपि क्रमविपर्यासः समाधेयोऽन्ये तु समाधयः कुशकाशावलम्बनमात्रतुल्या अनुपादेशा इति । एव मयेऽपीति सर्वं सुखम् । भाट्टप्यपि प्रथमं सहीदराः ।

अनन्तरः भपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति मनुना यद्वोज्ञातयो यस्य सकुल्या वाभवाऽस्तथा

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेदिति बृहस्पतिना च ।

प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवामति विशेषवचने विनिगमकारेणोक्तेः भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात् । भ्रातर इति सामान्यग्रन्थात्सोदराभावे भिन्नोदराः । इदमेव व्यक्तमुक्तं संयहकारेण ॥

सोदयाः सन्त्यसोदर्या भ्रातरो द्विविधा यदि ।

विद्यमानेऽप्यसोदर्यं सोदर्या धनभागिन इति ॥

इति भातृधिकारः ॥

भात्रभावे तत्सुताः भ्रातृसुता धनभानः ॥

न च तथा तत्सुता इति तथाशब्देन भ्रातृपुत्रयोः सा-
दृश्यप्रतिपादनाद् अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्प-
नेति वचनाच्चानयोः पितृभावे विभज्य धनग्रहणमस्त्विति
वाच्यं, विष्णुवचनाविरोधेन तथाशब्दस्य चशब्दार्थत्वात् ।
अन्यथा तथापदस्य पूर्वचान्वयसम्भवेन पितृभ्रातृणाञ्च विभ-
ज्य ग्रहणमित्यपि कुतो न स्यात् । तच्चैद्विष्णुवचनविरोधान्ने-
त्युच्यते सोऽत्रापि तुल्यः । अनेकपितृकाणामिति वचने
भात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्युक्ते भ्रातरि
प्रमीते विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषां तद्वनसम्बन्धे जाते तद्विभा-
गात् प्रागेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणाम्पितृव्यैः
सह समविभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न-
सर्वे पितृव्यसममित्येतदर्थम्, भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्राणाम्पितृव्यध-
नेऽनधिकारात् । पूर्वाभावे परः पर इति योगीश्वरवचनात्त-
दभावे भ्रातृपुत्रगामोति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन
भात्रभावाभिधानाच्च । भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पू-
र्वं सोदरभ्रातृजासदभावे भिन्नोदरनाः । युक्तश्चेतत् । असोदर-
भ्रातृपुत्री हि धनिनो मातरं विहाय स्वपितामही विशिष्टस्य
धनिपितुः पिण्डन्ददातीति सोदरभ्रातृपुत्राज्जघन्यसद्वनन्तर-
मेवाधिकारीति । न च सपत्नीकत्वे चयाणां श्राद्धदेवतात्या-
त्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति तत्रानुप्रवेश इति वाच्यम् । मात्रादि-
शब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेव मुख्यत्वात्ते-
नैव च रूपेण श्राद्धानुप्रवेशस्मरणात् । यथा स्मरन्ति ॥

स्वेन भर्ता सह श्राद्ध माता भुङ्क्ते स्वधाकरम् ॥

पितामही च स्वेनैव तथैव० प्रपिताहीति ॥

सपत्नमात्रादीनामनुप्रवेशः प्रत्युक्तः ।

अपुत्रा ये स्मृतोः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टत्र पार्वणमि”ति स्मरणादो-
याति । किञ्च सपत्नीकदेवताकशाहविधेः पुत्रादिसर्वजनाधि-
कारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनाञ्च नित्यसंयोगाविरोधान्मात्रादि-
सापेक्षमेव सपत्नीकत्वविधायकत्वं युक्तम् ॥ इति भातृपुत्रा-
धिकारः ॥

भातृपुत्राभावे गोत्रजाः पूर्वोक्तपितृभातृतत्सुतभिन्ना यद्यनो
गोत्रलोबर्हन्त्यायात् ते च पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च ।
तत्र प्रथमम्यितामहीधनभाक् । “भातर्यपि च वृत्तायां पितु-
न्माताहरेहन्”मितिमानवान्मात्रनन्तरम्यितामह्या धनग्रहणे
प्रसक्ते पित्रादीनां भातृसुतपर्यन्तानान्वहकमायासन्तस्तदनुप्रवे-
शासम्भवादुत्कर्षेऽप्यये तदुत्काजनकारणाभावात्तदनन्तरम्यिताम-
हादयोऽन्ये गोत्रजा इति विज्ञानेऽश्वरः । अत्र स्मृतिचन्द्रिकाया-
ङ्गोत्रजा इत्यत्र सूरूपैकशेषेण पुमांस एव गोत्रजा न तु स्त्रीरूपाः ।
विरूपैकशेषो हि कुक्कुटावानय मिथुनद्वरिष्याम इत्यादि वाक्य-
शेषादिसमभिव्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्यग्रहं निवर्त्तनी
न चात्र प्रमाणमस्ति । प्रत्युत भातृसुतादिसाहचर्यपुङ्गोत्रजग्र-
हणएव सावकमस्ति । किञ्च पत्नीदुहित्रादीनां शृङ्गयादिकधन-
ग्रहणाधिकारोक्तेस्तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा इति
श्रुतेरन्तु तद्वातिरिक्तविषयता गोत्रजादिस्थले तद्विरोधादिरूपै-
कशेषकल्पनैव हातुमर्हो । अतएव ‘जीवन्पुत्रेभ्यः पिता दायं
विजेदि”त्यापस्तम्बमूत्रं व्याचक्षाणेन तदभाष्यकारेण पुत्रेभ्य
एव दायं विभजेत न स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तोक्तं, यदापि भातृ-

पुत्री स्वसृष्टुहितृभ्यामिति पाणिनिसंस्मरणात्पुत्रेभ्य इत्यत्र पु-
त्राश्च दुहितरस्येति विग्रह्य विरूपैकशेषेण दुहितृणामप्यत्र सूत्रे-
ऽनुप्रवेशः शक्यते कर्तुं तथापि पुमांसो दायादा न स्त्रियः । त-
स्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेरिति । श्रुति-
विरोधात्तात्पर्यग्राहकमानाभावाच्च विरूपैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र
न ग्राह्य इति भाष्यकाराभिप्रायः । जीमूतवाहनोऽपि याज्ञव-
ल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्त-
र्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपदग्रहणं कृतं सपिण्डस्त्रीणा-
ञ्च व्युदासार्थञ्च तासामेतद्गोत्रजातत्वात्* । यतएव अर्हति स्त्री-
त्यनुष्ठितौ बोधायनः । न दायन्निरिन्द्रिया अदायादाश्च स्त्रियो
मता इति श्रुतेरिति । नायमर्हति स्त्रीत्यन्वयः । परन्यादीनाम्त्वे-
धिकारो विज्ञेयवचनादविरुद्ध इति तन्न साधु । मन्वादिबच-
नेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या धनाधिकारस्य शृङ्गयादिकयैव वि-
धानात्तदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनस्यापि विरूपैकशेषेण
तत्संग्रहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात् । जीमूतवाहन-
स्य तु मात्राधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानानारपूर्वमि-
तामहाच्च परतः पितामह्या धनाधिकारः । पितृतः परतो मा-
त्राधिकारवत् । याज्ञवल्क्येन मात्राधिकारप्रदर्शनेनैव पितृ-
व्यादिभ्यः पूर्वमपितामहपितामहोरधिकारस्य सूचितत्वात्पृथ-
ङ्गोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीव्युदासार्थद्गोत्रजग्रहणं व-
दतः पूर्वापरविरोधानुसन्धानमपि नास्ति । शृङ्गयादिकया यो-
गीश्वरवचने पितामह्याः पितृव्यादिपत्नीवदनभिधानस्य तु
ल्यत्वात्तद्वदेवादायादश्रुतिप्रवृत्तेरविरोधात् । विद्यारण्यश्रीच-
रणोक्तप्राग्लिखिततस्मान्निरिन्द्रियाइत्यादिश्रुतिव्याख्याने तु

स्त्रीणान्दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवास्याः श्रुतेर्नास्तीति न वा श-
ङ्का न चोत्तरम् । परन्तु वौधायनमुनिवचनविरोधे तद्व्याख्या-
नद्वयमुपपद्यताम् । अस्तु वा इन्द्रियपदस्य वाक्यशेषोत्सोम-
परता तथापि दायादत्वाभावाभिधानावलम्बनस्यान्यस्या-
सत्त्वान्निरालम्बनश्रुतेऽसम्भवात्सिद्धवत्कीर्तनानुपपत्तिप्रभूत-
प्रतिषेधकत्वावश्यकत्वात् । तस्याहर्भेगाविज्ञातेन इतेन
ब्रह्महेत्यत्रेवेति ध्येयम् । पितामह्या अभावे पितामहादयः
सगोत्राः सपिण्डा धनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां व-
न्मुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्तानाभावे पितामही पिता-
महः पितृव्याप्तपुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्ता-
नाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तदभावात् तत्सूनवश्चेत्येवमा-
सप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाजम् । सपि-
ण्डाभावे समानोदकानाम् । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त ।
जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह मनु ॥

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तताश्चतुर्दशात् ।

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यत इति ॥

विष्णु वचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्यते
इति प्रागेव प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्योसत्तिक्रमे-
ण धनभाजः समानोदकाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिवि-
धा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च स्मृतिः ।

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥ १

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ २

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृवंशवा इति ॥ ३

तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथममात्मवन्धवस्तदन्तरम्यितृव-
न्धवस्तदनु मातृवन्धव इति क्रमः । मनु स्मृतौ तदभावे सकु-
ल्यः स्थादाचार्यः शिष्य एव वेत्यत्र सकुल्यशब्देन संगोत्रसमो-
नोदकानां मातुलादीनां बन्धुवयस्य च ग्रहणं योगीश्वरवच-
नेऽपि बन्धुपदेन मातुलाद्युपलक्षणमन्यथा मातुलादीनाम-
ग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणाम्बनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्ना-
मान्तेषामेव स नेति महद्गौचित्यमापद्यते । बन्धुनामभावे चा-
चार्यो धनभाग्यदपि योगीश्वरवचस्याचार्यो नोपात्तस्तथापि
शिष्य उपात्तस्ततः प्रधानः ततः प्रत्यासन्नतमद्याचार्य्य औचित्या-
दुपलक्षणीयः । “आचार्य्यः शिष्य एव वे”ति मनुना “पुत्राभावे
प्रत्यासन्नः सपितृवस्तदभावे आचार्य्यस्तदभावेऽस्तेयासी”त्याप-
स्तम्बेन च स्पष्टमेवाचार्य्याभावे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च ।
शिष्याभावे सत्रह्यचारी सहाध्यायी धनभाक् । यस्यैकस्मादा-
चार्य्यादुपनयनाध्ययने स सत्रह्यचारी । सत्रह्यचारिणोऽभावे
ब्राह्मणद्रव्यव्यरितिक्रान्ता राजा गृह्णीयात् । सहाध्यायिपर्यन्त-
मधिकारमुक्त्वा तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति प्रागु-
दाहृतवशिष्ठवचनात् ।

सर्वेषामप्यभावे ब्राह्मणा रिक्त्यभागिनः ।

चैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मी न हीयते ॥

अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषान्तु यणानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥

इति मनुवचनाच्च ब्राह्मणद्रव्यं सत्रह्यचारिपर्य्यन्ताभावे श्रो-
त्रिणी ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णीति तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । य-
थाह गौतमः ।

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थमजैरन्निति ।

ब्राह्मणमावन्तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रहणात् ।

नारदोऽपि । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादर्थे न कश्चन ।

ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेनस्वी स्याद्भूपोऽन्यथेति ॥

पुत्रादीनां पत्नीपर्यन्ताभान्दायहराणां वानप्रस्थादिवि-
पयेऽपवादमाह योगीश्वरः ॥

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभावेकतीर्थिन इति ॥

ब्रह्मचार्यं नैष्ठिको यतिसाहचर्यात् । तेनोपकुर्वाणक-
स्य धनं पुत्रादिदौहित्रान्तानामसम्भवात्पितृत्वादय उक्तक्रमेण
गृहणीयुः । क्रमश्चात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः । तथा च नैष्ठिकस्य स्मृ-
तस्य धनमाचार्यस्य यतेः सच्छिष्यस्य वानप्रस्थस्य धर्मभावेक-
तीर्थिनः । धर्मभाता प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थश्च स्यात्सम्भवा-
च्चित्वादेकतीर्थ्येकाग्रमौ । धर्मभाता चाभावेकतीर्थी चेत्यर्थः ।
शिष्यस्य स्वत्वन्तु न सहृत्तत्वं दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धना-
नधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात् । तच्च वक्ष्यते । किन्त्व-
ध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं याज्ञम् । मदन-
रत्नकारन्तु वानप्रस्थधनमाचार्यं गृहणीयाच्छिष्यो वेति वि-
ष्णुवचनं लिखित्वानुलोममेव क्रम मत्वा वानप्रस्थधनमाचा-
र्याभावे शिष्यो गृहणीयादित्याह । नन्वनंशास्त्राग्रमान्तरगता
इति वशिष्ठादिवचनैर्नैष्ठिकादीनाम्वनसम्बन्धाभावस्य वक्ष्य-
माणरवासहनग्रहणाधिकारिक्थनमत्रानुपपन्नं न च रिक्थग्रह-
णस्य तेषां वशिष्ठादिभिर्निषेधेऽपि प्रकारान्तरार्जिततदीयधना-
धिकारप्रतिपादकमिदमविध्यतीति वाच्यम् । “ब्रह्मचारी यति-
स्यैव पक्षान्नस्वामिनोऽनुभा”विति स्मृतेर्ब्रह्मचारिणश्च प्रतिग्रहा-
दिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति यतेर्द्रव्यसचयस्यैव निषे-

धातयोस्तावदुपायान्तरेणाजनेनधनाभावोपि । वानप्रस्थस्यापि
दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादित्यादिभिः प्रतिगृहादिनिषेधाद्वा-
धनमिति चेत् न । वानप्रस्थस्य तावत्

अन्धो मासस्य घणां वा तथा संवत्सरस्य वा ॥

पर्यस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्रययुजे त्यजेत् ॥

इति वचनाल्लोचनादिपर्याप्तयत्किञ्चिद्वनसंयतोऽस्त्येव, यतेरपि ।

कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै विभ्रयाद्यतिः ।

योगसम्भारमेदाश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ॥

इति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादिकिञ्चिदस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीर-
यावार्थवस्त्रादिसम्बन्धभावश्रयः । तेन मृतानान्तेपान्तसत्केन
याश्चमित्यपेक्षान्दायादान्तराप्रवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्ते इति ॥

अथ संसृष्टिधनविभागः ॥

तत्त मनुः । विभक्ताः सहजोवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठान्तत्र न विद्यते ॥

इति अत्र समविभागनियमादेव विषमविभागप्रकारनि-
रासे सिद्धे ज्यैष्ठान्तत्र न विद्यत इति पुनर्वचनं ज्यैष्ठ्यादिकृत एव
विषमविभागो न भवति वद्वत्पधनसंसर्गानुरोधी तु विषम-
विभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्तु संसृष्टद्रव्योपचयां
श्च ज्यैष्ठ्यादिकृतो विषमविभागो भवत्येव । संसृष्टद्रव्यविभाग-
स्तु सम एवेत्येतज्ज्ञानपनाय ज्यैष्ठ्यामिति वाक्यशेष इत्याहुः ।
तत्र एतादृशव्यवस्थाया अप्रत्यादप्रतीतेः । समस्तत्र विभागः
स्यादित्युक्ताः द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियमप्रतीतेः । संसृष्टिवि-
भागेऽप्यविभक्तविभागवत्संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादिलव्यस्या-
विभाज्यत्वस्तु तुल्यमेव प्राप्तमपवदति वृद्धस्पतिः ।

संसृष्टिनास्तु० यः कश्चिद्विद्यागौय्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः श्रेयाः समांशिनः ॥

संसृष्टिता च पित्रादिनैव कर्तव्या नान्येन विभक्तौ यः
 पुनः पित्रेत्यादि प्राक्लिखितवृहस्पतिवचनादिति वद्वः । व-
 यन्तूपलक्षणम्यत्तादिपद्व्यमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् । चविभ-
 क्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग् यो मृतस्तस्य
 पुत्राः प्रमीतपितृतो भागकल्पनेति वचनात् स्वस्वपितृवंशं वि-
 भज्य गृह्णीयुः । यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो न सन्ति
 तदनग्रहणेपत्नीत्यादिवचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वे-
 न स्वय्यांतस्य अपुत्रस्यैवेत्यनुवृत्तावाह योगीश्वरः । संसृष्टिनस्तु
 संसृष्टीति । तु शब्दात्पूर्वापवादः । अपुत्रस्य संसृष्टिनोमृतस्य-
 धनं संसृष्ट्यैव गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यर्थः । 'एतेन पत्न्याद्य
 पुत्रधनग्रहणाधिकारिणो भ्रातृधिकारावसरे वचनमिदं प्र-
 वर्ततइति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनो भ्रान्त एवेत्यवसेयम् ।
 अस्याप्यपवादः । सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेचांशज्जातस्य च मृतस्य च ।

इति । संसृष्टिनः संसृष्टौत्यस्यात्रापि सम्बन्धः । तथाचायम-
 र्थः । सोदरः संसृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्प-
 न्नस्यांशन्दद्यात्तत्तत्पुत्राय दद्यादिति यावत् । मृतस्य पुत्रा-
 दिव्यरूपेणाम्यजीवतोरश्ममपहरेदात्मसारकुर्यात् स्वयमेव गृ-
 ह्णीयादित्यर्थः । पदद्वयानुपङ्गं विनैव व्याख्याने तु शब्द-
 वक्तव्यातमस्य पूर्वापवादत्वं भज्येत । एवञ्च सोदरासोदरसं-
 सृष्टिसद्भावे सोदर एव संसृष्टी सोदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारि-
 री न भिन्नोदर इति पूर्वोक्तापवादः । यत्र तु भिन्नोदर एव
 संसृष्टी सोदरान । तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रादिरहितभ्रातृधनग्र-
 हणमित्याह ।

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

चसंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टौ नान्यमादत्त इति ॥

इति ॥

अथासंसृष्टिपदङ्गाकाक्षिवत्पूर्वोत्तरार्धयोरपि संवध्यते । तथा
संसृष्ट इत्यपि । तच्च पूर्वार्धे एकोदरसंसृष्टः सहोदर इ-
त्यर्थः । उत्तरार्धे तु संसृष्टित्वार्थकमन्यमात्मन इत्यनन्तरस्यै-
वकारोऽध्याहार्यः । ततश्चायमर्थः । अन्योदर्यो सोदरोऽपि
संसृष्टो चेन्न न हरेत् । असंसृष्टो चेदन्योदर्यो न हरेत् ।
तथा चान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वमेवै-
कं धनग्रहणकारणं न भाव्यत्वाच्चमित्युक्तं भवति । तथा-
संसृष्टः सोदरोऽपि चेन्न हरेत्किमुत असंसृष्टौ । असंसृष्टः सं-
सृष्टप्यन्यमात्मन एवैको धनग्रहरेत् किन्तु सोदरेण संसृष्टि-
नापि सह विभज्य गृहणीयात् । अत्रार्थं पर्यवसितोऽर्थः । अ-
संसृष्टिसोदरे संसृष्टिभिन्नोदरे च सत्यपुत्रभातुर्धनं सोदरत्व-
संसृष्टित्वरूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्समं विभज्य गृहणी-
याताम् । सोदरोऽपि चेत्संसृष्टौ कारणद्वययोगेन वलवत्त्वात्स-
र्वं स एव गृहणीयादिति । अथ चैकैकानियमेनार्थादपरकारण-
निराससिद्धावपि दृष्टीकरणाय पुनस्तन्निरासः । उभयथापि
वाक्यव्युत्पत्तेः । पुलिङ्गश्च संसृष्टौत्यादावविवक्षितमतएव मनु-
ना सोदरभगिनीनामपि तर्जनग्रहणमुक्तम् । अथाह ।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

इति संसृष्टिविभागप्रक्रमः ।

येषां श्रेष्ठः कनिष्ठो वा क्षीयेतांशप्रदागतः ।

क्षीयेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ।

सोदर्या विभजेयुस्तं सनेत्य सहिताः समम् ॥

भातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय इति ॥

येषां संसृष्टिनां मध्येऽन्यतरः संसृष्टी ज्येष्ठः कनिष्ठोऽपि
 शब्दान् मध्यमो वांशप्रदानतो ह्येतानधिकार्यंशप्रदाने
 स्यात् । सार्यविभक्तिकत्वात्सम्यर्थे तसिः । विभागकाले प्राति-
 त्येनाश्रमान्तरपरिग्रहेण वा स्त्रियेत वाऽगृहीतभाग एव तर्हि
 तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धारणीयः । स च प्रथमं तत्पुत्रा
 दिस्त्रो देयः तदभावे सोदर्या भ्रातरो संसृष्टा अपि
 समेत्य देशान्तरगतास्तत आगत्य सहिता मिलिताः, ये
 च भ्रातरो भिन्नोदरा अपि संसृष्टाः संसृष्टिनः सनाभयो मृ-
 तस्य सहोदरा भगिन्यश्च सममयैपम्येण विभज्युर्विभज्य गृह्-
 णीयुरित्यर्थः । अत्र सोदरभावृभगिनीनामससर्गेऽपि संस-
 र्गे च भिन्नोदराणामपि धनाधिकारमभिदधता मनुना योगी-
 गोष्ठुरोक्त एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति । अत्र श्रौतारः । संसृष्टि-
 नस्तु संसृष्टीत्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविषयेत्येऽन्यानपेक्षत्वात्
 सोदरस्य तु सोदर इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वे त-
 यात्वादसोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिन्युभयोः प्राप्तौ य-
 दि द्वयमेव प्रवर्तते तदाऽन्योन्यसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं
 स्यात् । नचैकस्य सापेक्षनिरपेक्षोभयरूपतया विधायकत्वं
 विधिवैपम्यापादकमुचितम् । यथा द्वयोः प्रणयनीत्यस्य न
 वैश्वदेवउत्तरवेदिमित्यादिनिषेधकृतविकल्पसापेक्षं पर्वद्वये वि-
 धानमन्यपर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकारो विधिवैप-
 म्यभयादन्यथासिद्धान्तितम् । तथाचासोदरे संसृष्टिन्यसंसृष्टि-
 नि च सोदरे उभयोरप्रवृत्तौ न योऽपि तदनं गृह्णीयादि-
 त्यापतेत् । अतः संसृष्टिनस्त्वित्यनेन संसृष्टिधने संसृष्टिनोऽधि-
 कारउक्ते तदपवादोऽयं सोदरस्य त्विति । तथा च संसृष्टिनो-

प्यसोदरस्य सोदरे संसृष्टित्वरहितेऽपि सति नाधिकार इत्याह
तन्मोमांसानयतत्त्वालोचननिबन्धनमभिधानम् न हि द्वयोः क्व-
चिन्निरपेक्षयोः प्रवृत्तयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषयसमावेशवशा-
देव प्रवृत्तिमात्रेण वैरूप्यम्भवति तथा सति केवलज्ञातप्र-
स्त्रोत्रापच्छेदे न निरपेक्षयोः सर्वस्वदाक्षिण्यशास्त्रयोर्युगपदुभया-
पच्छेदे प्रवृत्ताभावाच्चिरोधाभावेन किञ्चिन् वाध्यगद्विति विचा-
रो निर्मूलः स्यादपच्छेदनये । तस्मात् क्वचिद्विध्यन्तरबाधनि-
रपेक्षविधानं क्वचित्सदुबाधसापेक्षं चेत्तदा वैरूप्यं ययोपाश्व-
पन्तीत्यत्र प्राङ्गिरूपितम् । अन्यथा चतुर्हीनापौर्णमासीमभि-
सृष्टेत्पञ्चशोचामावास्यामित्यनयोरुपांशुयागान्नीपोमीयविषय-
ऐन्द्रऽध्यैन्द्रपयोविषये चैकैकशः प्रवृत्तयोरुभयोः साधार-
णयोर्द्विविधि विषयसमावेशेऽप्येकमपि न प्रवर्त्तते । यदपि
स्वयमुपवर्णितं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यापवादः सोदरस्यत्वित्यादि-
रिति तदव्यसम्बद्धं विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भ-
वात् । पौर्वापर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । यच्चान्योदर्यवचनं संसृ-
ष्टिनस्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तं तेन वचोभङ्गानर्थक्यमेव
तस्योक्तम् । किञ्च सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टासोदरापवादार्थसो-
दरवचनस्य वर्णनात्सोदरासोदरयोरुभयोरप्यसंसृष्टित्वे प्रवृ-
त्त्यभावात् तुल्याधिकारीऽनधिकारी वा द्वयोरपि स्यात् । अ-
थात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तर्ह्येकत्र संसृष्टिवचनबाध-
सापेक्षमन्यत्र तु तन्निरपेक्षमिति प्रत्युत तत्रैव विधिवैरूप्यम् । य-
था सोमिकी वेदिर्यदि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपौर्णमा-
सिकवेदिबाधेन विधीयत तर्हि तत्रातिदेशबाधसापेक्षस्तद्विधि-
रन्यत्र तन्निरपेक्ष इति वैरूप्यादवेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्य-
ख्यापितं तन्त्रे । अस्यान्वये तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषय-

त्वेनानर्घक्यवैरूप्ययोर्न प्रसन्निरिति कृतं विस्तरेण । स्मृति-
चन्द्रिकाकारस्त्वाह येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वैयादि मनुवचने
चशब्देन सोदरश्चाह भगिन्यसोदरसंसृष्टभातणामितरेतरयुक्ता-
नां विभागकर्तृत्वागतेः संसृष्टभिन्नोरभातरस्तैः सहिताः सोद-
र्याः स नाभयो भगिन्यश्च तमलुप्तं भागं समं विभजिरन्नित्यन्व-
यान्मिलितानामेव कर्तृतायाः समेत्य सहितशब्दाभ्यामवग-
तेर्योगीश्वरवचसा संसृष्टिसोदरसद्भावे भिन्नोदरस्यानधिकारा-
वगतेरस्ति तावदनयोर्विरोधः, तद्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवं भा-
गं व्यावृत्तते । तमलुप्तभागं सोदरा यदि संसृष्टास्तदातएव
गृह्णीयुर्नासंसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टसोदराभावे सर्वे सो-
दराः समेत्य मिलित्वा सहिताः समप्रधानभावेन समन्युनाधि-
कं विभजिरन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामप्य-
भावेऽन्योदर्या इति । तदेतदनेकाध्याहारदोषादतिक्रिष्टत्वा-
च्चीपेक्षणीयम् । विज्ञानेश्वरेणापि मानवसवादायान्योदर्यस्तु
संसृष्टौ नान्योदर्यौ धनं हरेदिति पाठेन योगीश्वरवचनस्य
यत्तदप्यावृत्त्यध्याहारादिना क्रिष्टमत्यन्ताप्रतीयमानार्थक स्वप्र-
ज्ञाविलसितमात्रम् । तस्माद्यथाप्रतीयमानार्थकयोरेव मनु-
योगीश्वरवाक्ययोर्विषयव्यवस्थयैर्वाविरोधा वाच्यो नाति-
क्रिष्टैकार्थ्येनेति सैवीच्यते । स्यावरजहमात्मकोभयविधधन-
सद्भावे मनुवचनं संसृष्टानां भातणां भगिनीनाञ्च विभज्य यश्च-
यं बोधयति योगीश्वरवचस्तु ^६ केवलस्याचारसद्भावे केवल-
तदितरद्रव्यसद्भावे वा तद्विषयम् ॥

अन्तर्धनन्तु यद् द्रव्यं संसृष्टानान्तु तद्विषयम् ॥

भूमिं गृह्णन्त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः” इति प्रजाप-
तिस्मृतेः ।

द्रव्यमिति गोवल्लीवर्द्धन्यायेन प्रकटस्य द्विपदचतुष्पदा-
 दिरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम् । संसृष्टानां भिन्नोदराणा-
 मिति शेषः । योगीश्वरवचसि नान्योदर्यादिति पाठः । तस्मा-
 त् केवलस्यावरसङ्गावे केवलजङ्गमसङ्गावे च योगीश्वरव-
 चनादसंसृष्टोऽपि सोदरस्तद्गृहणीयात्तु संसृष्टोऽपि भिन्नो-
 दरः । उभयविधधनसङ्गावे तु प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थाया-
 संसृष्टाः सोदरा भ्रातृभगिन्यः संसृष्टा भिन्नोदराश्च विभक्त्य-
 गृहणीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थतैवेति । तदसत् । अध्याहा-
 रक्लिष्टतादिदोषस्य तथाप्यनपायात् । प्रजापतिवचनोक्त-
 व्यवस्थाया विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानेऽप्यविरोधात् । अतएव
 मदनरत्नकृता तद्व्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यव-
 स्थापकतया पठितमप्रत्युत भवद्व्याख्याने योगीश्वरवचने प्रौ-
 णरक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते । अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ नान्योदर्यौ
 धनं हरेदित्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य संसृष्टौ नाग्यभ्रातृज इत्यनेना-
 न्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानवसंवादिनोपुनरुक्तस्या-
 र्यस्य क्लेशेनापि वक्तुं शक्यत्वे मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवापा-
 दकस्यायान्तरस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च । याज्ञवल्क्यस्मृतिटी-
 कायां शुनपाणिः । अन्योदर्यः संसृष्टौ नान्योदर्यधनं गृहणीया-
 त् । असंसृष्टपि सोदर एव गृहणीयात् । न तु संसृष्टः सापन्नभा-
 ता । नान्योदर्यौ धनं हरेदिति पाठे अन्योदर्यौ सत्संसृष्टपि
 धनं न गृहणीयादिति व्याख्या असंसृष्टिसोदराधिकारार्थमिदं
 वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह तत्तु श्रीकरमतसमानयोगचे-
 मम् । रत्नाकरकृत्वाह यस्तु कल्पतरौ नान्योदर्यौ धनं हरेदि-
 ति पाठो दृश्यते समूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताचरापरिजित-

इत्यायुधयन्त्रेषु गान्धोदर्यो धनं हरेदिति पाठदर्शनात्तदनु-
 सारिव्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद एवेति । दायतत्त्वकार-
 स्तु सोदरे संसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च कतरस्तावद्गृणीयात् ।
 एवं सोदरासोदरयोः संसृष्टिनोः सहाये कतर इत्यत्र प्रथमं भाह ।
 गान्धोदर्यस्थिति । गान्धोदर्यः पुनः संसृष्टी मन् गृहणीयान्ना-
 न्धोदर्यमात्रः । किन्त्वसंसृष्टापि पूर्ववचनस्य सोदरपदानुपेक्षा-
 त्सोदरो गृहणीयात् । तन्नैकविषये पूर्ववचनोक्तसोदरत्वसं-
 सृष्टित्वगोरेकशः सम्बन्धेन तुल्यत्वादिष्य यद्वचनेतदुभयस-
 त्वे वा सोदरस्यासंसृष्टिनो तुल्यरूपत्वान्नेति द्वितीयं भाह । संसृ-
 ष्टीनान्यमाह ज इति । सोदरे संसृष्टे सत्यन्यमाह ज. संसृष्टेपि न
 गृहणीयात् । अर्थात्तत्र संसृष्टौ सोदर एव गृहणीयात् । संसृष्ट-
 त्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव वलवत्त्वादित्याह तदपि मिता-
 क्षरादिसम्वाद्येव व्याख्यानकौशल्यन्वधिकम् । यदा तु सं-
 सृष्टः पिता पितृव्यो वा नास्ति तदाऽसंसृष्टभिन्नोदरो गृहणी-
 यात् । तदभावे त्वसंसृष्टः पिता । तदभावे तत्पत्नी । तथा
 च शङ्कः । “स्वर्गांतस्युच्चपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं” तदभावे पि-
 तरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी”ति । स्वर्गांतस्यापुत्रस्य संसृष्टस्य
 संसृष्टभावे भिन्नोदगसंसृष्टिभ्रातृगामि द्रव्यमित्यर्थः । तेन सं-
 सृष्टिधनविषये यथास्थितमेवेद वचनमिति स्मृतिचन्द्रिका-
 मदनरत्नकारावाहृतुः । असंसृष्टभावे विषयमेवैतत्तेन पितृप-
 त्न्योक्तदभाव इति न विरुद्धमिति मिताक्षराकारादयः । स्मृ-
 तिचन्द्रिकायां शङ्कवचने ज्येष्ठराज्यं सुमंयतत्वादिगुणवत्त्वक-
 यनार्थं न तु मध्यमांदिनिवृत्त्यर्थम् । पुनरपि तदभावइति व-
 क्तव्ये वाशब्दः प्रयुक्तफलसाम्यात् । तथाहि वाशब्दाद्विकल्प-
 प्रतीयते । न चात्र साम्यभूते वस्तुनि तुल्यावगतेः फलसाम्य-

मस्येव । एवं चायं क्रमः भ्रातृभावे पिता तदभावे माता तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति मदनरत्ने तु मातापित्वोर्विपरीतक्रमः । मिताजरोक्तन्यायादिभक्तासंसृष्टविषयविष्णुवचनवदत्र न्यायबाधकवचनाभावादिति तदाशयः । अतएव पत्नी दुहितर इति वचने विष्णुवचनानुरोधेन स्मृतिचन्द्रिकावत्पितरावित्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातेत्येव तत्रोक्तम् । प्रपञ्चितश्चेतद्विस्तरेणास्माभिः प्रागेव । ततश्च मदनरत्नोऽदुहिवादिक्रमविरोधादविरोधाद्येतत्संसृष्टभगविषयमिति कल्पते विभक्तोक्तनैयायिकपैतृदुहिवादिक्रमोऽत्र वाचनिकक्रमेण बाध्यते । अस्मिन् क्रमे कस्य विधायस्याभवाच्चानिक एवायं क्रमः । नारदोऽपि ।

मृते पत्नौ तु भाव्यास्तु अभात्वपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डास्तु धन विभजियुर्धयाशत इति ॥

अस्यार्थः । भाव्याः परन्त्यः । अभात्वपितृमातृकाः याः पर्युभोर्तापितृमातरस्तदभावावशिष्टा इत्यर्थः । अत्र हन्वसमासे भावपेक्षयाभ्यर्हितपित्वादिपदपूर्वनिपातं परित्यज्य वैपरीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदेन संसृष्टापुत्रधनं प्रथमं भातृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे वृत्तस्य परन्त्यभिगामोति दर्शितम् । एवञ्च संसृष्टपत्नीनां मुख्यगोणपुत्राभावे न प्रथमन्दायहरत्वं किन्तु संसृष्टिसौदरभिन्नोदरभ्रातृपितृमातृणां प्रथमभावे इति द्रष्टव्यम् । सर्वे सपिण्डास्त्वित्यादेस्त्वयमर्थः । संसृष्टापुत्रस्य ये भ्रातृपितृमातृव्यतिरिक्ताः सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयस्ते स्वधनम्पूर्वमपुत्रधनेन सह खापितादिना संसृष्टादूर्ध्वनात्पत्नीभिः सहययां शतो भ्रातृपुत्राणां भावशो भाव्याणां भवश्च इत्येवमंशानतिक्रमेण विभजियुरिति । परन्त्य-

भावे संसृष्टापुत्रांश्चान्नगिनी लभते । तथा च ब्रह्मस्पतिः ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽं लब्धुमर्हति ॥

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

अमातृकस्य चेति चशब्दार्थः भगिन्यभावे केषणाः स-
पिण्डा अनन्तराः सपिण्डास्तदायं विभजेरन् यथांश्चतः त-
स्य तस्य धनभावेदिति मनूक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् । प्रति-
पदोक्तानामभावात् । तथा च स एव ॥

मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चैदमातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेरन् यथांश्चतः ॥

तदायं संसृष्टिदायम् । मृतोऽनपत्य इत्यादेः प्रतिपदोक्त-
संसृष्टधनयादिरहितस्येदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तमृ-
तधनवदेव संसृष्टः स्वर्थात्द्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्यासत्ति-
तारतम्येन समोनीदकादिगामीति द्रष्टव्यम् । संसृष्ट द्रव्य-
मधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्तृतेरिति । ननु सत्यपि
परन्यादौ वचनान्मृतसंसृष्टधनस्य संसृष्टिभावादिग्राह्यत्वं
वत् संसृष्टासंसृष्टपुत्रसङ्गावेऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचनवत्ता-
त् संसृष्टि पुत्रभावग्राह्यत्वमस्त्विति चेत् न । अपुत्रस्येति
पूर्ववचनस्यन्यानुषङ्गादपुत्रसंसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारण-
त्वात् संसृष्टिनश्च पुत्रेणापुत्रत्वाभावात्संसृष्टिनस्त्वित्यस्याप्र-
वृत्तिर्विभजेरन् सुताः पित्रोरिति वचनात्पित्रंश्च पुत्रयोर्द्वयोर-
वापि समभागभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः परं संसृष्टपुत्रेण
भुक्तावशिष्टः पृथगुत्तरणीयः । पितृयांवांस्तदानीं विद्यमानोऽंशः
स संसृष्टासंसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः । न च संसृष्टिनस्त्वित्यत्रा-
पुत्रपदानुपङ्गोऽस्त्विति वाच्यम् । सपुत्रसंसृष्टि भावादिधनेऽपि
पुत्रादिवाधेन तदंशस्य भावादिग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीया-

नादिव्यवहारविरोधापत्तेः । अन्यथा पुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापु-
त्रमात्रविषयपक्षोत्थादिवाक्यापवादकत्वानुपपत्तेस्तद्विधकतु-
शब्दविरोधापत्तेश्च । न च भ्रात्रादिसंसृष्टिर्न एवापुत्रविशेषणं
व्यापत्तकत्वात्पुत्रसंसृष्टिर्न तु न व्यावर्त्त्याभावाद् असम्भवाच्च
सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेरिति वा-
च्यम् । पृथग्वाक्यद्वयाभावादेकत्र च वाक्ये क्वचिद्विशेषणपुर-
स्कारेण क्वचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिता-
घटितवाक्यार्थद्वयनिवन्धनविधिवैषम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः ।
किञ्च पित्रादिद्रव्यस्त्राय्ये पुत्रत्वादिकमेवापतितत्वादिवि-
शिष्टप्रयोजकत्वं तु संसृष्टत्वविशिष्टमपि गौरवात् तच्च सर्वेषां सं-
सृष्टानामसंसृष्टानाञ्च तुल्यमिति सर्वेषामेव पुत्रादीनामविशि-
षेण तद्वनयद्वयमुचितम् । न च विभागेन पित्रादिद्रव्याह-
त्वापगमः । सर्वेषु पुत्रेषु विभक्तासंसृष्टिष्वपुत्रवद्वाक्यादीनामेव
तत्र धनाधिकारापत्तेः । प्रत्युतापस्तम्बेन हारोतेन च विभा-
गोत्तरमपि पितापुत्रयोः परस्परधनाधिकारप्रतिपादनाच्च ।
यथाह तुस्तौ । “जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद् वृद्धाश्रमं वा
गच्छेत् खल्वेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसिद् यद्युपदृश्येत्
पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणश्च विभजिदिति” । वृद्धाश्रमं पा-
रित्राज्यम् । ऊपदृश्येद्भृत्याभावेन क्षीयेत् । विभक्तौ तु स-
ति पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्नोति पितृधनाधिकारो वृहस्पति
वचनेनापोद्यते । यथाह सः

, पनीशाः पूर्वजाः पित्रोर्भातुर्भागे विभक्तजः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ॥

विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

यथा धने तथर्णे च दानाधानकर्तव्येषु च ॥

परस्युत्तमनीशास्ते मुक्ता शौचोदकक्रियामिति ।

संसृष्टि धनहारकेण तत्स्त्रियः परिपातनीयास्तत्कन्याश्च
विवाहपर्यन्तं पोषणीयाः संस्कृतं व्याख्येयास्तुः शङ्खनारदौ ।
संसृष्टिनं प्रक्रम्य । भाट्टणामप्रजाः प्रयाद्यः कश्चित्प्रवर्जित वा ।

विभजेरन् धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणश्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ॥

रक्षन्ति शय्यां भर्तुर्द्वेदाच्छिद्युरितरासु च ॥

या तस्य दुहिता तस्याः पितृयोऽशौ भरणे मताः ।

आसं स्काराद्वरेणागं परतो विभ्रयात्पतिरिति ।

इतरासु भर्तृशय्याभरणगौषु दुर्वृत्तास्त्विति यावत् । आ-
संस्कारादित्यभिविधावाङ् तेन विवाहकरणमपि लभ्यते ।

इति संसृष्टिविभागः ॥

अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुन्तत्स्वरूपन्तावन्निरूप्यते । तत्र मनु ।

अध्यग्न्यध्यावहनिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ॥

भाट्टमादृपित्प्राप्तं पट्टिधं स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

पट्टिधमिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरत्नाधिक्यनिरासाय ।

अतएव योगीश्वरेण

पितृमादृपतिभाट्टदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिषेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

इत्याद्यशब्द उपात्तः । विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधना-
न्युक्तानि यथाह ।

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥

आधिषेदनिक वन्मुदत्तं शुल्कमन्वाधेयमिति स्त्रीधनमिति ।
नारदः । “अध्यग्न्यध्यावहनिकम्भर्तृदायस्तैव च ॥

भाट्टदत्तं पितृभ्याश्च पद्धिर्ध स्त्रीधनं स्मृतमिति ।

पद्धिर्धरश्च मानववदेव व्याख्येयम् । स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः । स्त्रीस्वामिकत्वनमिति न तु पारिभाषिकः । योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात् । यतएव योगीश्वरेण रिक्त्यक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायं संग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम् । ननु च क्वचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एव सति स्यात् नहि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेधं शक्यते बाधात् । यथाह कात्यायनः । तत्र सोपधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ॥

पित्रा भाषायया पत्र्या न तत् स्त्रीधनमुच्यत इति ॥

उपधिरुत्सवादावेवेदमस्य दत्तं त्वया धार्य्यमलहारादि नान्यदेति० नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपधि योगोवचनन्दायादानां१ कन्यायै दत्तमिदन्तद्वनद्वयं विभाज्यमिति । शिल्पप्राप्तं सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तमदपि न स्त्रीधनमित्यप्याह । स एव ।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्तराः ।

भर्तुः स्वाम्यन्तदा तत्र श्रेयस्तु स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिपिध्यते । तेनैतस्माद्विभ्रमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तमिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यतइति चेद्, उच्यते । नात्र स्त्रीधनत्वान्निषेधः किन्तु तत्कार्य्यविभागादिनिषेधः । यतएवोत्तरश्लोके तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्युक्तम् । भर्तुस्तद्विनियोगे स्वातन्त्र्यं स्विया इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात् गोदृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् । “योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र चाप्युपधिम्यश्वे-

० नान्यधार्य्यमिति—पा० १ पुस्तके ।

१ यन्वन दायादानां—पा० १ पुस्तके ।

तत्सर्वं विनिवर्त्तयेद्दि”ति मनु वचनोत् । “भार्या पुत्रश्च दासश्च
तय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तदनम्”
इत्यपि वचनभार्यायिपये शिल्पादिप्राप्तपरमेव । एकमूल-
कल्पनालाघवात् । अथग्न्यादि स्वरूपन्निरूपितं कात्यायनेन ।

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधन परिकीर्त्तितम् ॥

यत्पुनर्लभते नारी नौयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावहनिकन्नाम स्त्रीधनन्तदुदाहृतम् ।

ग्रीत्यादत्तं तु यत्किञ्चित्क्षुब्धा वा श्वशुरेण वा ॥

पादवन्दनिकञ्चैव ग्रीतिदत्तन्तदुच्यते ।

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रियाः ॥

अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा ।

गृहीपस्कारवाद्यानां दीद्याभरणकर्मणाम् ॥

मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित्क्षुल्कं परिकीर्त्तितम् ।

जडया अन्यथा वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ॥

भातुः साक्षाशात्पितृवां लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ।

भर्तुः सकाशादिति कल्पतर्वादौ पाठः । अथग्न्यादिशब्दा-
स्तु योगरूढास्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहीपस्करणादि-
ना यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण
गृह्यते तच्छुल्कमिति, मदनरत्ने व्याख्यातम् । मिताक्षरायान्तु
यद् गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभयत्रापि पि-
त्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः । अन्यथा तत्स्व-
त्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेः । जीमूतवाहनेन तु क-
र्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणे
भर्तादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कीर्त्तयान तच्छुल्कं तदेव मूल्य-
स्मृत्यर्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनरुक्तम् । “यदा नेतुर्भर्तृ-

गृहे शुक्लान्तरिकीर्तितमि”ति व्यासोक्तं वा । भर्तृगृहगमनार्थ-
मुत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति । तदुभयमपि स्त्री-
स्वामिकं भवत्येव तस्या एव दत्तरवादिति तत्र स्त्रीधनत्वव्य-
पदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव । आधिवेदनिकं स्वयन्तरवि-
वाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दोयते । यदाह याज्ञवल्क्यः ।

अधिविघ्नं स्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधन यासान्दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेदिति ॥

पितृदिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदानं विशिष्यमाह कात्यायनः ।

पितृमातृपतिभ्रातृप्रातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसहस्राह्रातव्यं स्यावराहते ॥

स्यावरेतरधनं यथाशक्ति कार्पापणसहस्रद्वयपर्याप्तं देय-
मित्यर्थः । व्यासोऽपि ।

द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासिनोक्ते-
रितोऽधिकमतिधनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् ।
अथैव नियमः प्रतिवत्सरमसक्तदर्पणे ज्ञेयस्तेनानेकवत्सरेषु
जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः । जी-
वनार्थत्वाद्वागस्य यावज्जीवञ्च द्विसहस्रमात्रेण तन्निर्वाहास-
म्भवात् । स्त्रीधनेऽपि भवंतुमतिमन्तरेण स्त्रीणां स्वतन्त्र-
मित्याह मनुः ।

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद् बहुमध्यकात् ।

स्वकादपि च वित्तादि स्वस्य भर्तुरनाजयेति ॥

निर्हारी व्ययः । क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति ।

यदाह सौटीयिकस्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदा नृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्ते तु स्थावरेतरण्य स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः ।

भवां प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रोयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥

स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दान-
विक्रयादिकमित्यर्थः । अपुत्रा शयनं भर्तुरित्यादि कात्यायन
वचोऽपि भर्तृदत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यतयेति केचि-
त् । पश्चाभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयः
प्रपञ्चितः । पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं
स्वाम्याभावादित्याह कात्यायनः ।

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि त्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधन भक्षयेद् वनात् ।

न वृद्धिर्न दाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यदनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् ॥

अथ चेत्स हिभार्यः स्यान्न च तं भजते पुनः ।

प्रीत्या संमृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्य स तद् वनात् ॥

यामाप्तादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनान्तरा ॥

स्त्रिया धन गृहीत्वा यद्यपरभार्यया सह वसत्येनाञ्चाव-
जानीते तदा गृहीतं तदन राज्ञा वनाद्दाप्यः । भक्ताप्तादन-
निवासान् यदि भर्ता न ददाति तदातेऽपि स्त्रिया वलाद् या-
च्चास्तत्पर्याप्त धन वा याच्यमिति श्लोकद्वयस्यैव चेदित्यस्या-

यः । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि
लोभनं न लभत इत्याह स एव ।

अपकारक्रियायुक्ता निर्लब्धां चार्थनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य याद्यमिति सूचित-
म् । अपकारक्रिया युक्ता सदा भर्तृप्रतिकूलाचरणपरा ।

निर्मयां चार्थनाशिकेत्यपि पाठः । देवणः ।

वृद्धिराभरणं शुक्लं लामद्य स्त्रीधनं भवेत् ॥

भोक्तृ तत् स्वयमेवेद पतिर्नार्हतीत्यनापदि ।

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिम् ॥

इति वृद्धिर्धनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिका-
योम् । मद्वरत्ने तु वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्जीवनार्थं पि-
त्रादिर्भर्तृमिति व्याख्यातञ्च । लाभो गौर्यादिप्रौढार्थं यज्ञ-
भ्यते कुतश्चित् । वृथा आपदमन्तरेण । मोक्षस्यागो दानमिति
यावत् । स्वयननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत् । तदनुज्ञया त्व-
नापद्यपि न दोषः । स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्यु-
दासार्थः । भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात् ।
भर्तृव्युदासे ततो वृद्धिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्या-
पि दण्डापपिकया सिद्धत्वात् । अनापदोत्यभिधानादापदि न
दोषः । अतएव “पुत्रार्तिहरणे चापि स्त्रीधनभोक्तुमर्हतीति
तस्मैव वाक्यशेषः । पतिरित्यनुपद्वः । पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपल-
क्षकं तस्यार्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे ।
च शब्दादन्यस्मिन्नतिधनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननु-
ज्ञातमपि पतिस्त्वक्तुं भोक्तुमर्हतीत्यर्थः । ननु परधने त्यागभो-

गयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन बोध्यते
अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनवक्तात्तादृ-
शविषये व्यये स्वयमेव तस्य तत्त्वैत्यदोषः । अतएव योगीश्वरो-
ऽपि ।

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधकौ ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये आवश्यकं नित्यं नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधकौ
दण्डादर्थं राज्ञावरोधे कृते । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधकद्वयं
व्याधिविशेषणं कार्यानुष्ठानबाधकद्वयं च तदर्थं इत्याह । ना-
कामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्यं बोध्यम् ।
सति तु दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवश्यं देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ
सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात् । पतिग्रह-
णादापद्यपि पर्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारो प्रतिदानश्चेष्टया
नान्यस्येति ज्ञेयम् । भर्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्यायै तस्मिन् नृ-
ते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमित्यप्याह स एव । “भर्ता प्रतिश्रुतं
देयं नृणवत् स्त्रीधनं सुतै”रिति । सुतग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोस्तप-
त्तज्ञानमृणवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्तस्थां
सुतानां जन्मना स्तरेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं
स्त्रीधनमुक्तम् ॥

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनुः । जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं रिक्तं भगिन्यस्य सनाभयः ॥

अत्र द्वग्दसमानार्थकचण्डोपादानात् सोदरभातृभगि-
नीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरग्रहणं भि-
न्नोदरव्यायृत्त्यर्थम् । देवलः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेर्हस्तां माता भ्राता पितापि वा ॥

अत्र तु इन्द्रस्यैव श्रवणारपुत्राणां कन्यानाञ्च सहाधिकारः प्रतीयते । इदं नान्वाधेयपतिप्रोतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम् । यथाह मनुरेव

अन्वाधेयञ्च यद् दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तदनन्मवेत् ॥

अन्वाधेयं पूर्वलक्षितं यच्च पत्या प्रीत्या दत्तं तत्स्त्रीधनं वृत्तायाः मृतायाः स्त्रियाः या प्रजा पुत्रदुहितरूपा तस्याः स्वम्भवति । पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी । जीवन्तमपि प्रतिमनादृत्यैत्यर्थः । तस्यानधिकारस्तथेति यावत् । अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात् स्त्रीपुंसप्रजायाः समसाम्यावगतेस्तुल्यवदिभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वं भगिनीनां तदभावे भ्रातृणामिति । भगिन्यश्च मनुवचनेऽनूढा याद्याः । तथा च बृहस्पतिः ॥

स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रजा चित् समूढा तु जलते मानमावशम् ॥

अपत्यानां पुत्राणां दुहितुः पृथगुपादानात् । तदंशिनी पुत्रसमांशिनी । मानमावशमिति गौरवार्थं तदनुसारेण किमपि लभते न पुत्रसमांशमित्यर्थः । अप्रजानामभावे प्रजानामपि समर्त्तृकाणां भ्रातृममभागित्वमित्याह कात्यायनः ॥

भगिन्यां वान्धवैः सार्धं विभजेरन् समर्त्तृकाः ॥

विभागकाले दौहित्रीभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाहंत ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

यथाहृत इत्युपयोगदारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः ।

नच दौहित्रीणां तदा धनस्वाम्याभायात् किमिति दानमिति वाच्यम् । यथा पैतृके पुत्रसत्त्वे कन्यानां दायार्हत्वेऽपि वचनबलात्तुरीयांशदानमेवमवाप्युपपत्तेः । अतएव प्रौतिपूर्वकमित्युक्तम् । प्रौतिपूर्वकत्ववचनादेवानावश्यकत्वमपि सूचितमत्र । तत्र तु पतिताः स्युरदित्सव इति दोषकौतनादावावश्यकत्वमिति भेदः । यौतुकस्तु कुमारीणामेव मातृवनम् । नपुत्राणां नापि प्रसदुद्दितणामित्याह मनुरेव ।

मातुस्तु यौतुकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव स इति ॥

युमिश्रणइतिधात्वनुसाराद्द्विवाहकाले एकासनीपविष्टयोर्वधूवरयोर्यद्धान्यवैदीयतं तद्युतयोरिदं यौतुकमितिव्युत्पत्त्या यौतुकमित्युच्यते । केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरैकशरीरतया मिश्रता भवति । अस्मिभिरस्थौनि मासैर्मांसन्तत्रा त्वचमिति श्रुतेः । भर्तृवध्वस्थ्यादिभिरस्थ्यादीन्धेफीभवन्तीत्यर्थ इत्याहुः । यदेतद् हृद्दयन्तव तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयन्तविति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रितेत्यन्ये । युतयोर्यौतुकमिति निघण्टौ । यौतुकं यौतुकञ्च तदिति कीशाद्यौतुकमित्यपि पाठः । भर्तृगृहलब्धः पृथग्धनतया पितृगृहलब्धं मातृधनं यौतुकम् । यौतुकशब्दस्यामिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयोरितिधातुपाठात् । युतमिहाविति प्रयोगाच्चेति देवस्वाम्याह तदसत् पितृगृहलब्धः पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौतुकमित्यस्यापि विनिगमकाभावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पनामात्रत्वात् । कुमारीणामनेकत्वे मम स्यादयुतस्यादिति न्यायेन स एव विभागो विज्ञेयाश्रवणात् । एतद्विविधभिन्नं मातृधनं दुहितृणाम् ।

तत्रापि प्रथमप्रदानां तदभावे प्रदानां तत्रापि प्रथमप्रति-
ष्ठितानां तदभावे प्रतिष्ठितानां सधवानां तदभावे विधयाना-
म् । तथा च गौतमः ॥

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति ।

अप्रतिष्ठिता चैनपत्या निर्हन्ता दुर्भंगा विधवा विल्यपरा-
र्केण कल्पतरुकारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं इयमेव विज्ञाने-
श्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविध-
प्रागुक्तस्त्रीधनभिन्नविधया । स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नयोरेव-
मुक्तम् । जीमूतबाह्वनस्मार्त्तभट्टाचार्याभ्यान्तु प्रागुक्तं गौतम-
वचनं “मातुर्दुहितरभावे दुहितृणां तदन्वय” इति नारदवचनं
“दुहितृणामभावे तु रिक्थ पुत्रस्य तद्ववेद्” इति कात्यायनव-
चनं “मातुर्दुहितरः श्रेयमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वय” इति योगीश्वर-
वचनम् एव मन्थान्यपि स्त्रीधनस्य दुहितृणाञ्चत्वपराणि स्मृति-
वचनानि प्रागुक्तमन्वादिवचनविरोधान्मातुस्तु यौतकमिति
प्रागुक्तमनुवचनानुरोधा “मातुः पारिणय्यं स्त्रियो विभजेरन्नि-
ति” वाशिष्ठानुसाराच्च यौतकमात्रविषयाणीरयुक्तम् । पारिण-
य्यं परिणयेन लब्धं यौतकमिति यावदिति ताभ्यां व्याकृतम् ।
कल्पतरौ विधादचिन्तामणौ च पारिणय्यमिति पठित्वा स्त्री-
परिच्छदादर्शककृतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु स-
र्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादिसत्त्वेऽपि प्रथमं दुहितृदौहित्र्यदौहितृ-
गामि । तदभावे पुत्राधिगामि । अप्रजःस्त्रीधनन्तु व्यवस्था-
पयिष्यते । “मातुर्दुहितरः श्रेयमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय” इति यो-
गीश्वरवचने दुहितृमावन्ताभ्य इत्यनेन न परानुश्रयते किन्तु

दौहित्रीदौहित्रावपि “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वय” इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तराः परामृश्यन्ते । तथा च दुहितृन्वयो दौहित्रीदौहित्वरूपः । तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्रः ।

दुहितृणां प्रसूता चेदिति वक्ष्यमाणयोगीश्वरवाक्ये दुहितृशब्देन दुहितरो गृह्यन्ते । साक्षाद्दुहितृणां मातुर्दुहितर इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुत्रत्वात् पुनरुक्त्यापत्तिः । दुहितृणामन्वय इति सामान्योक्तेर्दौहित्राधिकारोऽपि पुत्राधिकारस्तु “विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्त्यमृगं सम”मित्यत्र पित्रोरित्येकशेषाज्ज्ञभ्यते तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । ताभ्य ऋतेऽन्वय इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया पठ्यन्तमाह पदान्वयाद् दुहितृणां पृथगुपादानात् पुत्रादिरेव गृह्यते । दुहितृभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वं च न पौनरुक्त्यम् । जनन्यां संस्थितयान्त्विति मनुवचनस्य त्वयमर्थः । सूर्ये सद्योदरा मातृकं रिक्तं स्वाधिका-
रावसरे समं भजेरन् सनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिका-
रावसरे । न तु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्नित्यर्थः । इतरैतरयोग-
स्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतिः । च शब्दस्य तु विभागकर्तृ-
त्वान्वयमात्रेणाप्युपपत्तिः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्व्याद्यज्ञदत्त-
स्यैत्युक्ते नेतरैतरयोगप्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मा-
तृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनालोकारादिविषमविभा-
गनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सोदरसनाभियहणमसोदरभातृभगि-
नानिवृत्त्यर्थम् । अतएवाधमजातिस्त्रीधनं भिन्नोदरापि प्र-
कृष्टजातीयसपत्नीपुत्री तदभावे तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तं
मनुना ॥

स्त्रियास्तु यद्भवेदित्तं पित्रादत्तं कथं चन ।

ब्राह्मणी साहरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति ॥

अथानपत्यचत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितं, ब्राह्मणीपदस्रोतमन्तार्युपलक्षणम् । अप्रजस्त्रीधनं भर्तुरित्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं चत्रियादुद्दिष्टानपत्यशूद्राधनञ्च वैश्यादुद्दिष्टा गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि तभावेऽप्रजस्त्रीधनमित्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । तस्मात् स्त्रीधने सापत्यप्रागुद्दिष्टाद्याधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः । अत्र जीमूतवाहनः । मनुस्मृत्युपनिषद्भिरुल्लिखितवचनेषु ह्यङ्गाश्रयणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थलाभादेव लक्षणे तु पुत्रकन्यानामिति ह्यङ्गस्यापि श्रवणात्संवादेन तथापि चशब्दस्योत्तरेतरयोगार्थकत्वौचित्याद्वात्तमग्निनीनां सोदराणां विभक्त्यैव धनग्रहणं युक्तम् । किञ्च केवलदुहितृणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषवचनमनर्थकम् । न च कुमारोपदोपादानात्प्रतर्दुद्दिष्टव्यावृत्त्यर्थेनदिति युक्तम् । तद्वागवृत्तेः सर्वस्त्रीधनएव यौतकादिवचनेयुक्तत्वात् । कुमार्यभावे प्रत्याद्याधिकारस्याप्यवर्जनोपत्त्यात् । तस्मात्पुत्रपुत्र्योस्तुल्यवदधिकार एव मन्वाद्याभिप्रेतोऽध्यव्यादिस्त्रीधनविषयो यौतकविषयस्तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था । अन्वाधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहणस्तु अनुवचनान्तरेऽध्यव्याद्युपलक्षणमितरथा यौतके पृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह । दायतत्त्वकृदादीनामप्येतददेव मतम् । अत्रेदं प्रतिभाति । अन्वाधेयादियहस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तदुभयव्यतिरिक्तसर्वमातृधने दुहित्राधिकारः प्रथमतःतदनु पुत्राधिकारः । यौतके विशेषवचनं तु प्रत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यत्रापि सा समैवेति चेत्सत्यम् । किन्तु न नियता यौतके तु नियता । ते न यौतकं कु-

मार्यभावे विवाहमेदेन स्त्रीधनमन्वादीनामेव भवति न प्रसा-
 दीनामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारादीनामाशयः । 'विज्ञानेश्वरा-
 चार्याणान्वयमभिप्रायः । सामान्यतः स्त्रीधनमात्रस्य दुहि-
 तयाद्यातायोधकमनन्यथा सिद्धवचनामुरोधेन सङ्कोचः कर्त-
 व्यो न मन्वादिवचनमनन्यथासिद्धपुत्रकन्यानां सहाधिका-
 रप्रतिपादकम् । पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनमपरत्वात् ।
 नच चशब्दद्वन्द्वाभ्यां सहाधिकारः । विभाग कर्तृत्वान्व-
 येनापि तदुपपत्तेः । अन्यथा पितरावित्यादौ मातापित्रोस्त-
 दिष्यतइत्यादौ च द्वन्द्वैकशेषश्रवणे सकलनिबन्धसम्मतः क्र-
 मो मातापित्रोर्न स्यात् । विष्णुवचनाद्यनुरोधात्तत्रशब्दान्व-
 यसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थक्रमस्त्वन्यथाप्यविरुद्ध इत्युच्य-
 ते तर्ह्यत्रापि ताभ्य कर्तृत्वान्वयः दुहितृणामभावे तु रिक्त्यं पुत्र-
 पु तद्वेदित्यादियोगांश्चरकात्यायनवचनावगतार्थक्रमान्यथा-
 भावे द्वन्द्वचशब्दादीनां शाब्दान्वयः साहित्यमात्रेणोप-
 पत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषामेवान्यविषयत्वम् । सिद्धे स-
 हाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे चैषा सहाधिकारपरत्वनिय-
 यद्वृत्तौतरेतराश्रयत्वञ्चेति । अन्वाधियादौ विशेषवचनमन-
 र्थमिति चेत् न । यौतके चन्द्रिकाकारादिमतवदेव सा-
 र्थकरत्वात् । अन्वाधिय ग्रहणस्योपलक्षणतया प्रकामात्राधि-
 कारे तेन प्रतिपादिते जनन्यां संस्थितायान्वित्यादि वचनैः
 साम्यादिविधानमित्येवं सर्वेषां सार्थकत्वात् । तस्मात्सर्वं सु-
 स्थमिति । श्रीविद्यारण्यश्रीचरणैस्तु स्मृतिचन्द्रिकामिताक्ष-
 रयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि निश्चितम् तु त्रिविक्तम् ।
 पुत्रादिभ्यः प्राग् दुहितृदुहितृस्तदनु दौहित्राणामधिकार इति
 तु मिताक्षराचन्द्रिकामदनरत्नकाराणाम्विद्यारण्यश्रीचरणा-

मां च विसम्वादेन सम्मतः । जीमूतवाहनदायतन्त्वकारौ तु
 दुहितृभावे पुत्राणामेवाधिकारो न तु दौहित्यादधिकारा-
 न्तरम् । तथाहि नारदवचनं दुहितृणान्तदन्वय इत्यत्र दुहितृ-
 रन्वयपदेनान्वयपुत्रादिवाचकेनान्वयः सम्भवति । दुहि-
 तृपदस्य जन्यविशेषवचनस्य जन्यान्तरे सम्मत्येन निराका-
 ङ्गतयान्वयासम्भवात् तच्छब्दस्यापि दुहितृत्वरूपेणैव तदुप-
 स्थापकस्य निराकाङ्क्षाविशेषात् । किञ्च याज्ञवल्क्यवचने
 तावद् दुहितर इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य
 च षष्ठ्यान्तान्वयपदेनान्वयाद्द्विवहितस्यापि मातुरित्यस्यैवान्वय-
 स्तदेकवाक्यतयात्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादिर्गृह्यते न दुहि-
 तन्वयः । किञ्च सत्स्वङ्गजेषु तद्गामोद्धार्यो भवतीति बौधाय-
 नवचनादनन्तराङ्गजपुत्राधिकार एव प्रत्यासत्तेरुचितो न
 तु व्यवहिताङ्गजदौहित्यादेरित्याह तुस्तन्मन्दम् । जन्यवाचकस्य
 जन्यान्तरेणान्वये चस्य पुत्र पुत्र इत्यादाप्यन्वयो न स्यात् । त-
 ज्जन्यप्रतिसम्बन्धितया विरोधस्तत्रापि तुल्यः । अन्यथा दुहितुः
 पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात् । तस्माच्छब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेद-
 म् । याज्ञवल्क्यवचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्तस्त-
 थापि विभर्जेरन् सुताः पित्रोरित्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव षट्
 णदानदुहितृभवीषाधिकारवत्प्रापनार्थोऽनुवादः स च दौहित्यान्-
 तारमप्यविरुद्धः । सत्स्वङ्गजेष्विति बौधायनवचनन्तु मातृ-
 साधारण्येन पुत्राणामेवाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापत्य-
 मातृवाचकत्वात् । पुत्रदुहितृसाधारणमधिकारं प्रतिपादय-
 दचनान्तराविरुद्धं प्रत्यासत्त्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चि
 देतत् । सन्तानाभावे त्वाह योगेश्वरः ।

अतीतायामप्रजसि वाम्बवास्तदवाप्रयुः ॥

अप्रजसि दुहित्रादिप्रपौत्रपर्यन्तरहितायामतीतायाम्-
तायां बान्धवा वक्ष्यमाणश्लोकोक्ता तत्स्त्रीधनमवाप्नुयुः । वि-
वाहभेदनव्यवस्थया बान्धवानामधिकारमाह स एव ॥

अप्रजः स्त्रीधनभर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पित्रगामि तदिति ॥

चतुर्षु ब्राह्मदैवार्धप्राजापत्येषु । अपिशब्दाद्बान्धवपरि-
ग्रहः । यद्वा अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ब्राह्मभिन्ना दैवा-
प्राजापत्यगान्धर्वाद्युत्वारः ॥ तेन

ब्राह्मदैवार्धगान्धर्वप्राजापत्येषु यदनम् ।

अप्रजायामतीयां भर्तुरेव तदिष्यत इति ॥

मनुवचनविसम्वादः ।

ब्राह्मादिविवाहोढाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवति । त-
दभावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्तृवान्तराये
भर्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेष्वामुरादिषु परि-
णीतायास्तु पित्रगामि । एकशेषेण मातापित्रगामि । तत्रा-
पि प्राज्ञापित्रगामि तदनु पित्रगामि । पितरावित्यत्रोक्तान्ना-
यात् । विरुद्धवचनान्तराभावाच्च । अतएव मनुना ।

यत्त्वस्याः स्यादनं दत्तं विवाहेष्वामुरादिषु ।

अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यत इति ॥

इदं मातृशब्दपूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यसद्वगमित-
म् । कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणादत्रापि त-
थैवौचित्यात् । यथाह बौधायनः ।

रिक्थं मृतायाः कन्याया गृहणीयुः सोदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥

इति माता पितोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु स-

वेधेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेद् दुहितृणां तद्धनम् । दुहितृ-
लब्धेन चात्र दुहितृदुहितरो लक्ष्यन्ते इति प्रागेवोक्तम् । तत्रा-
प्यनूटादिक्रमो गौतमादिप्रतिपादितो दुहितृधनग्रहणकाले दौ-
हितृभ्योऽपि प्रीत्या किञ्चिद्दानमिति च प्रागेव निरूपितम् । दौ-
हितृणाञ्च मातामहोधनयणं भिन्नमाहकाणां विषममाह-
ारेण । पौत्राणां पितृहारेणैव । “पितृमाह वा स्वर्गो भाग”
इति गौतमस्मरणात् । जीमूतवाहस्तु ब्राह्मादिविवाहेषु य-
दनं तदेवानेन व्यवस्थाप्य तेन तत्तद्विवाहोदायाः सर्वधनम् ।
ब्राह्मादिषु यदनमिति सम्बन्धे वर्तमानसम्बन्धकृतकाल-
लक्षणादूढ*स्त्रीपरस्वेऽतीतविवाहक्रियाहारकसम्बन्धे ? जघन्य-
त्वादित्याह । तदनुगामी दायतत्त्वकृदप्येवम् । तदपेक्षम् ।
पूर्ववचने अप्रजःस्त्रीधनं बान्धवा गृह्णीयुरिति सामान्यत-
उक्तेः कोदृश्या अप्रजसः के बान्धवा गृह्णीयुरित्येवाकाङ्क्षोदयाद्
ब्राह्मादिपदानां तद्विशेषणत्वस्यैचित्यात् । यच्च वर्तमान-
भूतसम्बन्धकृतं विनिगकममुक्तं तदपि तुच्छम् । विभागका-
लेऽतीतत्वस्योभयत्राविशेषात् । धनलाभकाले वर्तमानत्व-
स्य चाप्रयोजकत्वात् विवाहजन्यभाय्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वा-
च्च । यत् सर्वेष्वपि विवाहेषु . पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तं वि-
वाहोत्तरं तद् भ्रातृणामेव । यदाह कात्यायनः ।

पितृभ्याञ्चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावर धनम् ।

यतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

विश्वरूपजीमूतवाहनौ तु कान्यादगायां यत्पितृभ्यां दत्तं
तद् भ्रातृगामि विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात् । विवाह-

* कृतकाललक्षणतस्तदूढ—पा० १ । पुस्तके ।

? सम्बन्धकृतलक्षणाया—पा० १ । २ । पुस्तकयोः ।

कान्तव्यस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामिरवान्मातापितृगामि-
 र्वाचेत्याहृतः । तत्र । स्यादवरविषयत्वादस्याविरोधात् । न च
 दण्डापूर्पकया स्यादवरग्रहणे जह्मग्रहणं भ्रातृणामायात्येवेति
 वाच्यम् । अपवादे तत्रायाप्रवृत्तेः । शुल्कन्तु सोदराणामेव
 “भगिनीशुल्क सोदर्याणामिति” गौतमवचनात्सोदराभावे
 मातुः । ऊर्ध्वं मातुरिति तद्वचनादेव । पूर्वस्यैकइति तु परम-
 तम् । बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो मृताया बन्धूनां तदभावे भर्तुः ।
 “बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तदिति कात्यायनव-
 चनात् । पूर्वोक्ताप्रजः स्त्रीधनाधिकार्यभावे त्वाह वृहस्पतिः ।

मातृष्वसा मातृनानौ पितृष्वस्त्री पितृष्वसा ।

श्वश्रूः पर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनन्तासां स्वस्तीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

अचौरमपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानन्तयोः सर्वापवादकत्वात् ।

अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन च सपत्नी पुत्रस्य ।

सर्वांसामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणो भवेत् ।

सर्वांस्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥

इति मनुवचनात् । न तु सुतपदमौरसविशेषणमान्यक्यात् ।

सपत्नीपुत्रसङ्गावेऽपि स्वस्तीयाद्याधिकोरापत्तेरनादिव्यवहारवि-

रोधान्न । तथा च दौहित्राभावे चौरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपु-

त्र । तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरससपत्नीपुत्रयोरुपा-

दानं नानन्तरस्यापि दौहित्रस्य दौहित्रपुत्रस्य तस्य पिण्डदाने

वहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु त-

त्पुत्रपौत्राः । पुत्रपौत्रैक्यं देयमिति, षट्पापाकारणाधिका-

रिणा पिण्डदानाधिकारिणाश्च तेषामेव रिक्तग्रहणोचित्यात् ।

तदभावे सपत्नीपुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तदा पिण्डदान-

त्वाहणापाकर्तृत्वाच्च प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे स-
 रस्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डे ध्वनन्यगतिकैतद्वचनवलाङ्गिनी-
 पुत्रोद्यानामेव मातृध्वस्त्रादिधने प्रत्यामत्तितारतम्येनाधिका-
 रः । स्नुषादीनां तु यासांछादनमात्रमाह्वम् । वचनविरो-
 धे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । 'तस्मात् स्त्रियोनिरि-
 न्द्रिया अदायादा' इति श्रुतेः । "अनिन्द्रिया द्यदायाद्य स्त्रियो-
 नृतमिति स्थिति"रिति तन्मूलकमनुवचनाच्च । शृङ्गयादिकया
 यत्र कण्ठोक्तः पद्मीदुहितर इत्यादौ यासां स्त्रीणांभ्यनाधिकार-
 सांसांमेव अन्यासान्तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दाययद्वयनिषेध
 एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहृदसादीनान्ताधिष्ठात्यनिवन्धुणा-
 स्त्रीमूलवाचनादिपौरुषसर्वनिवन्धुणां सिद्धान्ताच्च ।

इति स्तोत्रविभागः ॥

अथविभागकाले केन विदपद्म, तस्य 'पद्याद् ज्ञातस्य वि-
 भागप्रकारः । तत्र मनु ॥

कृष्ये धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पद्यादृद्ध्येत यत्किञ्चित्सर्वं समतान्नयेत् ॥

योगीश्वरः । अन्योन्यापहतन्द्रव्य विभक्तैर्यत्र दृश्यते ॥

तत् पुनस्ते समैरगैर्विभक्तेरन्निति स्थितिः ॥

अत्र समपदादुद्धारविभागो निषिद्धः विभक्तेरन्निति वच-
 नाद् येनैव दृष्टन्तेनैव न याद्य नाप्यपहर्जेऽल्पन्दातव्यमिति
 बोध्यते । एतावता वचनार्थवत्वेस्तेयदोषाभावः समुदायद्र-
 व्यापहारे स्वबुद्ध्या गृहीतत्वादिति केषांश्चिद्वचन प्रलापः ।
 साधारणद्रव्यं परस्वत्वस्यापि सत्वेन परस्वापहारस्य स्तेयप-
 दार्थस्यावारणीयत्वात् । अथ परकीयबुद्ध्या न गृहीतमिति न-
 स्तेयमित्युच्यते । तन्न । अपहर्षे परकीयबुद्धेरावश्यकत्वात् ।

अतएवापहृतमित्युक्तम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम् ।

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरिति ।

सत्यम्परन्तु सम्भावितस्य स्वतन्त्रस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषउक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानान्दण्डापुपन्यायेन दोषः सुतरामुक्त एव भवतीति । अतएव समुदायद्रव्यापहारे समविभागवचनस्य स्त्रीयदोषाभावपरत्वमाचक्षाणां अनेन मनुवचनेन दूरापास्ताः । अविशेषेण दोषप्रतिपादिकया श्रुत्या च । यथा 'यो वै भागिनम्भागोद्भूदते चयते चैन सः । अथ चैन-
न्नवचयतेऽयं पुत्रमथ पौत्रश्चयते' इति । यो भागिनम्भागोद्भू भागोद्भूदते निरस्यति भागान्तरमे कथस्त्रिद्वत्त्रयनया वा न प्रयच्छतीति यावत् स भागानुन्न एन नोत्तरश्चयते नाशयति दोषवशात् । यदोनन्न नाशयति तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति श्रुतेरर्थः । श्रुत्यन्नास्तु प्रलपन्तु नाम साधारणद्रव्यस्यापि परस्वत्वेनापहारपदार्थाऽनपायादित्युक्तमेव । यथा मौढ्ये चरौ विपन्ने सादृश्यात्प्रतिनिधितया मापेषु गृह्यमाणेषु मुद्गावर्यबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य प्राप्तिसाधोपेक्षित्वात्तत्रापि मापावयवानामप्यवर्जनौयग्रहणं यज्ञसाधनत्वञ्चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम् । राज्ञे तु भोगिभिर्न निवेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन मामादिनैव दापनीयमिति ग्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजनकमेव काल्यायन आह ।

वन्मुनापहृतं द्रव्यं स्वलाञ्छैव प्रदापयेत् ॥

अविभागकालेऽनेन बहुमुक्तमित्यपि न वक्तव्यं भुक्तमपि राज्ञा न याच्यमित्याशयेनाह स एव ॥

वन्धूनामविभक्तानाम्भोगं नैव निवर्तयेदिति ॥

न हि न्यूनाधिकभागो वारयितुं शक्योऽवर्जनैयत्वादिति भावः । एव दृष्टार्थतयैवोपपत्तौ नास्यापि स्तेयदोषाभावपरत्व-
मदृष्टार्थत्वापत्तेस्तस्मादत्रापि स्तेयप्रायश्चित्तं भवत्येवेत्यवधेयम् ॥

अथाविभाज्यम् ॥ तत्र योगीश्वरः ।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

सैवमौद्वाहिकस्यैव दायादानान्नतद् भवेत् ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युदरेत्, यः ।

दायादेभ्यो न तद्व्याद् विद्याया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः । स्त्रोतन्त्रे पितृद्रव्योप-
घातेन यन्मैत्रादि लब्धं तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ महाजना-
चारविरोधो विद्यालब्धेनारद्वचनविरोधश्च ॥

कुटुम्बस्त्रिभूयाद्भातुर्ग्यौ विद्यामधिगच्छतः ॥

भाग विद्याधनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोऽपि सन्निति ॥

कात्यायनस्त्वविभाज्यविद्याधनलक्षणमुखेनैतदेव द्रष्टव्यमिति
यथाह । परभक्तोपभोगेन विद्या प्राप्ता न्यतस्तु या ॥

तथा प्राप्तम्भनं यस्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते इति ॥

मनुरपि स्पष्टमाह ।

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्व्याद् विद्याया लब्धमेव च ॥

श्रमेण सेवादिना । क्रमादभ्यागतायाम्पितृद्रव्याविरोधेनो-
दृतायामपि भूया विशेष उक्तं शङ्केन ।

पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेकस्ते दुदरेत् क्रमात् ।

यथाभागं लभन्तीभ्यो दत्वांशन्तु तुरीयकमिति ।

उदत्ते चतुर्थांशमुदरणमून्यमधिकन्दत्वांशत्रयं सर्वं स-

मं विभजेरन्नित्यर्थः । यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्वं यद्येन कम्भं
तत्तस्यैवेति न्यायादेव प्राप्तं तथापि प्रायो व्यवहारशास्त्रे न्याय-
सिद्धानुवादकान्येव वचनागौति परिभाषाप्रपञ्चितमिति न
दोषः । अविभाज्यान्तरमप्युक्तं समुना ।

वस्त्रस्य वस्त्रमलङ्कारं कृतान्नमुद्रकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारस्तु न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

पत्रं वाहनम् । वस्त्रादि यद्येन धृतं तत्तस्यैव । अधृतस्तु
विक्रयाद्यर्थं विभाज्यमेव । कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाशक्ति भो-
क्तव्यं न तु तोलयित्वा विभाज्यम् । उदकमुद्रकाधारः कृपादिः
सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यः । स्त्रियो दास्यो विषमा न विभाज्याः ।
पथ्यायेण कर्म कारयितव्याः पित्रवरुदास्तु समा अपि न विभा-
ज्याः । “स्त्रीष्ववरुदास्तु न विभागः” इति गौतमवचनात् । योग-
क्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्तं उच्यते । तयोरविभाज्यत्वं पितृद्रव्य
विरोधेनार्जितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते । न हि स्वतः फलतो वा
तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतराम् । तथा चाह लौ-
गाक्षिः ।

क्षेमस्यर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ॥

अविभाज्यं च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥

इति योगक्षेमशब्देन तत्कारिणो राजमन्त्रिपुरोहि-
तादय उच्यन्ते इति केचित् । शस्त्रचामरोपानतप्रभृतय इत्य-
न्ये । प्रचारो गृहाराभादिप्रवेशो निर्गममार्गः । तस्माद्वि-
भाज्यत्वम् । पितृधृतं वस्त्रादिकं श्राद्धभोक्ते दातव्यम् । यथा-
ह वृहस्पतिः ॥

वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितृव्यं दाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्ते तदर्पयेदिति ॥

स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः ॥

पत्न्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तस्मैजीवन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते इति ।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव । पत्न्यौ जीवतीत्यनेन पतिर्जीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य इति सूचितम् । पितृप्रसादलब्धस्यापि न विभागः ॥

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राद्याभरणानि च ।

भुज्यन्ते इति वचनादविभाज्यत्वम् । तथा पितृदत्तस्यापि ।

पितृभ्यां यस्य यद्वत् तत्तस्यैव धनस्मवेदिति च स्मरणात् । पितृप्रसादज्ञानप्रीतिदाने यद्यौचित्यानुरोधेनैव क्षीये । नतु यथा कामम् । महाजनाचारविरोधात् पितृद्वयविरोधोपार्जितप्रपञ्चो भूयः सुशौच्यादिविषयमादाय स्मृतिवचःसु दृश्यते स न यन्यविस्तरभयास्तिस्यते ॥

अथ विभागानधिकारिणः ॥

तत्र योगीश्वरः । क्लोवीऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अन्वीऽचिकित्सनेगाद्या भक्त्याः स्युर्निरंशकाः ॥

तज्जः पतितजः । क्लोवान्वी यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानहंविषयदिश्वन्तरा तदा तदपगमस्येदौपधादिना, तर्हि दृष्ट्यात्तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितादिति रीत्या विभागानहंविषयेति ध्येयम् । आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपात-
किवधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह वशिष्ठः ॥

“अनशास्त्वाश्रमान्तरगता” इति । नोरदोऽपि ।

पितृद्विद् पतितः पण्डो यस्य स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽश्र लभेरन् चेवजाः कुत इति ॥

मनुरपि । अनङ्गौ क्लोवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

व्याधिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरिन्द्रियः । तेन क्ली-
वाद्भेदः । कश्चित्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना इत्याह ।
एते क्लीवादयोऽशभावो न भवन्ति किन्तु यासाच्छादनदाना-
दिना भर्तव्याः पोषणीया । अमरणे तु महान्दोषः । यथाह
मनुः ॥

सर्वेषामपि चैतेषां दातुम्यायं मनीषिणा ।

यासाच्छादनमत्यन्तं पतितोऽद्यददङ्गवेदिति ॥

अत्यन्तं यावज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोर्यावत्प्र-
यश्चित्ताचरणमनश्चिरम् । औहत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽ-
स्तु निपतनमेव । एतेषाञ्च विभागात्प्रागेव दोषभाक्तेऽर्नश्चिर-
न पुनर्विभागोत्तरपि दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावा-
त् । पश्चादप्यौषधादिना दोषनिर्हरणेऽस्त्येवांशभागितेति वि-
विन्नानेश्वराचार्याः । युक्तञ्चैतत् । दोषप्रयुक्तत्वाद्भिभागानर्हता-
याः । “विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णाया विभागभागि”ति न्याय-
साम्यात् । पतितादिषु लिङ्गमविवक्षितमनुपादेयत्वात् ब्रा-
ह्मणो न सुराम्पिबेदित्वादिवत् । तेन यथासम्भवे पत्नी दुहि-
तर इत्यादेरप्ययमपवादः । क्लीवादीनामनशत्वेऽपि तत्पुत्रा-
णामंशोऽस्तीत्याह योगीश्वरः ॥ •

धौरसाः क्षेत्रज्ञास्तु तेषां निर्दोषा भागहारिणाः ॥

निर्दोषाः पूर्वोक्तानशत्वप्रयोजकदोषशून्याः । तत्र क्लीवस्य क्षेत्र-
ज्ञपुत्रः सम्भवत्यन्यपामौरसोऽपि पुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रव्युदा-
सार्थम् । पतिततत्सुतयोर्न भरणम् । तथा च देवलः ।

मृते पितरि न क्लीवकुष्ठान्मत्तजडाभ्यका ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गो दायाशभागिनः ॥

तेषां पतितवर्जभ्यो भक्तं वस्त्रञ्च दीयते ।

तत्सुताः पित्रदायांशं भर्तृन् दोषवर्जिता इति ॥

लिङ्गो प्रव्रजितादिः । पतितपदेनात्र पतितसुतस्यापि य-
द्वयं पतितोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । “पतितात्वं पतित-
मेवानात्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी भवतीति” स्मृतेः । मृ-
त इति विभागकालोपलक्षणं जीवद्विभागेऽप्यनर्हत्वात् ।

कात्यायनोऽपि

अक्रमोढासुतश्चैव संगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थन्तेषु चार्हति ॥

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरसुतपन्नस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढा-
न्तयोः संगोत्रादनियोगोत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्री नार्हति धनम् ।
अक्रमोढायामपि सवर्णेन पित्रोत्पादितः पुत्रो धनाधिकारी
क्रमोढायामसवर्णजातोपि । तथाच कात्यायनः ।

अक्रमोढासुतस्त्वृक्ष्यौ सवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढायाश्च यो भवेत् ॥

प्रतिक्षीमप्रसूतायास्तस्याः पुत्री न रिक्थभाक् ।

यासांश्चादनमात्रन्तु देयं तद्वन्धुभिर्मितम् ॥

वन्धूनामप्यभावे तु पितृव्यं तदाप्नुयात् ॥

स्वपितृव्यं तदनन्तरं दापनीया न वान्धवाः ।

क्रीवादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रसम्भव उक्तो मनुना ।

यदार्थिता तु दारैः स्थात् क्रीवादीनां कथञ्चन ॥

तेषांसुतपन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

तन्तुरपत्यम् । नच क्रीवादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात्
कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनागर्हेतया उपनीतत्वे
शुद्रवदपतितत्वान् । एतेषां क्रीवादीनां दुहितरो विवाहपत्य-
न्तं भर्त्तव्याः संस्कृताः स्यात् । तत्स्त्रियस्तु पुत्ररहिताः साध्वो

भरणीया अप्रतिकूलाश्चेद् अन्यथा वहिष्करणीयाः । तदाह
योगीश्वरः ॥

सुताश्चैषां प्रभक्त्या यावन्तो भर्तृसात्कृताः ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निवांस्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

आपस्तम्बः, “अवपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्तन्ते” ।

अवपात्रितो भिन्नोदकीकृतः । तथा वृहस्पतिः ।

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नाहं स्यात् पैतृके धने ।

तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तद्भिधीयते ।

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरन्त्रायते सुतः ।

अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ॥

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।

शोस्त्रशौय्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ॥

आचारहीनः पुत्रस्तु भ्रूवोच्चारसमः स्मृतः ।

अयमर्थः । पित्रादेरौर्ध्वदेहिककर्मणः कर्त्ता सुतीसंस्कृतो
पि वरः श्रेष्ठो वेदपारगोऽप्यपरो न वर इति ।

पुत्रास्त्रो नरकाद्यस्मात् पितरन्त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

इति स्मृतेः पुत्रकर्मकर्तुः पितृधनस्वाम्यमेव चेतनमतस्तदकु-
र्वतः कुतो चेतनाधिकार इति भावः । अनुरपि ।

सर्वएव विकर्मस्था नार्हन्ति भातरो धनमिति ।

श्रीतस्मात्तर्कमानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति
भावः ॥ इति विभागानधिकारिणः ॥

अथ विभक्तकृतम् ॥

तच्च नारदः । यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चैतकार्येषु संमतोः ॥

स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यद्येष्टं तत्सर्वमौशास्ते स्वधनस्य हीति ।

अस्यार्थः । एकस्माज्ज ता बहवो भ्रातरो यदि विभक्ता इति ज्ञेय इति केचित् । वयन्तु पृथग्धर्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः तद्विधानस्याप्ताप्रतीतेरानर्थक्याच्च । पृथग्विभिन्नो धर्मो देवपितृद्विजार्चनरूपो येषां न त्वमिहोवादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यत्वेऽप्यविभागेऽपि पृथक्तात् ।

तथा च बृहस्पतिः । एकवासेन वसतां पितृदेशद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहेगृहे ॥

एतच्च प्राङ्निर्दिष्टम् । पृथक्क्रिया लौकिककृत्यादिरूपा येषां पृथग्विभिन्ना ये कर्मणां कण्डनपेषणादीनां गुणा वपमर्जनभूता मुसलोलूखलदण्डपलादयस्ते येषाम्, ते चैतकार्येषु न संमतोः परस्परमनुमतिं यद्यपि न कुर्वन्ति तथापि ते स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा तत्सर्वमन्यदप्याधीकरणकृपादानादि यद्येष्टं स्वेच्छया कुर्युः । विभक्ता यदानुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौकर्यभावं भवति अथ न कुर्वन्ति तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः । तत्र हेतुः हि यस्मात्ते स्वधनस्यासाधारणस्वरूपापन्नस्य धनस्येशः स्वामिनः । साधारणे स्वे हि परस्परानुमत्यपेक्षा न त्वसाधारणेऽपीति भावः । यत्तु बृहस्पतिनोक्तम् ॥

विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः ॥

एको ह्यनौशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयइति ॥

तदप्यविभक्तानुमतिव्यवहारसौकर्यार्थमेव प्रतिपादयति यामादानुमतिवदित्युक्तम् । स्यावरे हि चिरकालस्यायिनि-

पत्रसाक्ष्यादिविगमे विभागाविभागनिर्णयो दुःशङ्कः स्यात् कालान्तरे । सत्यान्वनुमतौ विभागनिर्णयानपेक्ष एव व्यवहारः सिद्ध्यति सर्वानुमत्या दत्तत्वादित्याशय इति विज्ञानेश्वरा वदन् वदुः । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु यदि विभक्ता अपि स्यावरविभागं दुष्करं मन्यमानास्तत्फलमेव फलकाले विभज्य भोक्ष्याम इत्यभिसन्धिना तदितरधनमेव पृथक् विभज्य गृहीत्वा स्यावरं मध्यकमेव स्थापयन्ति तादृशस्यावरविषयमिदमित्याह । तत्कल्पना मात्रम् । अविभक्तत्वादेव तवानुमत्यपेक्षणात् । स एव, येनांशो यादृशो लब्धः प्राप्य तत्र विचालयेदिति । प्राप्य स्वीकृत्य । विभागकाले सत्त्वा पश्चाद्विप्रतिपद्यमानो राज्ञा वारणीयोऽत्याग्रहे दण्डग्रहेत्याह स एव ।

स्वेच्छागतविभागो यः पुनरेव विसम्बदेत् ।

स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकत् ॥

अनुबन्धो निर्वन्ध आग्रह इति यावत् । इति विभक्तकृत्यम् ॥ अथ विभागप्रकारे उक्ते तत्सन्देहे निर्णयप्रकार उच्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः । विभागनिष्ठवे ज्ञातिवन्धुसाक्ष्यभिलिखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ।

विभागस्य निष्ठवेऽपक्तापे विभक्तमध्ये केन चित्कृते ज्ञातिभिः पितृवन्धुभिः बन्धुभिर्मातुलादिभिः साक्षिभिश्चोटासौनैः साक्षिलक्षणलक्षितैः । यद्यपि ज्ञातिवन्धवोऽपि साक्षिविधयैव निर्णयकारणं तथापि बहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षयान्तरङ्गास्ते श्राद्धादिपृथग्भावरूपविभागलिङ्गतत्त्वज्ञा विभागकर्त्तारश्चेति वक्षीवर्हन्त्यायेन पृथगुपात्ताः । लेख्येन विभागपत्रेण च विभागस्य भावनानिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यौतकैः पृथक्कृतैः । युमिश्रणामिश्रणयोरिति धात्वनुसारात् । गृहैः क्षेत्रैश्च । नारदः ॥

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ॥

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ।

ज्ञातिग्रहणात्तेषु सत्सु वान्यसाक्षिपुरस्कार इत्येतदर्थम् ।

कार्यकृत्यादि तस्य पृथक्प्रवर्त्तनात् । शङ्कः ।

गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ॥

गोत्रलैस्याप्यविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

कुलं बन्धवो मातुलादयः । अतएव नारदेन मुख्यत्वात्ज्ञा-
तय एव निर्दिष्टाः । ज्ञातृभिरिति पाठस्त्वनाकरः पुरातन-
पुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात् । लिखितान्तु सक्षिभ्यो बलवदि-
ति परिभाषायां निरूपितम् । नारदः ।

दानग्रहणपञ्चद्वन्द्वग्रहणे च परिग्रहाः ॥

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मांगमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानग्रहणमेव च ॥

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्ना विभक्ताः कथञ्चन ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः ॥

विभक्तानवगच्छेयुर्जेष्वमप्यन्तरेण तान् ॥

धर्मो वैश्वदेवादिः एकपाकेन वसतामिति प्राक् उक्त वचनात् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ॥

विभागो सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इतिनारदेनैवोक्तत्वाच्च । वृहस्पतिः ॥

साहसं स्यावरं न्यास प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ ॥

न स्यातामित्यत्र यदीत्यध्याहारः ।

पृथगायव्ययधर्माः कुसोदश्च परस्परम् ।

वणिक्पथश्च ये कुर्युर्विभक्तास्तेन सशयः ॥

षायोव्ययो धनञ्च पृथग्येषामिति विग्रहः कुसीदं दृष्टार्थं
 धनप्रयोगः । वणिक्पयो वाणिज्यम् । परस्परमिति । एको भा-
 तोत्तमर्णः परस्याधमर्णः एकोविक्त्रौणीते परस्य क्रौणाति इत्ये-
 वमादिभिर्जिह्वैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य
 इत्यर्थः । एताः क्रिया इति बहुवचनान्मिलितानामेवेषां लिङ्-
 त्वमिति न भ्रमितव्यं व्यस्तसमस्तानामपि तद्विधानात् । न्या-
 यमूलकत्वाच्च वचनस्य अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैश्शपथैश्च वि-
 पयाल्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः । युक्तिष्वप्यसमर्थांस्तु शपथै-
 रेव मह्येदिति परिभाषायां निरूपितं यच्च तु मानुषं निर्णय-
 कद्रास्ति युक्तयस्याभावात् दिव्यशपथाध्यवसायस्यान्यतरस्य न
 भवति तत्र पुनर्विभागः कार्य इत्याह मनुः ।

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपीति ॥

सच परिशील्योभयव्ययमित्यादिसंसृष्टिविभागानादिरौत्ये-
 त्यनुमर्त्यम् । यच्च मनुनैवोक्तम् ।

सकृदगो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति* त्रौण्ये तानि सकृत्सकृदिति ॥

तत् परावृत्तिकारणभावे । कन्यादानदानान्तरयोरप्येवम् ।
 इति विभागसन्देहे निर्णयः । समाप्तश्चेदन्दायभागाख्य विवा-
 दपटम् ॥

इति श्रीमन्महा राजाधिराजश्रीवीरसिंहोद्योजित श्रीमन्मि-
 श्रमिश्रकृतं वीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे व्यवहारप्रकाशे

दायभागाख्यं प्रकरणम् ॥

—:०:○:०:—